ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

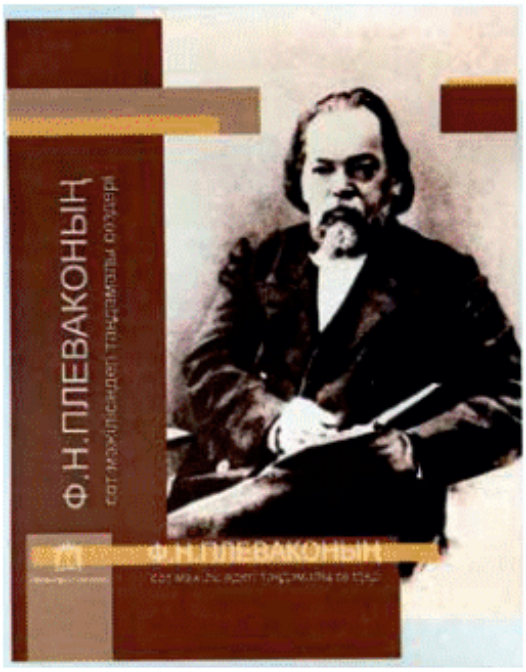
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№4 (79) 2019



«Астана опера» мемлекеттік опера және балет театры

Тағылымы терең туынды



Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың "Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

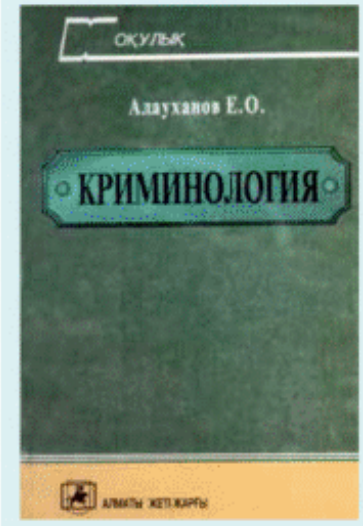
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

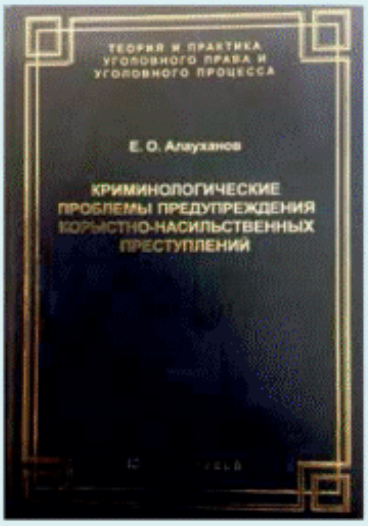
Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.







Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№4 (79) 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФЖоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., – т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д, профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.ғ.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор(Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law,Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ



“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**тың ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге: Карта нөмірі:
   5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124
   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

   e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• **Мәскеу, ММУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
• **Мәскеу:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
• **Краснодар:**	**проф. В.П. Коняхин**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
• **Бішкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
• **Бішкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**

Журнал редакциясының мекенжайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Бас ғылыми редактор: ф.ғ.к., доцент Ошанова Орынтай Жаңабайқызы
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО



Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизиту**:**
Публикационная плата составляет 16 000 тенге.
Номер карты: 5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• **Москва МГУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**моб.: +7 (916) 526-44-29**
• **Москва:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**моб.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**моб.: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**моб.: +7-960-5726474;**
• **Краснодар:**	**проф. Коняхин В.П.**	**моб.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**моб.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**моб.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**моб.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**моб.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**моб.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**моб.: + 992907702120**
• **Бишкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**моб.: + 996555753058**
• **Бишкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**моб.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**моб.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**моб.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**моб.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**моб.: +7 (902) 260-15-54**

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правый берег, ул. Тулкибас, д.49;

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Гл. научный редактор: к.ф.н., доцент Ошанова Орынтай Жанабаевна
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им. Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им.Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. БиблиотекаСанкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М. Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г. Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW

Алауханова А.Е.
ОРГАНЫ ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ОБЪЕКТОВ ПАТЕНТНОГО ПРАВА
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 18
Гахарманова Н.Б.
О ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ, ЕЕ ЕДИНСТВЕ И РАЗДЕЛЕНИИ 21
Джусупов М.Ш.
КӨШІ-ҚОН ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ 25
Джусупов М.Ш., Божқараұлы А.
КӨШІ-ҚОН ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ 30
Жангушукова А.З.
ЖАУАП АЛУДЫҢ ТҮСІНІГІ, МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ 35
Копбасарова Г.К.
ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК СРЕДСТВО ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ
СРЕДЫ ОТ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАГРЯЗНЕНИЙ 38
Кошкинбаева А.С.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙ 43
Mutubaeva D.M.
HISTORY AND DEVELOPMENT OF THE JUVENILE COURTS 47
Нұрбек Д.Т.
СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДІҢ НЫСАНДАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІ 50
Сидорова Н.В., Сатбаева Қ.
ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТАСТЫҚТЫҢ
ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНІҢ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ
ЗАҢНАМАСЫН БІРІЗДЕНДІРУ МЕН ҮЙЛЕСТІРУДЕГІ ЫҚПАЛЫ 54
Татаринова Л.Ф.
РОЛЬ КОМПЛАЕНСА КАК ЭФФЕКТИВНОГО ИНСТРУМЕНТА
ПРОФИЛАКТИКИ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ РИСКОВ 58

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGY

Galieva A.
PROBLEMS OF HUMANIZATION OF EDUCATION IN HIGH SCHOOLS 63
Есалиев А.А., **Медетбекова Н.Н.**, **Тотикова Г.А.**,**Турсынбаева А.З.**
КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА КЕҢІСТІК ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК
ЕЛЕСТЕТУЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 67
Еспенова Т.Т.
ӨНЕР САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІ 71
Жолтаева Г.Н., Есимханова Р.К., Сацевич С.В.
О ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГОВ К РАБОТЕ В УСЛОВИЯХ
ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 75
Иманова Э.М., Байташева Г.У., Сартаева А.А., Қосқараева І.
ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН АРТТЫРУДА ДЕҢГЕЙЛІК
БАҒДАРЛАМА МАЗМҰНЫНЫҢ РӨЛІ 79
Кадирбаева Д.А.
СЫНИ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТ
АСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ 84
Курпишева Г.Ж.
ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ – ДЕНЕ ТАБИҒАТЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ НӘТИЖЕСІ 88
Лекерова Г.Ж. , **Исабаева А.С., Нурбекова А.М. , Омарова Г.А.**
ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ 92
Майматаева А.Д., Кауынбаева Э.
БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ 96

Маратова А.М.
АКТИВИЗАЦИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ 100
Mogilevskaya N.M., Aliyeva M.B.
MODERN PROBLEMS OF LANGUAGE TEACHING 104
Ниязова Г.Ж., Султанмұрат М.С.
СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ЛИДЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
МАЗМҰНЫН ЖОБАЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ 108
Сұлтанова М.С., **Уразалиева М.А.**, **Исаева М.Т.**
ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ
ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 112
Тұрысбеков С.Ж., Бекмуратова Л.А., Пошанова Қ.Ж., Мырзакулов Г.М.
ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ 117
Тұрысбеков С.Ж., Қырғызбаев Т.К., Мырзакулов М.Е., Қожақұлов Н.К.
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ 121
Фалеева А.А., Катков А.
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ИМИДЖ ПЕДАГОГА – ПРЕПОДАВАТЕЛЯ МУЗЫКИ 125
Хамитова Д.С., Камзина А.М., Жагипарова Г.Б.
НЕОБХОДИМОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ДОСТУПНОЙ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ИНВАЛИДОВ 128

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGY

Баялиева Г.
СЕМЬЯ КАК ФАКТОР СОЦАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ
И РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ 135
Лекерова Г.Ж., Айтжанова Г.Т., Нурханова А.А., Каракпаева С.К.
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА, НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ
ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ 139

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGY

Амангазиева М.К.
ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ «АЙ»
ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ 143
Бөрібаева С., Бақытов А.
ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚҰЖАТТАР ЖӘНЕ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ
ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ 148
Gerfanova E., Ayapova T., Shayakhmetova D.
LANGUAGE LEARNERS' REPRESENTATIONS ABOUT
AMERICAN CULTURE: PEDAGOGICAL IMPLICATIONS 154
Жалалова А.М.
РИТОРИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 160
Медетбаев Т.
ХИСАС-УЛ ӘНБИЯ-СЫР БОЙЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ 165
Nurbayeva A.M., Safronova L.V.
MEANS OF EXPRESSING THE EVALUATION IN ADVERTISING TEXTS 170
Нұрсұлтанқызы Ж.
ТЫЙЫМ РЕТІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КИНЕМАЛАР 174
Сүйеркұл Б. М., Омарова А. Д.
«ЖЕР» ЖӘНЕ «СУ» АРХЕТИПТЕРІНІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН ҚОС
СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 179
Тұрымбетова А.Ж.
ТҮРКІ ӘЛЕМІ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ СОПЫЛЫҚ САРЫН БАСТАУЛАРЫ 186

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ – ART

Жумасеитова Г.З.
БАЛЕТНОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА 192

Каумбаев Е.Ж.
АЛТАЙ ТАРБАҒАТАЙ КҮЙШІЛІК МЕКТЕБІНІҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛІ,
КОМПОЗИТОР, ДАРАБОЗ КҮЙШІ – ДӘУЛЕТ ХАЛЫҚҰЛЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ 196
Кульбекова А.К.
ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХОВ – ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКИХ
ПОИСКОВ СОВРЕМЕННЫХ ХОРЕОГРАФОВ 200
Омарова А.А.
ПОЭТИЧЕСКИЙ МИР ЖИВОПИСИ ОРАЗБЕКА ЕСЕНБАЕВА 203

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORY

Төленді М.А., Таджиханова Б.Т., Байзакова Р.Б., Бекбергенова А.К.
ДІНГЕ ҚАРСЫ РЕПРЕССИЯ 209

БИОЛОГИЯ – BIOLOGY

Аширова Ж.Б., Кужантаева Ж.Ж.
АСҚАБАҚТАР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ (*Cucurbitaceae* Juss.)
ҚОЛДАНЫСТАҒЫ СҰРЫПТАРЫ 213

ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

Матаев Т. М.
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО
ПАРТНЕРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 219

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW 228
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ
ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 231



ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW



Алауханова А.Е.
Магистрант 2 года обучения,
специальность – 6М030100«Юриспруденция»
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби,
E-mail: ardana_alauhan@mail.ru

ОРГАНЫ ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ОБЪЕКТОВ ПАТЕНТНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Резюме: *В данной статье рассматриваете роль и функции органов правовой охраны объектов патентного права. На сегодняшний день существуют две специализированные структуры, которые являются основой патентной системы РК. Важнейшей особенностью Казпатента является наличие в его структуре подразделений по рассмотрению апелляций на различные решения других его подразделений.*

Ключевые слова: *патентное право, Казпатент, патентная система, патентное ведомство.*

Түйін: *Осы мақалада патенттік құқық объектілерінің құқықтарын қорғау органдарының рөлі мен атқаратын қызметтерін қарастырылады. Бүгінгі таңда патенттік жүйенің негізі болып табылатын екі арнайы мамандандырылған құрылымдар бар. Казпатенттің маңызды ерекшелігі болып оның құрылымында басқа бөлімшелерінің шешімдеріне қатысты аппеляцияны қарастыратын бөлімінің бар болуы.*

Түйін сөздер: *патент құқығы, Қазпатент, патент жүйесі, патент ведомствосы.*

Summary: *This article examines the role and functions of the bodies of legal protection of patent law objects. Today there are two specialized structures that are the basis of the patent system of the Republic of Kazakhstan. The most important feature of Kazpatent is the presence in its structure of divisions for the consideration of appeals against various decisions of its other divisions.*

Keywords: *patent law, Kazpatent, patent system, patent department.*

Все государственные органы должны в пределах своей компетенции способствовать достижению реальной защищенности прав интеллектуальной собственности.

На сегодняшний день существуют две специализированные структуры: уполномоченный государственный орган специальной компетенции и специализированная организация Комитета по правам интеллектуальной собственности Министерства юстиции РК (далее – Комитет) и Казахстанский институт патентной экспертизы Комитета по правам интеллектуальной собственности Министерства юстиции Республики Казахстан (далее – КИПЭ), являющимися основой патентной системы.

Комитет непосредственно занимается вопросами авторского права, заменив собой ведомство по авторским правам, ранее называвшееся Комитетом по авторским правам Министерства юстиции РК.

Разделяя компетенцию с Казахстанским институтом патентной экспертизы Комитета по правам интеллектуальной собственности Министерства юстиции Республики Казахстан в части патентной экспертизы, Комитет является Патентным ведомством Республики Казахстан (Казпатентом), который до 29 марта 2001 г. Назывался «Республиканское государственное предприятие по патентам и товарным знакам Министерства юстиции РК (РГП Казпатент)».

Таким образом, Комитет возглавляет систему охраны соответствующих объектов права интеллектуальной собственности, представляет в свою очередь согласованно действующую совокупность государственных органов, иных организаций и даже физических лиц.

Патентная система Республики Казахстан была создана в июне 1992 г. и состоит из Казпатента, ныне включающего в себя, как мы отметили выше, Комитет и КИПЭ, из патентной библиотеки, патентных поверенных и патентных подразделений различных юридических лиц.

При этом на Казпатент в соответствии с Положением от 29 марта 2001 г. возлагаются функции обеспечения государственной монополии в области объектов промышленной собственности – изобретений, полезных моделей, промышленных образцов, товарных знаков, наименований мест происхождения товаров, а также селекционных достижений.

Эта организация принимает к рассмотрению заявки на объекты промышленной собственности, проводит по ним экспертизу, выдает охранные документы, публикует в официальном бюллетене сведения о таких объектах и осуществляет иные возложенные на нее функции патентного ведомства (ст. 4 Патентного закона РК, ст. 3 Закона о товарных знаках, ст. 3 Закона об охране селекционных достижений РК).

Как видно из приведенного, Казпатент выполняет административные, экспертные и информационно-аналитические функции.

Им осуществляется определенная процедура оформления прав, завершающаяся выдачей охранных документов от имени государства на все виды объектов промышленной собственности, а также выполняется информационная деятельность, выражающаяся в издании бюллетеней и другой печатной продукции, оказании услуг информационно-аналитического характера.

Сравнение организации деятельности патентных ведомств разных стран показывает, что наиболее эффективно, быстро и экономично по отношению к заявителям, прибыльно с точки зрения государственных интересов (малое количество работников, большие отчисления в госбюджет, отсутствие потребности в финансировании из госбюджета) может работать только ведомство, которое единолично выполняет все три указанных функции.

Важнейшей особенностью как прежнего, так и нынешнего Казпатента является наличие в его структуре подразделений по рассмотрению апелляций на различные решения других его подразделений.

Имеется своя процедура обжалования отказов в регистрации и положительных решений о предоставлении регистраций товарных знаков и права пользования наименованиями мест происхождения товаров по Закону о товарных знаках (ст. ст. 12, 23, 39).

В результате таких обжалований рождаются споры, которые подлежат рассмотрению Казпатентом, а именно – Апелляционным советом Казпатента в порядке досудебного регулирования спорных отношений.

Патентная система Казахстана не является в данном случае исключением, в большинстве систем интеллектуальной собственности обычно существует определенная форма внутренней апелляции на решения эксперта в отношении патента или товарного знака. Апелляционные палаты существуют, например, в Европейском патентном ведомстве и ведомствах США по патентам и товарным знакам.

В ряде стран руководитель ведомства имеет право вызывать свидетелей, принимать присягу, требовать представление документов и пр. Такие функции называются «квазисудебными», потому что в целом патентное ведомство не есть орган правосудия, а является административным органом.

Причиной существования процедуры возражения является то, что даже при очень строгой системе экспертизы государство не может гарантировать юридическую действительность прав, так как всегда существует вероятность того, что какое-либо предшествующее право (например, более ранний патент) было упущено или описание изобретения неправильно понято.

Патентная система Казахстана, закрепляя предварительные патенты по формальным признакам, не является очень строгой, и в принципе возможна ситуация выдачи охранного документа на уже известный объект промышленной собственности. Владелец прав на него должен иметь возможность на определенной стадии подать возражение. Можно это сделать и в суде, но в интересах сторон процедура возражения должна быть простой, быстрой и недорогой, реализуемой на как можно более раннем этапе периода существования и охраны права.

Апелляционный совет Казпатента так же имеет право запрашивать доказательства в обоснование позиций участников спора, обращаться в соответствующие инстанции за справками, заслушивать участников спора и пр. Налицо основания для применения слова «квазисудебное» и в отношении данного подразделения Казпатента.

По ст. 32 Патентного закона и ст. 41 Закона о товарных знаках Апелляционный совет является специализированным структурным подразделением Казпатента, соответственно утверждающего Положение о нем и Правила рассмотрения возражений в данном совете. Решение Апелляционного совета может быть обжаловано в суде лицом, подавшим возражение, или патентообладателем в течение шести месяцев с даты получения им решения.

Обжалование решения Апелляционного совета возможно, по нашему мнению, только в суде, но не в третейском суде, так как ответчиком в данном случае всегда выступает Казпатент как государственный орган и обжалуются его решения. Данный спор нельзя отнести к имущественным, хотя отдаленные материальные интересы сторон при желании можно разглядеть.

Патентная библиотека является важнейшим звеном патентной системы, поскольку творческая деятельность изобретателей и иных субъектов творчества невозможна без доступа к информационным ресурсам. Для проведения патентной экспертизы также необходим учет проделанного человечеством в определенной области знаний, к которой относится тот или иной объект промышленной собственности.

Наличие в стране патентной библиотеки является непременным условием для ее участия в Парижской конвенции. Так, ст. 12 данной Конвенции устанавливает, что “каждая страна Союза обязуется создать специальную службу по делам промышленной собственности и центральное хранилище для ознакомления общественности с патентами на изобретения, полезными моделями, промышленными образцами и товарными знаками” [1].

Функции патентной библиотеки в нашей стране выполняет Республиканская научно-техническая библиотека (РНТБ), являющаяся многоотраслевой библиотекой, методическим и библиографическим центром со специализацией в области техники и смежных с нею наук [2].

В составе РНТБ с 1965 г. действует Республиканский патентный фонд (РПФ), непосредственно выполняющий функции такого «центрального хранилища» патентов. В РПФ в настоящее время накоплено свыше 41 миллиона экземпляров документов из 50 стран мира и трех международных региональных патентных организаций [3].

Патентные подразделения организаций и предприятий также входят в патентную систему, являясь корпоративными заявителями и патентовладельцами. По подсчетам Казпатента соотношение количества заявителей на получение охранных документов по изобретениям, полезным моделям и промышленным образцам среди физических и юридических лиц примерно одинаково. Естественна поэтому забота Казпатента о сохранении существующих и создании новых патентных подразделений различных организаций и предприятий, независимо от формы их собственности.

Основы организации и деятельности патентного подразделения какого-либо юридического лица определены в «Примерном положении о патентном подразделении предприятия, учреждения, организации, объединения Республики Казахстан» от 17 января 1994 г., призванном помочь проведению эффективной инновационной и коммерческой политики каждой организации [4].

Анализ практики деятельности имеющихся патентных подразделений показывает, что при условии работы в них опытных патентоведов, создании надлежащих условий труда затраты на их содержание многократно окупаются прибылью от реализации прав на патенты и товарные знаки, лицензионных соглашений, взысканных штрафов с нарушителей прав интеллектуальной собственности, выгодным приобретением современного оборудования по советам патентоведов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Парижская конвенция по охране промышленной собственности. – Официальный рус. текст.- Женева: Изд. ВОИС, 1990, 25.
2. Урмурзина К.Г., Садыкова В.Ф. Республиканская научно-техническая библиотека (РНТБ) Казахстана за 40 лет. (Аналитический обзор). – Алматы, 2000.
3. Инновационная деятельность в образовании и культуре: модели финансирования (Обзор проектов по г. Алматы) .- Алматы: Интерлигал, 2000. Ст. 55, 57.
4. Примерное положение о патентном подразделении предприятия, учреждения, организации, объединения Республики Казахстан. Утв. приказом Председателя Национального патентного ведомства при Кабинете Министров Республики Казахстан N° 03 от 17 января 1994 г. //Промышленная собственность. Официальный бюллетень, 1993. N° 3.- С. 57-59.

Гахарманова Н.Б.
магистр юриспруденции, старший преподаватель
Университет «Туран-Астана»
E-mail: Nargiz-72@mail.ru

О ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ, ЕЕ ЕДИНСТВЕ И РАЗДЕЛЕНИИ

Резюме. *В статье дается понятие государственной власти, рассматриваются вопросы соотношения политической и государственной власти, единства и необходимости ее функционального разграничения. Отмечается, что одним из важнейших свойств государственной власти является суверенитет, а принцип разделения власти – основной принцип организации и деятельности правового государства.*

Түйіндеме. *Мақалада мемлекеттік биліктің түсінігі, саяси және мемлекеттік биліктің өзара қатынасы, құзіреттік аражігі, бірлігі жөніндегі сұрақтар қаралады. Мемлекеттік биліктің маңызды белгілерінің бірі – егемендігі, ал билікті бөлу қағидасы – құқықтық мемлекетті ұйымдастыру мен оның қызметінің басты қағидасы екендігі айтылады.*

Summary. *The article deals with the concept of state power, the issues of correlation between political and state power, unity and the need for its functional differentiation. It is noted that one of the most important properties of state power is sovereignty, and the principle of separation of powers – the basic principle of the organization and activities of the rule of law.*

Исследование вопросов, касающихся понятия, сущности и содержания государственной власти, по нашему мнению, следовало бы начать с выяснения природы государственной власти, которое дано в трудах мыслителей прошлых столетий и нынешнего времени, ибо этот вопрос всегда интересовал великие умы человечества: когда, в каком обществе, как появилась государственная власть, кому она принадлежит в государстве, какие функции выполняет. Более того, среди теоретических проблем государственной власти, которые находят отражение в научной литературе, можно найти такие как: понятие социальной и государственной власти, её специфика и назначение, соотношение понятий «государственная власть» и «политическая власть»; субъекты и объекты государственной власти, властеотношения; методы осуществления государственной власти; механизм осуществления государственной власти, единство и разделение государственной власти; легитимность государственной власти.

Термин «власть» (так же, как и обозначаемый им социальный феномен) существует уже многие сотни и даже тысячи лет. Существование власти в любом человеческом обществе – объективная необходимость. Без власти не может нормально функционировать ни одно общество, ни одно государство. Социальная власть возникает вместе с человеческим обществом, является его неотъемлемым и необходимым атрибутом. Она является важнейшим фактором организованности и порядка, средством самосохранения общества[1, с.1].

С появлением государства меняется и природа власти, она приобретает государственную оболочку и становиться государственной властью, которая осуществляется специально уполномоченными на то государственными органами.

По мнению М.И. Байтина, политическая власть или – что одно и то же – государственная власть не единственный вид общественной власти. Чтобы разобраться в проблеме политической власти, необходимо понять, что такое власть вообще, т.е. рассмотреть власть как общесоциологическую категорию.

Власть присуща любой организованной общности людей. Она характерна как для классового, так и бесклассового общества, как для общества в целом, так и различных составных его образований. Можно выделить власть рода, племени, общины; политическую (государственную); экономическую; различных общественных объединений; родительскую; церковную.

Каждая из разновидностей общественной власти своеобразна, отличается специфическими особенностями. Вместе с тем всем им присущи общие черты, синтез которых позволяет дать характеристику власти как общей социальной категории[2, с.43].

Власть – это соответствующее характеру и уровню общественной жизни средство функционирования всякой социальной общности, заключающееся в отношении подчинения воли отдельных лиц и их объединений руководящей в данном сообществе воле[3, с.44].

И.А. Иванников в своей «Общей теории государства и права» относит государственную власть к первичным признакам государства[4, с.36].

Государственная власть – это разновидность социальной власти, представляющей руководство делами всего общества с помощью государственного аппарата и его материальных придатков.

Государственная власть есть разновидность политической власти, которая возникает вместе с образованием государства[5, с.67].

Государственная власть в каждый конкретно-исторический период имеет свою структуру и нормативно-правовую регламентацию. Она универсальна и, как правило, имеет легитимные институты насилия, суверенна, публична, осуществляется профессиональными управленцами на территории, на которую распространяется ее суверенитет. Без государственной власти немыслима правовая и политическая жизнь общества.

Обладая признаками социальной власти, государственная власть вместе с тем имеет особенности – материализуется в системе государственных органов и учреждений, образующих механизм государства[6, с.68].

Государственная власть, единая по социальной сущности, источнику и суверенному характеру, может иметь различные виды в зависимости от типа общества, где она функционирует, способов и пределов своего существования. Единство государственной власти неизбежно сочетается с определенными формами её выражения и структурой внутренней организации. В соответствии со структурным и функциональным назначением принципов рациональной организации всей властной деятельности выделяются отдельные виды и ветви государственной власти, которые в зависимости от характера полномочий их органов действуют самостоятельно в пределах собственной компетенции, но при этом уравновешивают друг друга и взаимодействуют между собой. Именно способность государственной власти разветвляться в процессе своей реализации лежит в основе принципа разделения властей[7, с.230].

Как отмечает Сагиндыкова А.Н., власть в современном демократическом и цивилизованном обществе – сложный социально-экономический, политико-правовой и духовно-нравственный феномен, обеспечивающий организованное, упорядоченное и управляемое развитие общественной жизни[8, с.94].

Государственная власть – это такая форма власти, которая имеет политический характер, т.е. выражает интересы всего общества; опирается на принуждение; связана с принятием законов либо с непосредственной реализацией законов органами, которые образуются институтами законодательной власти; обладает независимостью и верховенством на всей территории государства.

В повседневной общественно-политической практике государственная власть выполняет три основные функции. Это: а)разработка и принятие законов (законодательная функция); б)исполнение законов (исполнительная функция); в)непосредственное применение законов путем разрешения конкретных юридических дел в соответствии с установленными процессуальными формами (судебная функция)[9, с.95-96].

Законодательные, исполнительные и судебные государственные органы осуществляют свои полномочия самостоятельно, взаимодействуя между собой и уравновешивая друг друга. При этом каждый орган государства имеет собственную компетенцию, и другие органы не вправе в нее вмешиваться. Кроме того, ни один государственный орган не может выходить за пределы полномочий, установленных для него Конституцией и законами.

При всём увлечении теорией разделения властей необходимо иметь в виду, что государственная власть едина по горизонтали, ибо всё, что касается разделения, – это лишь формы её реализации. Государственная власть едина и по вертикали, так как нет государственной власти высшей и местной, она осуществляется лишь разнящимися по объему компетенции государственными органами, которые осуществляют свои полномочия постольку, поскольку наделены таковыми народом. В ряде случаев народ осуществляет государственную власть непосредственно[10, с.97].

Свойства государственной власти – это определенные признаки, внутренне присущие этой власти, то есть такие признаки, отсутствие которых делает немыслимым само существование государственной власти.

Одним из важнейших свойств, характеризующих государственную власть, является суверенитет – такое её свойство, в силу которого она является самостоятельной и независимой от всякой другой го-

сударственной власти в осуществлении своих функций как внутри страны, так и во взаимоотношениях с другими государствами[11, с.9].

Разделение властей является основным принципом организации и деятельности правового государства. Этот принцип определяет, с одной стороны, верховенство законодательной власти, а с другой – подзаконность исполнительной и судебной властей. Разграничение единой государственной власти на три относительно самостоятельные и независимые отрасли предотвращает возможные злоупотребления властью и возникновение тоталитарного управления государством, не связанного правом. Каждая из этих властей занимает свое место в общей системе государственной власти и выполняет свойственные только ей задачи и функции. Равновесие властей поддерживается специальными организационно-правовыми мерами, которые обеспечивают не только взаимодействие, но и взаимоограничение полномочий в установленных пределах. В то же время они гарантируют независимость одной власти от другой в пределах тех же полномочий[12, с.83-84].

Разделение властей выражается в разграничении компетенции, взаимном контроле, в системе сдержек и противовесов и направлено на то, чтобы препятствовать возможным злоупотреблениям. Правовое государство невозможно без разделения властей, поскольку это способ его организации и функционирования. С другой стороны, правовое государство – само условие и основа для эффективного разделения властей. Разделение властей – это, с одной стороны, результат, а с другой – сущностная характеристика степени развитости права, условие и предпосылка для организации и функционирования государства, законности[13, с.279].

Народ – единственный и первичный источник власти для государства, и в этом смысле народ суверенен и полновластен. Он передает часть принадлежащей ему власти государственным органам и должностным лицам – своим представителям на определенных условиях и на определенное время. Государство и его органы реализуют делегированные им полномочия во имя интересов народа[14, с.279].

В новых постсоциалистических конституциях есть формулировки, учитывающие современные представления о совместимости единства и разделения властей. Наиболее отчетливое выражение это получило в Конституции Казахстана 1995 г. В ней содержится синтезированная формулировка, объединяющая положения о единстве государственной власти и о разделении властей с уточнениями, относящимися к последней концепции. Пункт 4 ст. 3 этой Конституции гласит: «Государственная власть в Республике едина, осуществляется на основе Конституции и законов в соответствии с принципом ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви и взаимодействия между собой с использованием системы сдержек и противовесов»[15].

Единство системы государственной власти является решающим условием государственной и территориальной целостности и проявлением суверенитета Республики Казахстан. Единство государственной власти в унитарном государстве Казахстан означает наличие единой системы высших органов:Парламента, Верховного Суда, Правительства. Указанные органы, представляя различные ветви единой системы государственной власти в Республике Казахстан, все вместе, находясь в различных связях и отношениях, осуществляют функции унитарного государства.

Единство государственной власти основано на принципе её разделения на ветви как по горизонтали, так и по вертикали. В унитарном государстве Казахстан разделение власти по вертикали имеет особенности в сфере разграничения полномочий. Законодательную власть осуществляет Парламент, исполнительную власть – Правительство и местные исполнительные органы, судебную власть – Верховный Суд и местные суды. Конечно же, государственную власть представляет и Президент, хотя он и не входит ни в одну из её ветвей. Президент занимает особое место в единой системе государственной власти. Законодательная, исполнительная и судебная ветви власти в процессе осуществления своих полномочий взаимодействуют между собой. Такое взаимодействие осуществляется не на инициативных началах, а строго на правовой основе.

Для того чтобы в процессе осуществления своих полномочий какая-нибудь ветвь государственной власти не вышла за пределы конституционных и других нормативных правовых норм, не присваивала бы полномочия других ветвей и не узурпировала бы, наконец, власть, в Конституции установлена система сдержек и противовесов[16, с.26-27].

У А.К. Котова мы встречаем такое выражение как «единораздельная целостность государственной власти в Республике Казахстан», которая, как он отмечает «в контексте конституционных положений и норм означает не сущностное расчленение единой государственной власти, а функциональное ее

разделение, не отрывающее частей от целого, но которое позволяет новому, независимому государству быть единством политически многообразным и организационно гибким, а не абсолютным и примитивным полновластием, как при Советах. Единораздельность государственной власти в Республике Казахстан подобна ветвистому дереву с широкой кроной и одним стволом с могучим корнем»[17, с.59-60].

И далее, «единораздельность государственной власти в Республике Казахстан – не есть в то же время простое разграничение компетенции государственных органов. Ветви власти государства верховны, каждая самостоятельна в своей сфере функций государства, возглавляемого Президентом и согласующего их деятельность, но каждая из ветвей этого государства не полновластна, взаимодействуя, они не должны вмешиваться в дела и подменять друг друга. Только взаимодополняя деятельность и сдерживая возможный произвол друг друга, ветви государственной власти уравновешивают отношения индивидуальной свободы и общественной необходимости, служат их гармоничному развитию в целом. Целостность и многообразие казахстанского общества – смысл бытия государства Казахстан»[18, с.60].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Колдаев В.М. Государственная власть. Лекция. Москва, 1993.
2. Теория государства и права. Курс лекций/ Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.
3. См. там же.
4. Иванников И.А. Общая теория государства и права: Учебное пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°»; Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2007. – 368 с.
5. См. там же.
6. См. там же.
7. Любащиц В.Я.. Государственная власть: понятие, особенности и виды. //Научно-теоретический журнал «Правоведение». Из-во Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург. №6. 2002 г.
8. Сагиндыкова А.Н. Конституционное право Республики Казахстан: Курс лекций. – Алматы: Білім, 1999. – 336 с.
9. См. там же.
10. См. там же.
11. Колдаев В.М. Государственная власть. Лекция. Москва.1993.
12. Храпонюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений /Под ред. профессора В.Г. Стрекозова. – М. 2002. – 377 с.
13. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – 360 с.
14. См. там же.
15. Конституция Республики Казахстан. 30 августа 1995г. http://adilet.zan.kz
16. Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий/ Под ред. Г.С. Сапаргалиева. – Алматы: Нұр-пресс, 2004. – 560 с.
17. Котов А.К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: Из-во КазГЮА. 2000. – 288 с.
18. См. там же.

Джусупов М.Ш.
з.ғ.м., заң факультетінің PhD докторанты,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарғанды мемлекеттік университеті
e-mail: m-1372@mail.ru

КӨШІ-ҚОН ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

Түйін. *Құқық ғылымда құқық қағидаттары туралы мәселе үнемі өзекті. Осыған орай, көші-қон құқығының қағидаттарын қарастырудан бұрын «қағидат» және «құқықтың қағидаттары» сияқты ұғымдарды қарастырамыз. Құқықтың барлық принциптері іс-қимылдың сипаттамасы мен ауқымына байланысты: жалпықұқықтық, салааралық, салалық және құқықтық институттардың қағидаттарына бөлінеді. Мақалада халықтың көші-қоны саласында және босқындар мәселелері бойынша мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттары қарастырылады.*

Резюме. *В юридической науке вопрос о понятии принципов права является всегда актуальным. В связи с этим, прежде чем рассмотреть принципы миграционного права, рассмотрим такие понятия, как «принцип» и «принципы права». Все принципы права в зависимости от особенностей и сферы действия подразделяются на: общеправовые, межотраслевые, отраслевые и принципы правовых институтов. В статье рассматриваются основные принципы государственной политики в области миграции населения и по вопросам беженцев.*

Summary. *In legal science the question of the concept of the principles of law is always relevant. In this regard, before considering the principles of migration law, consider such concepts as "principle" and "principles of law". All principles of law, depending on the characteristics and scope of action, are divided into: general legal, intersectoral, sectoral and principles of legal institutions. The article discusses the basic principles of state policy in the field of migration and refugee issues.*

Кеңестік кезеңде құқық қағидаттары құқықтың маңызды ерекшеліктерін көрсететін негізгі ережелері мен қоғамдық қатынастардың теориялық көрінісі ретінде түсінілетін.

Құқық қағидаттары, өзінің табиғаты бойынша, идея саласына жатады. Бұл идеялардың ерекшелігі – олардың іргелі болып табылатыны және құқықтың мәні мен мазмұнын білдіруімен сипатталады. Қағидаттар негізінде тек құқықты ғана емес, оның мәнін де, одан әрі даму үрдісін де қарастыруға болады. Құқықтық қағидалар – тәртіптің нақты ережелерін бойына жинақтамаған, бірақ мемлекеттің, оның органдарының, азаматтардың, лауазымды адамдардың, қызметін ұйымдастырудың белгілі бір бағыттарын қарастыратын құқықтық нормативтік идеялары болып табылады.

Құқықтың пайда болуы, дамуы мен жұмыс істеуінің моральдық және ұйымдастырушылық негізін құрайтын бастапқы, анықтайтын идея, ұстаным, орнату ретінде құқықтың қағидатын анықтау. Құқық қағидатының қалыптасуы, динамикасы және әсері негізделгенін айтуға болады.

Конституциялық қағидаттар – Конституцияда бекітілген нормаларды және де конституциялық құрылысты, сондай-ақ оның қызметін ұйымдастыру сияқты нормативтік идеялар болса, көші-қон қағидаттары да өзіндік ерекшеліктермен айқындалады.

Біздің елімізде жаңа саяси жүйені қалыптастыру, құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қатынасындағы түбегейлі өзгерістерді талап ете отырып, оларды жалпыққұқықтық қағидаттар ретінде бекітуді талап етті [1]. Қазақстанда адам құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудың халықаралық-құқықтық нормалары мойындалған. Адам мен азаматтың құқықтары жеке тұлғаның мемлекетпен өзара қарым-қатынас саласына таралады, онда тек қана сыртқы араласудан қорғау құқықтары ғана емес, сондай-ақ осындай құқықтарды жүзеге асыруда белсенді көмек ретінде қабылданады.

«Заңдылық» принципі көші-қон құқығында тұрғылықты жері мен тұратын жерінің заңдылығымен, сондай-ақ тұрғылықты жері бойынша тіркеудің салалық құқықтық қағидаттарынан көрінеді. Көші-қон құқығының қағидаттарын қалыптастыру қоғамның қалыптасқан құқықтық ақыл-ойы мен заңды ой-пікірлерінің, сондай-ақ қолданыстағы құқықтық жүйенің контексінде тиісті идеологиялық жағынан жүзеге асырылатын құқықтық реттеудің нақты қажеттілігіне байланысты.

Қазақстанның көші-қон құқығының қағидаттарының мазмұны адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының құқықтық жүйесі үшін реттеуші маңызын мойындаумен қатар, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның дамуына негізделген әлеуметтік-саяси даму бағытымен анықталады. Көші-қон үрдісін реттеудің негізгі қағидаттары түптеп келгенде Халықтың көші-қоны

туралы Заңы қабылданар кезде қалыптаскан экономикалық, саяси, әлеуметтік, этникалық факторлармен, және де мемлекетпен қоғам дамуының стратегиялық идеяларымен қамтамасыз етеді. Көші-қон үрдісін реттеудегі негізгі қағидаттарының сыртқы факторлары: әлем таныған халықаралық құқық нормаларын мойындайтындығын анық көрсеткен. Республика Конституциясында Қазақстан халықаралық құқықтық принциптерін және де нормаларын құрметтейтіндігі атап айтылған.

Көші-қон үрдісін реттеуге негіз болар лық қағидалар мемлекеттің барлық аумағында, оның бүкіл механизміне, тұтастай алғанда қоғамға және де азаматтардың бірлестіктеріне ықпал етуі тиіс. Бір сөзбен айтсақ аталған барлық субьектілер өз қызметіне нақ осы қағидаларды негіз етіп алулары керек. Көші-қонды реттеудің негізгі қағидалары азамат, қоғам және мемлекет үшін маңызы бар мәселе екені даусыз. Сондықтан олардың елдің Негізгі заңында, «Халықтың көші-коны туралы» Заңында, «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысында айқын көрсетілуі оның рөлімен беделінің көтерілуне игі ықпал етті.

Қағидаларды қарастырмастан бұрын олардың мазмұны нені білдіретінін анықтап алу қажет. Конституцияда көрсетілгендей, Конституция мемлекеттің де, қоғамның да ең негізгі заңы болып табылады. Көптеген конституциялық нормалардың мазмұны мен мәні олардың қоғам өмірінің аса маңызды қырлары мен салаларын реттеуге арналғандығын көруге болады

Көші-қон үрдісін реттеуде конституцияның қоғамдық келісім принципі айрықша орын алады. Мұндай принципті нығайтудың қажеттілігін өмірлік маңызы бар. Себебі әртүрлі обьективтік және субьективтік жағдайларға байланысты қоғам әртүрлі қабаттарға, топтарға, ұлттарға, тектерге т.б бөлінеді. Ал мұндай бөліну әртүрлі әлеуметтік топтардың бір-біріне ұқсас келмейтінін көзқарастары, идеялары, сенімдері барлығын білдіреді. Осындай ерекше көзқарастар бір-бірінің қарама-қайшылығына, текетірестікке, өзара күрес себептеріне түрткі болмауы тиіс. Көші-кон үрдісін реттеу кезінде Конституцияның қоғамдық келісім принципін дұрыс пайдаланбаса басқа топтың, ұлттың, діннің, нәсілдің өкілдеріне төзбеушілік тек көзкарас қайшылығы ғана емес, дау жанжал тудырып немесе ашық карсы тұрушылықты тудырады. Қоғамдық келісімді қолдау мемлекеттің, оның органдарының ғана міндеті емес, сондай-ақ қоғамдық саяси институттардың, тұтастай алғанда қоғамның да міндеті. Сондықтан қалыпты қоғамдық келісімнің маңызы айрықша.

Екінші, Конституциялық манызды қағидалардың бірі қазақстандық патриотизм принципі көші-қон үрдісіне ерекше ықпал етеді. Атап айтсақ патриотизм Қазақстан азаматтарын өз Отанына деген сүйіспеншілігімен оған жан тәнімен берілгендігін білдіреді. Оның өмірдің барлық салаларында – саяси, экономикалық, мәдени, ғылыми салаларында табысқа жетуіне, қорғаныс қабілетінің артуына, халықаралық аренада мемлекет беделінің нығайюына ықпал ететін идеясы, сезімі және әрекеті болып табылады. Қазақстандық патриотизм – ол Қазақстанда сандаған жылдардан бері калыптасқан әрі осында тұратын әр ұлттың адамдардың мүдде бірлігін сезіну, және де елдің тарихи өткеніне құрметпен карау, мемлекет территориясын кезінде саяси, ұлттық, діни және басқа да дәлелдер бойынша қудалау салдарынан күштеп немесе заңға қарсы қуылған адамдардың қазіргі кезде егемендігін алып, тәуелсіздігін жариялаған Қазақстан Республикасына қоныс аударуға мәжбүр болған адамдар мен олардың ұрпақтарына, ұлттық әдет-дәстүрлеріне селқос қарайтын ұлттық тоғышарлықпен келіспейді. Өйткені бұл принцип барлық ұлттардың және әлеуметтік топтардың өкілдерін бірлестіруге қызмет етумен қатар Қазақстан Республикасы қызметінің негізгі принциптерінің бірі ретінде бекітілгендіктен мемлекеттік органдар, лауазымды адамдар, қоғамдық бірлестіктері мен азаматтар оны басшылыққа алулары тиіс.

Қазақстан Республикасында көші-қон үрдісін реттеуге негіз болатын маңызды конституциялық принциптерінің бірі – елде саяси тұрақтылықты орнату. Бұл көші-қон үрдісі барысында саяси тұрақтылықты сақтау мемлекеттің, қоғамның және олардың институттарының үздіксіз ойластырылып жүргізілетін жұмысының нәтижесінде жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы қоғамның барлық мүшелерін біріктіре алатын және саяси тұрақтылық үшін берік негізді қалайтын саяси құқықтық мұраттарды, әлеуметтік мәдени құндылықтарды қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар тағы бір маңызды қағида Конституцияның үстемдік принципі Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында әртүрлі деңгейде әсер етеді. Бұл қағида бойынша ең алдымен Қазақстанда конституциялық құрылысты орнықтыруды, құқықтық мемлекет құруға ұмтылуынан

көрінеді. Ал конституцияның үстемдігін тану мемлекеттің Конституцияға, заңға бағыну идеясын білдіреді. Конституцияның үстемдік қағидасы көші-қон үрдісін реттеудің басқа да қағидаларымен, нормаларымен бүкіл мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды адамдардың және азаматтардың қоғам өміріндегі барлық салаларындағы қызметі сәйкестендірілуі тиістігін білдіреді. Жоғарыда аталған қағидаларды талдау арқылы өзінің заңдық күші бойынша конституцияның үстемдігі бірінші орында тұруы тиістігіне тұжырым жасауға болады. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасының Конституциясының жоғары заңдық күші республикада қабылданатын заңдар және басқа да құқықтық актілердің Қазақстан Конституциясына қайшы келмеуін, сондай-ақ көші-қон үрдісін реттеудегі принциптерінің әрекеті мемлекеттің бір тұтастығын нығайтуға, ұлттық мемлекетті қалыптастыруға бағытталуына мемлекеттік органдар, лауазымды адамдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары және азаматтардың конституцияны сақтауға міндетті екендігін білдіреді.

Құқықтық мемлекеттің қағидаттарына:

– өмірдің барлық салаларындағы заңдылық;

– мемлекеттің және оның органдарының заңдарымен байланысты болу;

– жеке басының бостандығына қол сұғылмауы және оның заңды қауіпсіздігі;

– мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі;

– заңдардың орындалуын бақылаудың тиімді нысандарының болуы;

– билікті бөлудің тепе-теңдік және тежемелік қағидасы;

– конституциялық құқықтың үстемдігі мен тікелей қолданылуы;

– мемлекеттік органдардың құқықтық жүйесін ұйымдастыру;

– азаматтың құқықтары мен міндеттерінің бірлігі;

– дамыған азаматтық қоғамның болуы;

– халықаралық құқық принциптері мен нормаларына ішкі заңнаманың сәйкестігі жатады [1].

Құқықтық әділеттілікке қатысты ұстаным қызығушылық тудырады. Құқықтық саладағы әділеттілік мемлекеттің мәжбүрлеуімен байланысты жиі анық, формальді түрде анықталған сипатта болады. Демек, барлық құқықтық жүйе әділдікті сақтауға бағытталған, оны білдіру және бекіту, қорғау және қорғау құралы ретіндегі қызметі, ал әділеттілік қағидаты нормативтік-бағалау сипатына ие, ол құқықтың мазмұнына кіретін, құқықтар мен міндеттерге, ынталандыру мен жазалануға негізделген.

Осыған сүйене отырып, құқықта әділеттілік тұжырымдамасын құруға болады:

– заңнамалық салалар (азаматтық, еңбек, тұрғын үй, кәсіпкерлік, қоршаған ортаны қорғау, қылмыстық және т.б.) олармен реттелетін қоғамдық қатынастарда әділеттілікті қамтамасыз етуге арналған;

– әділеттілік теңдік пен теңсіздік элементтерінің диалектикалық тіркесін қамтиды.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесіне қатысты ол «әділ теңдік» және «әділ теңсіздік» ретінде сипатта болуы мүмкін; – әділеттілік «әділетсіздік» деген жұптық санатқа ие. Әділетсіздікті жою – әділеттілікті бекітудің бір құралы. Әділетсіздіктің пайда болуын болжау – заң ғылымның ең маңызды болжау функциясы болып табылады. Мемлекеттің қызметі осыған бағытталуы қажет.

Бүгінде заң шығарушы нарықтық қатынастарды дамытуды қалайтын, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін әлеуметтік-экономикалық кепілдігін төмендететін себептерді жоюдың тиімді механизмін жасауға тиіс; – бөлісу қатынастарында әділеттілік ерекше маңызға ие. Нарықтық экономикасы дамыған елдер үшін еркін нарықтың заңдары тұрғысынан табысты бөлу әділ болып табылатынын мойындау үшін көп уақытты қажет етті. Егер де кіріс бизнес шығындарына және инвестицияларға сәйкес келетін болса (еңбек, жер, капитал, жылжымайтын мүлік және т.б.), онда нарық оны әділ деп таниды. Басқа факторлар мен критерийлер оны қызықтырмайды.

Бүгін Қазақстанда «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі №602 қаулысы жүзеге асырылуда [3].

Халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясат мынадай негізгі қағидаттарға:

1) Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарға және халықаралық шарттарға сәйкес көшіп-қонушылардың құқықтары мен бостандықтарын тану және кепілдік беру;

2) ұлттық мүддені қорғау және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге;

3) жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін ұштастыру;

4) ақпараттың жаңаруы мен көп қолданылуы негізінде көші-қон процестерін реттеудің ашықтығы;

5) әртүрлі иммиграцияның түрлерін реттеуге мемлекеттің сараланған көзқарасы [4].

Босқын мәселесі бойынша мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттары:

1) заңда белгіленген тәртіппен баспана іздеушілер мен босқындарға баспана беру құқығын қамтамасыз ету;

2) босқын мәртебесін беру рәсімдерін жүргізу кезінде әлеуметтік тегіне, нәсіліне, ұлтына, азаматтығына, дініне және саяси көзқарасына негізделген кемсітуге жол бермеуі;

3) баспана іздеушілер мен босқындардың жеке өмірі туралы ақпараттың құпиялылығын сақтау;

4) баспана іздеушілер мен босқындардың бөлінген отбасыларын қайта құруға жәрдемдесу;

5) Қазақстан Республикасында босқын-балалардың құқықтарын Қазақстан Республикасының бала құқықтары туралы заңнамасына сәйкес қорғау;

6) Қазақстан Республикасының заңында көзделген негіздер болған жағдайда баспана іздеушілер мен босқындардың шығарылуын болдырмау [5].

Осылайша, құқық қағидаттары – негізгі, бастапқы қағидаттар, құқықтың мәнін білдіретін және құқықтық реттеудің жалпы бағытын айқындайтын талаптар.

Құқық қағидаттарының белгілері:

– негізгі, бастапқы мәліметтерді, талаптарды білдіреді;

– құқықтың мәнін білдіреді;

– объективті сипатқа ие болғандықтан қалыптасқан әлеуметтік қатынастарды объективті түрде көрсетеді;

– құқықтың нақты нормаларынан әлдеқайда тұрақты болады;

– құқықтың нақты нормаларымен (неғұрлым құқықтың нормативтік көрінісі толық, дәл және дәйекті түрде болса, соғұрлым әлеуметтік қарым-қатынастарды құқықтық реттеу тиімді) барлық құқық жүйесінің базисі.

Құқықтық қағидаттардың түрлеріне жатады: жалпыққұқықтық, салааралық, салалық және құқықтық институттардың қағидаттары.

1. Жалпыққұқықтық (барлық құқықтарға тән) қағидаттары, өз кезегінде:

а) әлеуметтік бостандық қағидаты (жұмыс түрін, кәсібін, тұрғылықты жерін таңдауда, әртүрлі әлеуметтік қызметтерді пайдалану қабілеттілігін және т.б. таңдауда барынша еркіндік беру);

б) әлеуметтік әділеттілік қағидаты (қоғам өмірінде тұлғалардың практикалық рөлі мен олардың әлеуметтік жағдайы, олардың құқықтары мен міндеттері, жұмыс істеу мен сыйақы, қылмыс пен жаза арасындағы қатынас, адамның еңбегі мен оның қоғамдық танымы арасындағы сәйкестік);

в) демократизм қағидаты (құқық, заңнама халықтың еркі мен мүдделерін барабар түрде көрсетеді);

г) гуманизм қағидаты (адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын қоғамның ең жоғары құндылығы ретінде тану);

ғ) теңдік қағидаты (азаматтар жынысына, нәсіліне, діни немесе басқа да тәуелділігіне, ресми мәртебесіне, заң алдында тең құқықтар мен міндеттерге ие);

д) субъективтік құқықтар мен құқықтық міндеттемелердің бірлігі қағидаты (әлеуметтік қатынастарға қатысушылардың заңды құқықтары мен міндеттемелері өзара байланысты және өзара байланысты);

е) жеке адам мен мемлекет арасындағы өзара жауапкершілік қағидаты;

ё) заңдылық қағидаты (мемлекеттік қызметтің барлық түрлерін жүзеге асыру, құқықтың талаптары негізінде және сәйкес азаматтық қоғамның жұмыс істеуі).

2. Салааралық (бірнеше байланысты құқық салаларына тән, мысалы, азаматтық және қылмыстық іс бойынша тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі қағидаты).

3. Салалық (нақты құқық саласына тән: мысалы, азаматтық құқық бойынша келісімшарт бостандығы қағидаты).

4. Құқықтық институттардың қағидаттары (нақты құқық институттарына тән, мысалы, мемлекеттік қызмет институтында мемлекеттік қызметке азаматтардың тең қол жетімді қағидаты).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Божкараулы А. История развития норм миграционного права в системе международного публичного права. – Федеральный научно-практический журнал «Миграционное право»: Издательская группа «Юрист», 2016. – №3. – С.14-17.

2. Шетел конституциялық құқығы: оқу құралы / А. Божқараұлы, Қ.С. Мусин. – Қарағанды: Арко, 2014. – 179 б.
3. «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі №602 Қаулысы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34815424#pos=0;0
4. «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы (2018.26.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31037885#pos=0;0
5. «Босқындар туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 216-IV Заңы (2014.29.09. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30525712#pos=0;0

Джусупов М.Ш.
З.ғ.м., заң факультетінің PhD докторанты,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарғанды мемлекеттік университеті
e-mail: m-1372@mail.ru

Божқараұлы А.
З.ғ.к., конституциялық және
халықаралық құқық кафедрасының меңгерушісі,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарғанды мемлекеттік университеті

КӨШІ-ҚОН ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Түйін. *Мақалада көші-қон құқығының негізгі қайнар көздері қарастырылады. Көптеген зерттеушілер мен халықаралық заңгерлер халықаралық көші-қон құқығына және оның қайнар көздерін талдауға ерекше назар аудармайды. Бұдан туатын мәселе, ол халықаралық жария құқығының қайнар көздері негізінде халықаралық көші-қон құқығының қайнар көздерін ерекшелеу және оларды жүйелі түрде зерттеу заң ғылымында маңызды мәселе болып табылады.*

Резюме. *В статье рассматриваются основные источники миграционного права. Многие исследователи и юристы-международники не уделяют международному миграционному праву особого внимания, равно как и анализу его источников. Исходя из этого выделение источников международного миграционного права на основе источников международного публичного права и их исследование в систематизированном виде является важным вопросом в юридической науке.*

Summary. *The article discusses the main sources of migration law. Many researchers and international lawyers do not pay special attention to international migration law, as well as analyzing its sources. Based on this, the allocation of sources of international migration law on the basis of sources of international public law and their research in a systematized form is an important issue in legal science.*

Халықаралық көші-қон құқығының қайнар көздері болып халықаралық көші-қон қатынастары субъектілерінің мінез-құлық ережелері сипатталған нысандар саналады. Бұл ретте негізгі мәселе халықаралық құқық қайнар көздерінің тізбесіне қатысты бірыңғай пікірдің болмауы болып табылады (бұл халықаралық көші-қон құқығына да қатысты) [1]. Халықаралық құқықтың жалпы қайнар көздерінің тізімі, көптеген халықаралық құқық-заңгерлерімен танитын, БҰҰ-ның Халықаралық Сот Статутының 38-бабында қарастырылған. Оларға халықаралық конвенциялар, әдет-ғұрыптар, құқықтың жалпы принциптері, сот шешімдері және жария құқық бойынша жоғары білікті мамандардың доктриналары жатады. Дегенмен, Статут ережелерді белгілетін функционалдық сипатқа ие, БҰҰ-ның Халықаралық Сот үшін міндетті екенін ескеру қажет. Демек, онда көрсетілген халықаралық құқықтың қайнар көздерінің тізімі бірегей емес және олар толықтырылуы тиіс [2].

Халықаралық көші-қон құқығы үшін халықаралық құжаттар арасынан іргелі орынды Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы алады. Бұл құжатта әр адамның өз алдына иммиграцияға құқықтары қарастырылған: әр мемлекеттің ішінде жүріп-тұруына; өз қалауынша тұратын мекен-жайды таңдауына құқығы; кез келген елден, соның ішінде өзінің туған елінен, басқа елге қоныс аударуға және өз еліне қайтып оралуға құқығы және т.с.с. Декларация заңды түрде міндетті шарт ретінде емес, саяси ниеттерді білдіретін құжат ретінде қабылданса да, адам құқықтарын бекітетін алғашқы халықаралық құжат ретінде аса маңызды. Декларацияны қабылдаған сәттен бастап оның көптеген қағидалары заңды түрде міндетті құжаттарда қайталанып, жалпыға ортақ нормалардың мәртебесіне ие болғанын атап өту қажет [3].

Көші-қон құқығының қайнар көздерін талдай отырып, дуальдылық сияқты ерекше сипаты барына назар аудармау мүмкін емес. Бұл бір жағынан, қайнар көздер халықаралық келісімдер, әдет-ғұрыптар, сот шешімдерінен, ал екінші жағынан, жекеленген елдердің заңнама нормалары, әдет-ғұрыптары мен сот практикасынан тұратыны. Сондықтан да, ұлттық құқықтағы конституциялары мен басқа нормативтік актілерінде, көбінесе халықаралық шарттардың негізінде қабылданған мемлекеттің Негізгі Заңының нормалары мен актілерінің заңды күші бекітілген. Көптеген әлем елдерінің конституциясында құқықтық нормалардың заңды күші иерархиясы бекітілген.

Кейбір елдер өздерінің конституцияларында халықаралық құқықты ішкі ұлттық құқықтың бөлігі ретінде таниды. Мұндай тәсіл үйлесімділік тұжырымдамасына және, тиісінше, халықаралық және ұлттық құқықтың өзара қатынасына негізделген. Халықаралық құқық нормаларын тікелей енгізуге құқықтық жүйелері «ашық» елдер, дәстүрлі түрде моно деп аталады. Мұндай елдердің қатарына 1787 жылы алғаш рет АҚШ Конституциясында: «Америка Құрама Штаттарымен жасасқан барлық келісімдер, елдің жоғарғы заңы болып табылады және әрбір штат судьялары оларды сақтауға міндетті» деп атап өтті [4].

Халықаралық шарттар. Шартты түрде көші-қон үдерістерін реттеудің тарих бойынша көптеген мысалдар бар, оған: Киевтік Русь және Византияның шарттары, 1648 жылғы Вестфальдық әлем [5], ал қазіргі уақытта мысал ретінде ТМД шегіндегі тиісті келісімдер, Еуропалық Одақ шегіндегі көші-қон құқықтық қатынастарды реттейтін 1985 жылғы Шенген келісімі [6], 1992 жылғы Маастрих келісімі [7], 1997 жылғы Амстердам шарты [8] болады. Халықаралық шарттар арасында әмбебап немесе жалпы, мысалы, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы; Адам құқықтары бойынша Еуропалық Конвенция және 1951 жылғы Босқындардың мәртебесі туралы Конвенциясы [9]; ХЕҰ-ның 1949 жылғы №97 Еңбекші-мигранттар туралы (қайта қаралған) Конвенциясы [10].

1969 жылғы Халықаралық шарттардың құқығы туралы Вена конвенциясы шартты мемлекеттер арасында жазбаша түрде жасасқан халықаралық келісім ретінде айқындалады және халықаралық құқықпен реттеледі [11].

Халықаралық көші-қонның белгілі бір мәселелері бойынша халықаралық ұйымдардың құрылуымен және қызмет етуімен тиісті конвенцияларды әзірлеу және қабылдау белсендірілді. Осылайша, халықаралық көші-қон құқығы саласындағы халықаралық шарттар арасында, босқындар мәселелерін реттеу туралы халықаралық шарттарды айтпай кетуге болмайды. 1951 жылғы Босқындардың мәртебесі туралы Конвенция және оның 1967 жылғы хаттамасы халықаралық қорғауға мұқтаж адамдар үшін нақты құқықтық режимді белгілейтін әмбебап шарттар болып табылады. Көші-қон қатынастары саласындағы адам құқықтары мен бостандықтарын нығайтуға 1961 жылғы БҰҰ-ның Азаматтығы жоқтықты қысқарту туралы конвенциясы маңызды үлес қосқан. Конвенция азаматтығы жоқтығын азайтуға және жоюға бағытталған, сонымен бірге қатысушы-мемлекет азаматтығы жоқ адамға азаматтығын беруге міндетті болған негіздемелер тізімін белгілеуге бағытталған.

Конвенцияның негізгі мақсаты еңбекші-мигранттардың адам құқықтарын құрметтеу болып табылады. Мигранттарға тек қызметкерлер ретінде ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалар ретінде де қарау керек. Конвенция мигранттар үшін жаңа құқықтар құрмайды, бірақ мигранттар мен қабылдаушы елдің азаматтарына бірдей тең құқылы еңбек жағдайларының қамтамасыз етілуіне бағытталған. Конвенция барлық мигранттарға олардың құқықтарының белгілі бір деңгейін қорғауды қамтамасыз ету керек деген ұғымға негізделген. Конвенцияда заңды мигранттардың заңсыздықтардан гөрі құқықтардың көп болуы тиіс екенін мойындайды, бірақ заңсыз мигранттарға қатысты адамның негізгі құқықтарын құрметтеу қажеттігін атап көрсетеді.

Сонымен бірге, конвенция еңбекші-мигранттардың және олардың отбасы мүшелерінің заңсыз немесе жасырын қоныс аударуын анықтау және болдырмау жөніндегі іс-шараларды қабылдауды ұсынады, атап айтқанда:

– жаңылыстыратын ақпаратқа қарсы күрес, сондай-ақ адамдарды заңсыз көші-қонға итермелеу;

– заңсыз көші-қонды ұйымдастыруға, жүзеге асыруға немесе көмек көрсетуге, соның ішінде заңсыз мигранттарды жұмысқа алушыларға шаралар қабылдау арқылы жеке тұлғаларға, топтарға немесе ұйымдарға қарсы санкциялар қолдану.

Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау жөніндегі Комитеті Конвенцияға қатысушы-мемлекеттердің конвенция ережелерін орындалуына бақылау жасау үшін құрылған.

Комитет құрамында жоғары моральдық сипаттағы, бейтараптылықты және Конвенцияда танылған құзыреттілікті иеленуге тиіс он төрт сарапшы құрайды.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта халықаралық қоғамдастық заңсыз көші-қонға қарсы тұруды тиімді тәсілдер қолдануға үлкен үлес қосуда. Бұл мәселе кеңінен БҰҰ шеңберінде халықаралық қылмысқа қарсы күрес жөніндегі халықаралық-құқықтық актілерін әзірлеу кезінде ескерілетін болады. Оған мысал ретінде 2000 жылғы БҰҰ-ның Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы Конвенциясы және оның екі хаттамалары болып табылады, оларға: Адамдарды, әсіресе әйелдер мен балаларды са-

туды алдын алу үшін Хаттама және Жер, теңіз және әуе бойынша мигранттарды заңсыз әкелуге қарсы Хаттама [12].

Осылайша, жоғарыда аталған маңызды халықаралық шарттар халықаралық көші-қон нормаларының дамуын анықтауға мүмкіндік береді. Бастапқыда мұндай нормалар ең жалпы сипатқа ие болды және халықаралық құқық қайнар көздері жүйесінде арнайы бекіту болмаған. Уақыттың өтуімен ғана олар нақты халықаралық келісімшарттарға бөлініп, халықаралық көші-қон қатынастарын реттеуге деген қажеттілік арта түсті.

Көші-қон процестерін реттеудің халықаралық тәжірибесі «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі қаулысына сәйкес, әлемде көші-қон процестерін реттеудің бірыңғай әмбебап моделінің жоқ екені туралы айтылған. Әрбір ел әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне және ұлттық ерекшеліктеріне қарай өз көші-қон саясатын қалыптастырады.

Сыртқы еңбек көші-қоны саласында, ұлттық еңбек ресурстарының дамуы шетелдік жұмыс күшін тартуға негіз болатын экономиканың және оның жекелеген салаларының өсіп келе жатқан қажеттіліктерінен жиі артта қалып жатады.

Еңбек көші-қонын басқаруды орталықтандыру деңгейі әртүрлі. Көбінесе, мәселен, Франция, Германия және Испанияда басқаруда биліктің жергілікті органдары маңызды рөл атқарады, ал басқа елдерде жалпыұлттық реттеу басымдық танытады. Еңбек нарығын мониторингілеу мен болжамдау мақсатында оған талдау жүргізу үшін бірқатар елдерде өкілеттіктер мен функцияларды нақты айқындай отырып талдау құрылымдары қалыптастырылуда.

Қазақстан үшін халықаралық тәжірибе ішкі мигранттарды республиканың экономикалық өсу аймақтарына жіберу арқылы ішкі көші-қонды ел экономикасының сұранысына бағдарлау тұрғысынан өзекті.

Бүгінгі таңда көрсетілген көші-қон бағыттарымен қатар әлемде бизнес-иммиграцияның дамуының жаңа үрдістері байқалады. Әлемнің дамыған елдерінде инвесторлар қоғамдастығын тартуды ынталандыруға, оның ішінде бизнесті жүргізу жағдайларын жеңілдету, ел азаматтығына қабылдау бөлігінде бұрын-соңды болмаған шараларды көздеу, «Алтын виза» және т.б. арқылы ынталандыруға бағытталған бағдарламалар жиі қабылдануда. Қоғамдық маңызы бар жобаларға 500 мың евродан жоғары үлес қосқан жағдайда, жеңілдетілген режимде инвесторға азаматтық ұсынатын Ирландияның тәжірибесі де ынталандыру үлгілерінің бірі болып табылады.

Қазақстан үшін бұл халықаралық тәжірибе, әсіресе, бизнес-иммиграцияның қазіргі бағытын жетілдіру базасында қызығушылық тудырып отыр.

Көші-қон процестерін реттеудің әлемдік тәжірибесін қорытындылау Қазақстан Республикасында әлеуетті қолданылатын мынадай тетіктерді анықтауға мүмкіндік береді: 1) еңбек нарығында инновациялық экономиканың сұранысына қажеттілікке және демографиялық жағдайға қарай көші-қон саясатын жетілдіру; 2) квоталауды шектейтін тетіктермен және жоғары білікті жұмыс күшін тартудың селективті әдістерімен байланыста ырықты көші-қон саясатын жүргізу; 3) еңбек нарығының қажеттілігін, оның ішінде білікті және біліктілігі төмен кадрларға қажеттілігін мониторингілеу және бағалау жүйесін құру, елде сұранысқа ие кәсіптер тізбесін дайындау және өзектендіру; 4) жұмыс күші артық өңірлерден жұмыс күші жеткіліксіз өңірлерге, ауылдан ірі қалаларға және табысы дамушы агломерацияларға жұмыс күшін қоныстандырудың және қайта бөлудің икемді саясатын әзірлеу; 5) еңбек ресурстарын ерікті қоныстандыруға қатысатын жұмыс берушілерді ынталандыру; 6) белгілі бір өңірлерге білікті жұмыс күшін белсенді қоныстандыру үшін артықшылық тізбесін қалыптастыру; 7) жоғары білікті кадрларды (уақытша тұру ықтиярхатын және азаматтықты беруді қоса алғанда) ұстап қалу үшін белсенді шаралар қабылдау; 8) шетелде тұратын этникалық репатрианттарды тұрғылықты тұратын жеріне қоныстандыруға ықпал жасау.

Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының мақсаты, міндеті, қағидаттары мен негізгі тәсілдерін қарастырсақ [13], үшінші жаңғырудың жалпы стратегиясы шеңберінде көші-қон ахуалының қазіргі уақыттағы жағдайын және оның даму перспективаларын талдау мынадай негізгі көші-қон процестерін реттеу мақсаттарын айқындауға мүмкіндік береді: 1. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының орта мерзімді және ұзақ мерзімді мақсаттары мен міндеттеріне бағытталған қажетті жұмыс

күшіне экономиканың мұқтаждығын қамтамасыз ету. 2. Қазақстан Республикасының аумағы бойынша халықты қоныстандыруға арналған оңтайлы жүйені қалыптастыру. 3. Көші-қонмен байланысты қауіптер контекстінде Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қойылған мақсаттарға жету үшін мынадай міндеттерді шешу қажет: 1. Ел экономикасының қажеттілігін қанағаттандыруға бағдарланған сыртқы еңбек көші-қонының тиімді жүйесін жасау, қолайлы инвестициялық климат құру және еңбек ресурстарының сапасын арттыру. 2. Қазақстан Республикасына келетін этникалық репатрианттар үшін қолайлы бейімдеу және интеграциялау жағдайларын жасау және ұлттық консолидацияны бекіту мақсатында Қазақстан дамуының Стратегиялық жоспарларын ескере отырып, этникалық көші-қон саясатын жаңарту. 3. Заңсыз көші-қонның жолын кесу. 4. Халықты экономикалық негізде қоныстандыру, ел дамуының өңірлік және демографиялық теңгерімін қамтамасыз ету мақсатында ішкі көші-қон басқармасының тиімді жүйесін құру.

Үш стратегия тетіктерін біріктіретін оңтайлы көші-қон процестерін басқарудың кешенді Стратегиясы көші-қон саясатының қазіргі кездегі мақсаттары мен алғышарттарына жауап береді.

Бірінші стратегия – басым жобаларды іске асыруға немесе экономиканың жекелеген секторына шетел жұмыскерлерін қысқа мерзімге тарту үшін уақытша көші-қонды қолдану. Ол экономиканың базалық салаларында бірден экономикалық әсер етуге есептелген.

Екінші стратегия – Ұзақ мерзімді жобаларды іске асыруға білікті шетел мамандарын тарту үшін ұзақ мерзімді еңбек көші-қоны шарттарын ырықтандыру. Оны іске асыру жаңалықты енгізуден ұзақ мерзімді әсер етуді, іскерлікті арттыруды және адами капиталды дамытуды болжайды және әлемдік аренада бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторының бірі болады.

Үшінші стратегия – біліктілікті арттырудың жалпыұлттық бағдарламасын іске асыру (Ұлттық біліктілік шеңберін әзірлеу және енгізу, білім жүйесін жаңғырту, кадрлар даярлау және қайта даярлау). Білікті отандық мамандарды орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада еңбек ресурстарына дамушы экономиканың қажеттіліктерін қанағаттандырып қоймай, еңбек ресурстарының қазақстандық құрамы мен сапасын да арттыруға мүмкіндік береді.

Барлық үш стратегия өзара байланысты болып келеді және көші-қон саясатының жүйелілігін қамтамасыз ете отырып, сыртқы, ішкі және этникалық көші-қонды реттеудің мазмұнды негізін құрайды.

Көші-қонды басқарудың қазіргі кезеңдегі жүйесін құрудың жаңа тәсілдері мынадай тетіктер мен құралдарды пайдалануды болжайды:

– шетелдік жұмысшы күшін іріктеудің және пайдаланудың сараланған тетіктерін әзірлеу;
– ішкі көші-қонның дамуына ықпал ету және халықтың мобильділігін қолдау;
– этникалық көші-қонды басқару жүйесін жетілдіру;
– заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл;
– сыртқы және ішкі көші-қонға мониторинг пен есебін жүргізу;

Көші-қон саясатының басым мақсаттары мен міндеттерін іске асыру мынадай қағидаттар негізінде іске асырылатын болады: көші-қон процестерін реттеудің жүйелілігі мен кешенділігі; халықтың көші-қоны саласын қайта құру негіздемесі және тәртіпке келтіру; көші-қон процестерінің ашықтығын қамтамасыз ету; мигранттардың құқықтарын сақтау мен қорғау, нәсілі, тілі, діні, жынысы, этникалық және әлеуметтік шығу тегі бойынша кемсітушілікке жол бермеу; Қазақстан Республикасының көші-қон заңнамасын бұзудың алдын алу және жолын кесу, өзіне жүктелген халықаралық міндеттемелерді орындау; көші-қон процестерін реттеу және басқару саласында халықаралық стандарттар мен міндеттемелерді ұстану контексінде толеранттылық, этносаралық және конфессияаралық келісім, әлеуметтік, экономикалық, саяси тұрақтылықты сақтау және қамтамасыз ету бөлігінде ұлттық мүдденің басымдылығы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Божқараұлы А. Шетел конституциялық құқығы. – Қарағанды, 2005. – 159 б.
2. Статут Международного Суда ООН от 26 июня 1945 г. // http://www.un.org/ru/icj/statut.shtml
3. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
4. Конституции буржуазных государств: Учеб. пособие / Сост. В.В.Маклаков. – М.: Юрид. лит., 1982. – 408 с.; Конституции новых стран Европы и Азии / упоряд. С.Головатый. – Киев: Укр. юрид. фонд. Изд-во «Право», 1966. – 544 с.

5. Максименко С.В. Туристская деятельность: международно-правовые аспекты – Одесса: Латстар, 2001. – 168 с.
6. Шенгентское соглашение (соглашение об отмене паспортно-визового контроля на границах ряда государств Европейского союза), подписанное 14 июня 1985 года // http://eulaw.edu.ru/
7. Маастрихтский договор (официально – «Договор о Европейском союзе») от 7 февраля 1992 года // http://ru.wikipedia.org/wiki
8. Амстердамский договор о внесении изменений в Договор о Европейском союзе от 2 октября 1997 года http:/ ispr.ru/mezhdunarodne-organizatsii/soiuz/put_es/amsterdamskiydogovor.html
9. Конвенция о статусе беженцев (Женева, 28 июля 1951 года) // http://unhcr.ru/fileadmin/files/.../конвенция_о_статусе_беженцев_28_июля_1951_год.pdf
10. Конвенция №97. Конвенция о работниках-мигрантах (пересмотренная в 1949 году) // https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeins trument/wcms_c097_ru.htm
11. Венская конвенция о праве международных договоров. Принята 23 мая 1969 года // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml
12. Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. Резолюция 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 года // https://www.unodc.org/pdf/cld/TOCebook-r.pdf
13. «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын және Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі №602 Қаулысы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34815424#pos=0;0

Жангушукова А.З.
Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қаласы, aliyazhangushukova@mail.ru

ЖАУАП АЛУДЫҢ ТҮСІНІГІ, МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ

Түйін. *Бұл ғылыми мақалада бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының қылмыстық процесте жауап алудың түсінігі, маңызы мен түрлерінің өзекті мәселелері қарастырылып айқындалған.*

Кілт сөздері: *Жауап алу, айыптау, тергеу, қорғаушы, дәлел.*

Резюме. *В данной научной статье рассмотрены актуальные проблемы допроса, а также проблемы и значение в уголовном процессе Республики Казахстан.*

Ключевые слова: *Допрос, обвинение, расследование, адвокат, доказательство.*

Summary. *This scientific article is devoted to topical problems of interrogation, as well as challenges and value in the criminal process of the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *Interrogation, prosecution, investigation, lawyer, proof.*

Бүгінгі күні қылмыстық істер бойынша дәлелдемелердің 80% жуығы куәлардың, жәбірленушілердің берген жауаптарына негізделіп отыр. Сондықтан да жауап алу сияқты тергеу әрекеттерінің маңыздылығына мұқият назар аудару қажет: жауап алушы тұлға (тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот, т.б.) жауап алудағы өзінің ерекше орнын сезініп жоғары деңгейдегі кәсіби және адамгершілік қасиеттерін таныта білуі тиіс.

Жауап алу тарихы ертеден бастау алған. Әрине, ол замандарда жауап алдың тәртібі заңмен реттелмеген, бірақ адамзат тарихының дамуы барысында барлық қоғамдық қатынастар, соның ішінде жауап алу да заңдық реттеуін тапты.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінде жауап алудың процесуалдық негіздері, түсінігі, мақсаттары мен түрлері айқын көрсетілген [2].

Жауап алу – дәлелдеме жинаудың ең көп тараған тәсілі. Сонымен қатар, жауап ал күрделі тергеу әрекеттерінің бірі болып табылады: оны жүргіз тергеушіден жалпы және кәсіби мәдениеттілікті, адамдардың психологияларын терең білуді, жауап алудың тактикалық тәсілдерін жоғары деңгейде меңгеруін талап етеді.

Жауап алу арқылы жасалынған қылмыстың мән жайлары жөнінде қажетті деректерді мәліметтер алынып, олар қылмысты ашу мақсатында пайдаланылады. Іс жүргізу мақсатына байланысты жауап беретін адамнан жауап алудың сан-алуан айла-тәсілдері бар, бірақ жауап алу қатаң түрде заңда көрсетілген тәртіп бойынша жүргізілуі тиіс. Қылмыстық іс бойынша мүмкіндігінше неғұрлым әрі барынша көп, әрі маңызды мәліметтер жинап, осы тергеу әрекетінің сапасын арттыру үшін жауап алғанда барынша тиімді, ыңғайлы тактикалық тәсілдер қолданылып жүргізіледі. Дегенмен ол қаншалықты тиімді болғанымен ол заңда көрсетілген тәртіпке қайшы келемуі керек [3].

Жауап алғанда қылмысты оқиғаға қатысты мынадай мәліметтер анықталады: қылмыстың болған уақыты, оның орны, жасалу тәсілі, қылмысты кімдердің жасағаны, оған қанша адамның қатысқаны, қылмыстың түсірген зардабы, залалы, сипаты мен мөлшері, сонымен қатар қылмыс оқиғасының басқа да мән-жайлары. Бұлар заңда көрсетілген, міндетті түрде дәлелденуге тиісті мән-жайлар қылмыс оқиғасына тікелей қатысы бар деректер. Сондай-ақ жауап алу арқылы тікелей қылмыс оқиғасына қатысы жоқ, бірақ қылмысты ашуға керекті аралық мәліметтер де алынады. Айталық, қылмыскердің қайда жүргенін, оның мекен-жайын білу үшін қылмыскердің ең жақын адамдарынан да жауап алуға тура келеді. Жауап алудың бұл түрінің, қылмыс оқиғасына тікелей қатысы болмаса да, істі тез ашуда, қылмыскерді тауып ұстауда, істің кейбір мән-жайын анықтауда үлкен маңызы бар.[1]

Тергеуші жауап алу кезінде жалған жауап беретін қылмыскерлермен қатар шын ниетімен қателесіп жауап беретін азаматтармен де қатынасқа түседі. Міне, жауап алуды күрделі тергеу әрекеті деп айтуымызға бірден-бір негіздің бірі осы болса керек. Тергеуші ондай қателесулерді немесе жалған жауаптарды дер кезінде аңғарып, тергеудің жалған жолға түсіп кетуіне бермеуі тиіс.

Жауап алудың мақсаты тергеушінің жауап берушіден толық және шындыққа сай келетін мәліметтер алуда. Ондай мәліметтер дәлелдемелердің қайнар көздері болса, онда олардың мазмұнындағы нақты

мәліметтер – дәлелдемелер болып есептеледі. Сезікті мен айыпкер үшін көрсетулер оларға қатысты туып отырған күдікке немесе тағылған айыпқа қарсы қорғану құралы да болып табылады.

Жауап алу уақыты бірқатар жауап берушілер үшін алдын-ала заңмен анықталып қойылуы да мүмкін. Мысалы, ұсталған күдікті немесе тұтқындалғаннан, ұсталған не тұтқындалған сәттен бастап 48 сағаттан асырмай, ал айыпталушыдан айып тағылған сәттен кешіктірмей жауап алу керек. Әдетте куәлардан, жәбірленушілерден, сезіктілерден, айыпталушылардан тергеуші өзінің жұмыс орнында жауап алады. Бірақ, жауап алуды жауап берушінің орын жайында жүргізуге де болады, бұған заңмен тыйым салынбаған. Мысалы, куә ретінде жауап беруші үйінде ауырып жатса, жәбірленуші ауруханада болса, сезікті не айырталушы қамауда ұсталынып жатса, онда жауап берушінің орын жайына барып жауап алуға тура келеді.

Жауап алудың орны мен уақыты ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 209-бабымен реттелген [2].

Жауап алу алдын-ала тергеу өтетін жерде жүргізіледі.

Тергеуші қажет деп тапқан жағдайда жауап алуды жауап алынатын адам тұратын жерде жүргізуге құқылы.

Жауап алу кейінге қалдырылуға болмайтын жағдайлардан басқасында күндізгі уақытта жүргізіледі.

Жауап алу үзіліссіз төрт сағаттан артық жүргізілмеуге тиіс. Жауап алуды демалу мен ас ішуге арналған кемінде бір сағат үзілістен кейін жалғастыруға жол беріледі, мұның өзінде жауап алудың бір күн ішіндегі жалпы ұзақтығы сегіз сағаттан аспауға тиіс. Медициналық дәлелдер болған жағдайда жауап алудың ұзақтығы дәрігердің жазбаша қорытындысының негізінде белгіленеді (ҚР ҚПК-нің 208-бабы).

Ал, Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінің 208-бабы жауап алуға шақырудың тәртібін реттеген: куә, жәбірленуші, сондай-ақ бостандықта жүрген счезікті, айыпталушы жауап алуға олардан қолхат ала отырып тапсырылатын хабарлау қағазы арқылы шақырылады, ал олар болмаған жағдайда кәмелетке толған отбасы мүшелерінің, көршілердің, жергілікті атқарушы орган өкілдерінің бірі арқылы тапсырылады. Жауап алынатын адам өзге де байланыс құралдарын пайдалана отырып шақыртылуы мүмкін.

Хабарлау қағазына кімнің және кім ретінде, кімге және қандай мекен-жай бойынша шақырылатыны, жауап алуға келетін уақыт (күні, сағаты), сондай-ақ дәлелсіз себептермен келмейдің салдары көрсетіледі.

Кәмелетке толмаған адам оның ата-анасы немесе өзге заңды өкілдері арқылы шақыртылады.

Күзетпен ұстаудағы сезікті және айыпталушы жауап алуға ол күзетте ұсталып отырған орынның әкімшілігі арқылы шақыртылады (ҚР ҚПК-нің 208-бабы) [2].

Жауап алудың барысы мен нәтижелерін бекітудің бірден-бір құралы – жауап алу хаттамасы. Хаттама өзінің арзандығына және қолдану мен сақталу мүмкіндігіне байланысты ең тиімді құрал болып отыр. Осыған орай, ҚР Қылымыстық іс жүргізу кодексі жауап алу хаттамасын толтырудың заңды ережелерін ойластырған.

Жауап алушы тергеу әрекеті барысында сызбалар, суреттер, диаграммалар жасай алады, олар хаттамаға қоса тігіліп, хаттамада ол туралы белгі қойылады. Еркін баяндаудан кейін жауап беруші жауаптарын өз қолымен жазуға құқылы. Жауап беруші өз қолымен жазып, оған қол қойғаннан кейін тергеуші толықтыратын және нақыталйтын сұрақтар қоя алады.

Жауап алу аяқталғаннан кейін хаттаманы оқып шығу үшін жауап берушіге ұсынылады не оның өтініші бойынша дауыстап оқылады. Жауап берушінің хаттамаға толықтыру мен нақтылау енгізу туралы талабы міндетті орындалуға тиіс.

Жауаптармен таныстыру фактісі және олардың дұрыс жазылғанын жауап беруші хаттаманың соңында өз қолын қою арқылы куәландырады.

Жауап беруші сонымен қатар хаттаманың әрбір бетіне қол қояды. Жауап беруші хаттамаға қол қоюдың бас тартқан жағдайда тергеуші бас тарту себептерін анықтайды, оларды хаттамаға енгізеді және хаттамаға қол қойып куәландырады.

Егер жауап беруші тән кемістігіне немесе өзге себептерге байланысты хаттамаға өзі қол қоя алмайтын болса, оның өтініші бойынша хаттамаға қорғаушы, жауап беруші сенетін өкіл немесе өзге адам қол қояды, бұл туралы хаттамада белгі жасалады.

Егер жауап алуға аудармашы қатысса, онда ол хаттаманың әрбір бетіне және тұтас жауаптарының аудармасына да қол қояды.

Хаттамада жауап алуға қатысқан барлық адам көрсетіледі. Олардың әрқайсысы хаттамаға қол қоюға тиіс (ҚР Қылмыстық процестік кодексінің 212-бабы).

Бекіту құралдарының қатарына дыбыс және бейне жазу құралдары да жатады. Ғылыми-техникалық құралдар дамыған сайын тергеу тәжірибесінде тергеу әрекеттерінің барысы мен нәтижелерін дыбыс және бейне жазу құралдарымен бекіту көптеп жүргізілуде. Осындай құралдар тергеу әрекетінің барысын шынайы және толық бекітуге мүмкіндік береді. Осы ретте ҚР Қылмыстық процестік кодексі жауап алу барысында дыбыс және бейнежазбаларды жүргізудің тәртіптерін заңдастырған. [2]

Тергеушінің шешімі бойынша, сондай-ақ айыпталушының, сезіктінің, куәнің немесе жәбірленушінің өтініші бойынша жауап алу кзінде дыбыс және бейнежазба қолданылуы мүмкін.

Тергеуші дыбыс және бейнежазба туралы шешім қабылдайды және бұл туралы жауап берушіге жауап алу басталғанға дейін хабарлайды.

Дыбыс және бейнежазба жауап алудың барысын толығымен бейнелеуге және жауап берушілердің жауаптарын толық қамтуға тиіс. Жауап алудың бір бөлігін дыбыс және бейнежазба түсіруге, сондай-ақ сол жауап алудың барысында берілген жауаптарды жазып алу үшін арнайы қайталауға жол берілмейді. [3, 303]

Жауап алу аяқталғаннан кейін дыбыс және бейнежазба толығымен жауап алынып отырған адамға тыңдатылып, көрсетіледі. Жауап берушінің дыбыс және бейнежазба толықтыру ретіндегі жауаптарды да дыбысжазу мен бейнежазуға енгізіледі. Дыбыс және бейнежазба жауап алынатын адамның бұл жазбалардың дұрыстығын куәландыратын мәлімдемесімен аяқталады.

Дыбыс және бейнежазба қолданылған жауап алу барысында алынған жауаптар жауап алу хаттамасына енгізіледі. Жауап алу хаттамасы, сондай-ақ дыбыс және бейнежазба қолданылғаны және ол туралы жауап берушіге хабарланғаны туралы белгілерді; техникалық құралдар, дыбыс және бейнежазба шарттары мен оны тоқтата тұру фактілері тоқтатудың себептері мен ұзақтығы туралы мәліметтерді; дыбысжазбасының жауап берушіге тыңдатылғаны туралы белгілерді; жауап берушінің және тергеушінің хаттама мен дыбыс және бейнежазбаның қолданылуы жөніндегі мәлімдемелерін қамтиды. Дыбысжазба мен бейнежазба іспен бірге сақталады және алдын-ала тергеу аяқталғаннан кейін олар мөрмен бекітіледі. [4, 92]

Жауапты оқиға жерінде тексеру мен нақтылаудың мақсаты тек қана бар дәлелдемелерді тексеру ғана емес, сонымен жаңа дәлелдемелер таб болғандықтан осы тергеу әрекетін жүргізу кезінде жарық құралдары, оптикалық құралдар, іздестіру құралдары, дәлелдемелік заттарды өлшейтін, алу мен қаптау құралдары қолданылуы мүмкін [5, 125].

Жауапты оқиға жерінде тексеру мен нақтылау кезі және нәтижесі хаттамада бекітіледі. Қосымша бекіту құралдары болып мыналар табылады: суретке түсіру, тексерілетін жауаптарды магниттін таспаға жазу, жауапты тексерудің бүкіл процесін қозғалыста сурттеу үшін киноға түсіру немесе бейне жазбаларды қолдану, сонымен қатар тергеу әрекеті кезінде қатысушылардың қозғалу маршрутының схемасы мен жоспарын сызу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған), (10.03.2017 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. ҚР Қылмыстық процестік кодексі 4 шілде 2014 ж.
3. Абуов А.Ғ.. Криминалистика. Оқу құралы.-Алматы: Жеті жарғы, 2004 ж.
4. Яблоков Н.П. Криминалистика: Учебник / 2-изд. М.: Юристъ,2001.-615-624 бет.
5. Криминалистика. учебник, под редакцией Белкина Р.С. М.; Издательство НОРМА 2004 ж. Стр.125.

Копбасарова Г.К.
кандидат юридических наук, и.о. ассоциированного профессора,
заведующая кафедрой гражданско-правовых дисциплин,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
город Талдыкорган, e-mail: gulnura.kopbasarova@mail.ru

ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК СРЕДСТВО ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ОТ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАГРЯЗНЕНИЙ

Резюме. *Данная статья посвящена вопросу юридической ответственности государств за трансграничные экологические загрязнения. Автором подробно анализируются следующие основные понятия: юридическая ответственность, международно-правовая ответственность государств за трансграничные экологические загрязнения. Также подчеркивается, что международная ответственность подразумевает и обязывает государство при использовании своей территории и реализации своих суверенных прав учитывать и уважать аналогичные права других государств, которым, может быть, причинен непосредственный конкретный ущерб, то есть из этого следует, что государства не имеют право разрушать окружающую среду за пределами своей юрисдикции.*

Түйін. *Ұсынылып отырған мақала трансшекаралық экологиялық ластау үшін заңи жауапкершілік бекіту мәселелеріне арналған. Автор келесі маңызды заңи түсініктерге талдау жасайды: заңи жауапкершілік, трансекаралық экологиялық ластау үшін халықаралық құқықтық жауапкершілік. Сонымен қатар, халықаралық жауапкершілік өз аумағында егемендікті жүзеге асыру барысында өзге елдердің осыған ұқсас құқықтарын құрметпен қарауы тиіс дегенді білдіреді. Сонымен қатар өз құзыретінен асыра пайдалануға жол берілмейді.*

Summary. *This article is considered to the legal responsibility of States for transboundary environmental pollution. Author analyzes in detail the following basic concepts: legal responsibility, international legal responsibility of States for transboundary environmental pollution. It is also emphasized that international responsibility implies and obliges a state in the use of its territory and the exercise of its sovereign rights to take into account and respect similar rights of other States, which may be directly affected by specific damage, that is, it follows that States do not have the right to destroy the environment outside their jurisdiction.*

На сегодня проблема ответственности весьма пристально изучаются такими общественными науками, как этикой, психологией, правом и т.д. Но особенно интенсивно разработки осуществляются в философии и юриспруденции.

Представителями этих наук предложено немало, порой существенно отличающихся одно от другого, определений. Философами ответственность определяется и как «общественно необходимое отношение к социальным ценностям, способствующим прогрессу личности и общества» [1, с.20], и как волевое отношение индивида к господствующим в обществе ценностям [2, с.3], и как комплекс диктуемых объективной действительностью требований к деятельности субъектов [3, с.63], и как регулятивная норма, отражающаяся в комплексе чувств, знаний, оценок, взглядов и убеждений личности [4, с.83–84].

Юридическая доктрина существенно отличается от философской: если в философии господствующим является представление об ответственности, как о явлении комплексном – включающим, как негативные, так и позитивные формы, то в юридической науке более свойственен взгляд на нее, как на негативно-охранительный институт. В рамках этого подхода можно выделить три основные концепции, а именно: понимание ответственности как реализация санкций правонарушения [5, с.39]; как способности нарушителя отдавать отчет в своих противоправных действиях и претерпевать меры государственно-принудительного воздействия [6, с.21–22]; как обязанность претерпевать меры государственно-принудительного воздействия [7, с.45].

В литературе дается широкая трактовка ответственности, как установленной в законе обязанности совершать действия, соответствующие объективным требованиям данной ситуации. В частности, С.Н. Братусь утверждает, что юридическая ответственность – та же обязанность, но принудительно исполняемая, если эта обязанность не исполняется добровольно – это опосредуемое актом принуждение исполнения обязанности [8].

Итак, подводя итог всему сказанному, можно прийти к следующему заключению, что в общественной науке к пониманию ответственности имеются два подхода, весьма отличающихся друг от друга. Первый представлен философской доктриной и выражается в понимании ее, как комплексного явления, включающего и негативные, и позитивные формы. Второй представлен юридическими концепциями, для которых характерно рассмотрение ответственности преимущественно, как негативное, правоохранительное средство, включающее признание обязательного возмещения нанесенного вреда виновной стороной.

В доктрине международного права, по мнению Л.В. Сперанской, пожалуй, нет проблемы более спорной во всех ее аспектах, чем проблема международно-правовой ответственности государств [9, с.5]. Международная ответственность государств является одной из сложнейших проблем, не имеющих однозначного решения ни в практике, ни в доктрине межгосударственного общения. Это коренная проблема обеспечения международного правопорядка.

Отводя международно-правовой ответственности особую роль, практически все теоретики едины во мнении, что международно-правовая ответственность государств имеет огромное значение в поддержании международного правопорядка. Также многие ученые придерживаются точки зрения о том, что международная эколого-правовая ответственность является одним из видов международно-правовой ответственности. В связи с этим виды и формы международно-правовой ответственности характерны и для международной эколого-правовой ответственности.

А. Росс писал: «Когда государство нарушило международное право, возникает международная ответственность. Обычно эта ответственность возлагается на государство, которое нарушило международное право» [10, с.103]. К.А. Бекяшев считает, что международно-правовая ответственность – это юридические последствия, наступающие для субъекта международного права, нарушившего действующие нормы международного права и свои международные обязательства. Одновременно это и одно из юридических средств обеспечения соблюдения этих норм и возмещение нанесенного ущерба [11, с.612]. Из этого следует, что нарушение международных предписаний предусматривает такое обязательство, как возмещение причиненного ущерба.

Резюмируя все вышеизложенное, можно прийти к следующему заключению о том, что международная ответственность государств наступает в результате совершения международных правонарушений и предписывает обязательство по возмещению вреда.

По мнению Б.В. Ерофеева, понятие международно-правовой ответственности специфично и несколько отличается от понятия юридической ответственности по внутреннему праву государств – это юридические последствия, наступившие для субъекта международного права, нарушившего свои и международные обязательства. Они включают в себя среди прочих условий и обязанность государства-правонарушителя возместить причиненный ущерб другим субъектам международного права, а в отдельных случаях и их юридическим и физическим лицам [12, с.635].

По мнению казахстанского ученого М.Б. Кудайбергенова, глубоко исследовавшего проблему международно-правовой ответственности, «только ответственность способна гарантировать восстановление справедливости в международных делах и недопустимость совершения в будущем международно-противоправных деяний» [13, с.5].

М.М. Бринчук в свою очередь дает следующее определение: «Под международной ответственностью за экологические правонарушения, понимается наступление для субъекта международного права окружающей среды, нарушившего предусмотренные им требования, неблагоприятных последствий» [14, с.647].

Следует заметить, что мнения, представленные международной доктриной, весьма схожи в некотором отношении с общеправовыми.

Ряд исследователей предпринял специальный анализ проблемы ответственности за причинение ущерба окружающей среде, уделив основное внимание нормам материальной ответственности и механизму компенсации такого ущерба.

Тем не менее, можно констатировать, что в целом проблеме международной ответственности за ущерб окружающей среде пока не уделяется должного внимания в связи с недопониманием всей совокупности аспектов данной проблемы.

По мнению А.С. Тимошенко, институт международной ответственности за ущерб окружающей среде должен включать в себя хорошо разработанные механизмы ответственности за причиненный

экологический ущерб, к которому относятся: загрязнение, заражение окружающей среды (атмосферного воздуха, вод, земель, морской среды); истощение возобновляемых и невозобновляемых природных ресурсов (почв, вод, лесов, некоторых полезных ископаемых, биоресурсов); хищническая добыча животных, промысел которых ограничен международными квотами, либо редких и исчезающих экзотических видов; изменение погоды и климата; повреждение озонового слоя Земли и др. Также он считает, что следует различать специфику ответственности за ущерб, причиненный окружающей среде государства, и за ущерб среде, находящейся за пределами национальной юрисдикции [15, с.200–201]. В данном случае А.С. Тимошенко разграничивает ответственность, причиненную непосредственно природопользователями на территории своего государства и международную ответственность. К примеру, за трансграничные экологические загрязнения, то есть ущерб, причиненный сопредельным государством или соответственно сопредельному государству.

На наш взгляд, для урегулирования последней проблемы следовало бы заключить определенное соглашение (договор) между сопредельными государствами, где должны быть оговорены точные величины допустимого выброса и сброса загрязняющих веществ, в случае превышения которых и последует ответственность.

По мнению российского ученого-международника А.А. Шишко, границы права требовать прекращения трансграничных загрязнений обнаруживаются уже в самом определении понятия «загрязнение». Если в обыденном смысле слово «загрязнение означает любое попадание вредоносных веществ в окружающую среду», то правовое истолкование этого термина несколько суживает границы данного понятия. Представляется правомерным говорить о загрязнении в общеправовом смысле, поскольку и в национальном, и в международном праве ограничение понятия «загрязнение» основано на одном и том же принципе: устанавливается определенный предел допустимого выброса загрязняющих веществ, выше которого такой выброс является «загрязнением», с точки зрения правовой нормы, а ниже – загрязнением в правовом смысле не является. Хотя в естественно-научном аспекте сущность явления не изменяется. Критерием для установления предельно допустимого выброса загрязняющих веществ в окружающую среду служит размер причиняемого ущерба [16, с.62].

Поэтому весьма существенное значение для позиции государств по вопросам предотвращения трансграничных экологических загрязнений имеет место установленная в национальном законодательстве величина уровня допустимого загрязнения. М.М. Бринчук, исследовавший правовые проблемы, возникающие в связи с загрязнением воздуха, отметил: «Если естественнонаучное понятие загрязнение воздуха понимается в основном единообразно во всех странах, то с точки зрения права одно и то же состояние воздуха в одной стране будет рассматриваться загрязненным, – в другой – нет» [17, с.7]. Однако одной из причин конфликта между сопредельными государствами выступает именно такое различие в оценке допустимого уровня загрязнения при возникновении трансграничных экологических загрязнений.

По этому поводу А.А. Шишко высказал следующее мнение: «Несогласованность национальных законодательств в данной области может состоять не только в том, что в законодательстве одного государства допустимый уровень содержания тех или иных загрязняющих веществ в различных компонентах окружающей среды установлен более низким, чем в законодательстве другого. Вопрос часто касается методов правового регулирования экологически опасной деятельности, которые могут иметь принципиальное значение для проблемы трансграничных загрязнений» [16, с.102].

В связи с вышеизложенным, следует отметить, что к основным причинам, вызывающим трансграничные экологические загрязнения, относятся несоответствие национальных природоохранных актов международным правовым нормам, наличие противоречий между ними, систематическое несоблюдение одного из них, чаще всего требований международного законодательства. Поэтому загрязнитель природной среды, придерживаясь только требований национального закона, зачастую остается безнаказанным.

Во избежание трансграничных экологических загрязнений должны быть последовательно разработаны и приняты как международные законы, так и национальные природоохранные акты, полностью соответствующие первым. При этом каждое государство должно строго соблюдать и те, и другие законы по охране окружающей среды.

В связи с этим можно утверждать, что на сегодня особое значение приобретает проблема трансграничного ущерба, под которым следует понимать ущерб, совершенный противоправными действия-

ми под юрисдикцией и контролем на территории сопредельного государства или в другом месте, но от которого, в конечном счете, страдает, то есть наносится вред другому государству.

Нельзя не согласиться с А.С. Тимошенко, который указывает, что «весьма важно установить, какая степень воздействия на природную среду другого государства позволяет квалифицировать его как противоправное». В силу взаимосвязей, существующих в природе и ее отдельных элементах, использование природных ресурсов может повлечь определенное воздействие на окружающую среду за пределами его национальной юрисдикции. Однако для квалификации такого воздействия как международного правонарушения оно должно характеризоваться, по крайней мере, двумя качествами: быть «неблагоприятным» и быть «серьезным» или «значительным» [15, с.117].

На наш взгляд, при правовой квалификации деятельности, связанной с трансграничными экологическими загрязнениями, следует исходить из того, что любая деятельность, причиняющая трансграничный экологический ущерб, является вредоносной. Поэтому очень важно установить факт противоправности совершенного деяния. Если же загрязнение осуществляется в рамках установленных экологических нормативов, оно носит правомерный характер, и ответственность наступает по заранее обговоренным формам и объемам. Например, в рамках экологических платежей, установленной экологической квоты. Совершение международного экологического правонарушения служит основанием для применения международной ответственности, предпосылкой которой является невыполнение или нарушение взятых международных обязательств или же причинение ущерба посредством трансграничных экологических загрязнений окружающей среде соседнего государства и т.п.

В оправдание своего поведения государства не должны ссылаться на национальные законы и правила, приведшие к нарушению норм международного права и нанесению ущерба или вреда, а также неприемлемы ссылки на незнание норм международного права или их неправильное применение и толкование.

Это высказывание, по нашему мнению, верно и лишний раз служит доказательством того, что нужно определить особую категорию правонарушений, как особо опасные, которые затрагивают интересы всех государств или большинства в природоохранной сфере.

Все вышесказанное приводит к выводу, что институт ответственности государств за сохранение окружающей среды представляет защиту окружающей среды как общий интерес всего человечества. Следовательно, государство, с территории которого исходят трансграничные экологические загрязнения, причиняют вред не только конкретному соседнему государству, но всему мировому сообществу. Такое понимание имеет большое значение для всего комплекса правовых вопросов, связанных с трансграничными экологическими загрязнениями. Это можно проиллюстрировать на следующем примере.

В международной практике встречаются случаи, когда постоянные трансграничные загрязнения сопровождается периодической выплатой компенсации за причиненный ущерб, в то время как загрязнение продолжается. Специальный докладчик по вопросу об ответственности государств за действия, не запрещенные международным правом, Квентик–Бакстер назвал это явление «покупкой сервитута на дым». В свете принципа ответственности государств за сохранение окружающей среды такая практика является неправомерной, и если согласие государства, территория которого подвергается трансграничным загрязнениям, может устранить неправомерность загрязняющей деятельности по отношению к данному государству, то оно не влияет на противоправный характер такой деятельности по отношению к международному сообществу [16].

В ряде международных соглашений не случайно содержатся указания на необходимость скорейшей разработки государствами процедур ответственности за экологический ущерб, так как накопленный в этой области опыт дает возможность предположить, что дальнейшая деятельность будет направлена для наращивания соответствующего нормативного материала.

По мнению А.С. Тимошенко, создание международного юридического механизма по предупреждению нанесения вреда окружающей среде значительно бы уменьшило нагрузку на институт ответственности. Однако и в этом случае не следует ожидать, что в обозримом будущем данный институт утратит свое значение, поскольку даже при наличии эффективной системы предупредительных мер невозможно полностью исключить случаи экологического ущерба ввиду действия чрезвычайных обстоятельств или в связи с возникновением новых видов человеческой деятельности, не урегулированных правовыми средствами [15, с.215].

Итак, нужно отметить, что международная ответственность за сохранение окружающей среды содержит не только норму, которую лишь можно отнести к области защиты окружающей среды в целом, но и норму, предусматривающую ответственность и обязанность по возмещению вреда (ущерба).

Следовательно, международная ответственность подразумевает и обязывает государство при использовании своей территории и реализации своих суверенных прав учитывать и уважать аналогичные права других государств, которым, может быть, причинен непосредственный конкретный ущерб, то есть из этого следует, что государства не имеют право разрушать окружающую среду за пределами своей юрисдикции.

Также следует подчеркнуть, что за нанесение трансграничных экологических загрязнений наступает не просто юридическая ответственность, а международно-правовая ответственность. Поскольку данное противоправное деяние совершается другим государством в процессе его хозяйственной или иной деятельности. Поэтому их можно квалифицировать международными экологическими правонарушениями, так как они носят характер неблагоприятных экологических последствий, то есть основаниями наступления международно-правовой ответственности за трансграничные экологические загрязнения являются международные экологические правонарушения. Главными отличительными признаками юридической ответственности за экологические правонарушения от международно-правовой ответственности за международные экологические правонарушения является то, что юридическая ответственность наступает в результате совершения экологических правонарушений, то есть в случаях нарушений предписаний закона физическими или юридическими лицами на территории своей юрисдикции. Тогда, как международно-правовая ответственность возникает в результате совершения международных экологических правонарушений, то есть в случае нарушения международных обязательств, вытекающих из международных договоров и соглашений. К таковым можно отнести, к примеру, трансграничные экологические загрязнения.

Каждое государство при нанесении ущерба окружающей среде соседнего государства вследствие трансграничных экологических загрязнений должно осознавать свою долю международной ответственности, то есть вину. Поскольку это обусловливается тем, что необходимо не просто воздерживаться от причинения какого-либо вреда соседнему государству, но и надо развивать сотрудничество для предотвращения и уменьшения уровня любого вида загрязнений, в том числе такого, как трансграничные экологические загрязнения, так как все государства находятся в экологической, экономической и политической между собой взаимозависимости, то есть существует необходимость совместно разработать и осуществлять межгосударственные программы и проекты в области охраны окружающей среды от трансграничных экологических загрязнений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность: социалистический аспект проблемы. – Харьков, 1969. – С. 20.
2. Панов А.Т., Шабанин В.А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – Саратов, 1976. – С. 3.
3. Косолапов Р.И., Марков В.С. Свобода и ответственность. – М., 1969. – С. 63.
4. Архангельский Л.М. О характере морального сознания // Вопр. философии. – 1969. – № 5. – С. 83–84.
5. Черданцев А.Ф., Кожевников С.Н. О понятии и содержании юридической ответственности // Правоведение. – 1976. – № 5. – С. 39.
6. Маркова Е.И. К вопросу о юридической ответственности // Проблема государства и права на современном этапе: сб. – М., 1973. – С. 21– 22.
7. Горшенев В.М. Вопросы теории советского права. – Новосибирск, 1966. – С. 45.
8. Братусь С. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 412.
9. Сперанская Л.В. Международно-правовая ответственность государств за загрязнение мирового океана. – М.: Наука, 1984. – 152 с.
10. Ross A. A text-book of International Law. – Hoder; Stoughton, 1977. – P. 103.
11. Международное публичное право / под ред. К.А. Бекяшева. – М.: Проспект, 2003. – 640 с.
12. Ерофеев Б.В. Экологическое право. – М.: Новый Юрист, 1998. – 688 с.
13. Кудайбергенов М.Б. Международная уголовная ответственность физических лиц: учеб. – Алматы: Данекер, 2000. – 196 с.
14. Бринчук М.М. Экологическое право (Право окружающей среды). – М.: Юристъ, 2002. – 688 с.
15. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды. – М.: Наука, 1985. – 224 с.
16. Шишко А.А. Международно-правовые проблемы предупреждения трансграничного загрязнения: дис. … канд. юрид. наук. – Киев, 1985. – 170 с.
17. Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха в развитых капиталистических странах: автореф. … канд. юрид. наук. – М., 1978. – 18 с.

Кошкинбаева А.С.
Қылмыстық құқық және криминология кафедрасы
Заң факультеті
Каспий қоғамдық университетінің (ҚҚУ) докторанты,
Алматы қ., Қазақстан
Aliaaizere 1984@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙ

Андатпа. *Радиация латын тілінен аударғанда радиус-сәуле деген сөзді білдіреді. Радиацияға күннің сәулесі, ғарыштық сәуле, жердің табиғи радиактивтік заттарының сәуле шығаруы және жасанды радиактивті изотоптар жатады. Ядролық жарыс санына, оның қашықтық шамасына, қуаты мен түріне, уақытына, метеорологиялық жағдайларға, жергілікті жердің сипаты мен қорғаныштық қасиетіне радиациялық жағдай байланысты да.*

Автор мақаланы Қазақстанның сол радициялық жағдайына арнаған, яғни, Семей полигонын, Байқоңыр космодромын, Қазақстандағы атомдық кәсіпорындар, радиоактивті қалдықтар мен уран өндірісін сипаттайды.

Түйін сөздер: *радиация, радиациялық жағдай, Семей полигоны, Байқоңыр космодромы, радиактивті қалдықтар, атомдық кәсіпорын, уран өндірісі.*

Резюме. *Слово радиация в переводе с латинского языка означает радиус-излучение. Радиацией являются солнечные лучи, космические излучения, излучения радиоактивных веществ и искусственные радиактивные изотопы. В основном радиационная обстановка страны зависит от количеств ядерных испытаний, его величины, расстояния, мощности и вида, времени, от метеорологических условий, характера и защитных свойств местности.*

Автор данную статью посвящает радиационной обстановке Казахстана, то есть, описывает Семипалатинский полигон, космодром Байконур, атомные предприятия, радиоактивные отходы, а также урановое производство Казахстана.

Ключевые слова: *радиация, радиационная обстановка, Семипалатинский полигон, космодром Байконыр, радиактивтивные отходы, атомные предприятия, урановое производство.*

Summary. *The word radiation in translation from Latin means the radius of the radiation. Radiation is the sun's rays, cosmic radiation, radiation of radioactive substances and artificial radioactive isotopes. Basically, the radiation situation of the country depends on the number of nuclear tests, its size, distance, power and type, time, weather conditions, nature and protective properties of the area.*

The author of this article focuses on the radiation situation in Kazakhstan, that is, describes the Semipalatinsk test site, Baikonur cosmodrome, nuclear enterprises, radioactive waste, as well as uranium production in Kazakhstan.

Key words: *radiation, radiation situation, Semipalatinsk test site, Baikonur cosmodrome, radioactive waste, nuclear enterprises, uranium production.*

Кіріспе

Бүгінгі күннің өзекті тұстарының бірі – қоршаған ортаның радиациялық ластануы.

Халықтың радиациялық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Заңы Қазақстан Республикасы азаматтарының, Қазақстан Республикасының аумағында тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың радиациялық қауіпсіздікке құқығына кепілдік береді. Бұл құқық иондандырушы сәулеленудің адам организміне белгіленген нормалардан жоғары радиациялық әсер етуіне жол бермеу жөніндегі іс-шаралар кешенін жүргізумен, сондай-ақ жеке тұлғалардың және пайдаланушы ұйымдардың радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі талаптарды орындауымен қамтамасыз етіледі [1]. Оның құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Халықтың радиациялық қауіпсіздігі туралы», «Атом энергиясын пайдалану туралы», сондай-ақ Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілер құрайды.

Қазақстандағы радиациялық ластанудың себептері әркелкі [2]: Семей ядролық полигонында жасалған жарылыс салдары, радиоактивті материалдарды пайдаланатын атомдық өнеркәсіп орындары, ғаламдық жауындар, халық шаруашылық мәселелерін шешу мақсатында жасалған жер асты ядролық жарылыстар, табиғи радиоактивтілік, радиоактивті қалдықтардың ықпалы. Енді оларға қысқаша сипаттама беріп кетсек.

Негізгі бөлім

Семей полигоны. Семей полигонындағы ядролық сынақ радиацияның көзі саналады. Қазақстан территориясында қуатты ядролық сынақтардың әсерінен Шығыс Қазақстан тұрғындары Хиросима-Нагасаки мен Чернобыльдан кейінгі ең үлкен иондаушы сәулелену дозасын алып отыр. Оның зардаптары (радиацияның әсерінен туған аурулар) туралы мәліметтер 1989 жылға дейін құпия сақталып келді. Мысалы, кейбір ресми емес деректерге сүйенсек, ондаған мың адам дейкемиядан қайтыс болған екен.

Қоршаған ортаның ластануы Байқоңыр космодромында ғарыш кемелерін ұшыру кезінде де байқалады. Бүгінде Байқоңырдағы экологиялық жағдайдың әлемдің деңгейге жетерлік салдарын ешкім де жоққа шығармайды. Мысалы, зымыран-ғарыштық қызметінің (ЗҒҚ) экологиялық қауіпсіздігін зерттеген Г.Б. Қабанбаева өз еңбегінде ғарыш қызметінің келесідей жағымсыз салдарын қарастырған [3, 69 б.]:

– жердің үлкен, кең көлемді аумақтары полигондар және космодромдар, өндірістік алаңдар үшін беріледі, олардың бір бөлігі жер асты қабатында орналасады;

– ғарышқа ұшу нәтижесінде, зымырандық техникаларды сынақтан өткізу салдарынан, жердің құнарлы аумақтарының жойылуы (жоғары температура әсерінен, қатты және газ тәрізді заттардың қонуы, топырақтың химиялық тепе-теңдігінің бұзылуы, минералды заттардың диспропорциясы, зымырандық жанармайдың жануы нәтижесінде түзілген өнімдермен судың және ауаның ластануы, жерасты суларының жоғары дәрежеде минерализациялануы);

– ғарышқа ұшу қызметінің, байланысының жоғары энергетикалық қамтамасыз етілуі экологиялық қысымды ұлғайтады, себебі, электр көзін өткізу желісінің жолын, құбыр жолын қайтадан бөліп беру қажет;

– жанармайды қажетті орынға жеткізгенде жол бойы ағып кету мүмкіндігінің болуы;

– сынақ өткізу және ғарышқа ұшыру аумақтарында шуыл деңгейінің күрт өсуі;

– зымырандық жанармайдың жануы барысында түзілген өнімдермен, зымыран ғарыштық кешеннің қызмет ету мерзімі өткет, қолдануға жарамсыз бөлшектерімен немесе соқтығыс нәтижесінде пайда болған бөлшектермен атмосфераның ластануы;

– ғарыш кешендерінің атмосферада жанып кетпеген бөлшектерінің, қалдықтарының жерге түсуінің адам өміріне және қоршаған ортаға қауіп төндіруі.

Радиоактивті материалдарды пайдаланатын атомдық кәсіпорындар. Қазақстанда радиоактивті материалдарды пайдаланатын атомдық кәсіпорын қатарында «Қазатомпром компаниясын ерекше атауға болады. Қазатомпром» – 73 кәсіпорыннан тұратын ірі холдинг. Кеңес Одағы тұсында тек атом-отын циклы қолға алынған болса, әзір Қазақстанда оның белгілі бір бөлшегі сақталынған, нақтырақ айтсақ: табиғи уран, аффинаж (алғашқы тазалау) және отын таблеткасын шығару. Отын өңдеудің қалған сатылары Ресейде жасалынады. Сонымен, «Қазатомпром» уран концентраты ядролық отын дайындау үшін қажетті шикізат өндіру саласы болып отыр. Кірістің 70% компанияға тиесілі. Қазақстан келесі елдермен әріптестік орнатқан: канадалық SXR Uranium One Inc., жапондық Marubeni Corp., қытайлық Guangdong Nuclear Power Group, британдық New Power Systems Ltd, француз компаниисы AREVA-мен және де **ресейлік Росатом корпорациясының құрамындағы ТВЭЛ-мен** [4].

Уран өндіру және қайта өңдеу – компанияның негізгі қызметі.

Қазақстан *жалпы ресурсы 1,5 млн. тонна,* әлемдік уран қорының 19*%-ын иемденеді. Қазақстан уран өндіруден жаһанданды ядролық нарықта көш бастап отыр.*

Бүгінде елде уран үш деңгейлі аймақтарда өндіріледі: Шу-Сарысу (жалпы қордың 60,2%-ын), Сырдария (15,2%) және Солтүстік-Қазақстан (17,3%), Іледе (4,7%), Каспий маңы (1,8%), Балқаш маңы (0,8%). Сонымен қатар Түркістан облысы Созақ ауданында да уран өндіріледі. Соңғы 5 жылдықта Қазақстанда уран өндіру 205 есеге артқан. 2016 жылдың қорытындысы бойынша уран өндіру көлемі 13,1 мың. тонна деңгейінде болған.

Уран өндірісі. Уран өндіру радиацияның ошағы бола тұра, мамандар, еліміз уран өндірудің қауіпсіз амалын қолданып отыр, деп сендіреді: «Қазақстанда табиғи уранды өндіру ең озық, экологиялық қауіпсіз және экономикалық тиімді тәсілмен жер асты ұңғылап шаймалау тәсілімен, кенді жер үстіне көтерусіз жүргізіледі. Қазатомөнеркәсіп кеніштерінде орталық басқару жүйесі қолданылады, соның арқасында барлық өндірістік үрдіс үзіліссіз бақылауда және барынша қауіпсіздік қамтамасыз етіледі». Десек те, **«ОҚО Созақ ауданында уран өндіруге байланысты қалыптасқан экологиялық жағдайлар» атты еңбекке, сол өңірді мекендеген халықтардың назына назар салсақ, өңірдің экологиялық ахуалы жанға батады** [5]**.**

Қазіргі кезде табиғи және техногендік процестердің әсерінен қоршаған ортаға, соның ішінде жер асты суы бүлініп, құрып кетуге шақ қалған. Мысалы, уран өндіруге байланысты Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданындағы жер асты сулары бүлініп, жергілікті тұрғындардың денсаулығына зиянын тигізуде.

Профессор Т.К. Рисимбетовтың [6] мәліметтеріне сәйкес, «соңғы жарты ғасырда Созақ өңірінің табиғи жайылымның өнімділігі гектарына 3 ц-ден 1,5 ц-ге дейін азайып, жайылым отының құнарлығы төмендеумен қатар табиғи өсімдіктердің ботаникалық құрылымында мал жемейтін және зиянды өсімдіктердің үлес салмағы 25%-ға артқан. Созақ өңіріндегі дегредацияға ұшыраған табиғи жайылымның аумағы 599 мың гектарға жетіп, жайылым алқаптарының 26,5%-н құрады.

Табиғи жайылымның өнімділігінің төмендеуі өсімдіктердің қоректік құнарлығының нашарлауы, жайлым бірлігіне мал басының тығыздығының артуы қоршаған ортаға экологиялық қысымды 1,7 есеге арттыра түсті. Сондықтан антропогендік экологиялық факторлардың зиянды әсерін тежеуге жанжақты зерттелген ғылыми негіздеме қажет».

Қазақстан территориясында ядролық зерттеу және энергетикалық құрылғылар, полиметал, мұнай мен газ, уран кен орындарындағы өндіру және өңдеу жұмыстарында радиоактивті ластану байқалады. Елімізде 800-ден астам кәсіпорындар 80000-нан астам иондаушы сәуле көзін пайдаланады екен. Олардың жалпы белсенділігі 250 мың кюриден астам. Шамамен 20000 (80 мың кюри) иондаушы сәуле көзі өндірістен шығарылған және көмілуді қажет етеді.

Шығыс Қазақстан облысындағы «Үлбі» комбинатының өнеркәсіптік территориясында 15 радиоактивті ластану учаскелері табылып, оның 13-і жойылған [2].

Радиоактивті қалдықтар. Радиоактивті қалдықтарға болашақта пайдалануға жатпайтын кез келген агрегаттық күйдегі мына заттар жатады [6].

1) құрамындағы радионуклид Қазақстан Республикасының заңнамасымен белгіленген деңгейден асып кеткен материалдар, бұйымдар, жабдық, биологиялық туынды объектілер;

2) пайдаланылған, өңдеуге келмейтін ядролық отын;

3) өзінің ресурсын тауысқан немесе зақымданған радионуклидті көздер;

4) құрамындағы радионуклид Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген деңгейден асып кеткен, жер қойнауынан алынған және үйінділерге және жер қыртыстарына қоймаланған тау жыныстары, кендер, кендерді байыту мен сілтісіздендірудің қалдықтары.

Ал Каспий маңы аймағын зерттеуші, биолог-ғалым А. Бегалиев Маңғыстаудағы «Қошқар ата» уран қалдықтарын сақтау қоймасы мен Атыраудағы Ембі кеніштері және мұнай өңдеу зауыты қоршаған орта мен ағзаға зиянды әсері туралы сұхбат берген. Дерекке жүгінсек, жалпы көлемі 400 миллион тоннадан асатын улы және радиоактивтік қалдықтар жиналған «Қошқар ата» уран қалдықтарын сақтау қоймасы Ақтау қаласының солтүстік бөлігінде орналасқан. 1965 жылдардан бері Каспий маңындағы тау-кен металлургиялық комбинаты, химия-гидрометаллургиялық зауыт, азот зауыты, күкірт қышқылы мен энергия зауыты, сондай-ақ Атырау мұнай өңдеу зауыты, Ембі кеніштерінің қатты радиоактивтік қалдықтары (ондағы уран қалдығы -105 миллион тонна) сол қоймада сақталып, ал оның беткі қабаты өндірістің сұйық қалдықтарымен жабылып отырған.

Жалпы радиация желдің ығымен Мұнайлы ауданының өзге елдімекендері – Маңғыстау-1, Маңғыстау-2, Ақшұқыр ауылдарына дейін созылады. Бұл өңірдегі радиациялық фон шекті мөлшерден 2-3 есеге көп.

Соңғы жылдары Каспий жағалауынан Итбалықтардың жаппай қырылу фактісін жиі кездестіруге болады. Оның басты себебі мұнайдың ластауы салдарынан туындап отыр. Атыраудағы Ембі кеніштері, Құлсары маңындағы радиациялық фон Семей полигоны фонынан да асады.

Сондай-ақ Тайсойған полигонының зардабы баршаға белгілі, бірақ осы күнге дейін ол туралы ешқандай хабар белгісіз

2017 жылдың қарашасында Франция ядролық және радиациялық қауіпсіздік институты (IRSN) Еуропаның үстінен радиобелсенді бұлтты анықтағандарын мәлімдеген еді. Олар «бұлт» Ресейден, не Қазақстаннан тараған деп болжайды. Институт мамандары, «қазір адамдар денсаулығына қауіп жоқ, бірақ радиация тараған кезде сол маңнан бірнеше километр радиуста тұратын адамдарды көшіру керек» деп дабыл қаққан. Ал Қазақстандағы тиісті мекемелердің өкілдері радиацияның Қазақстаннан тарағанын жоққа шығарған [7].

Қорытынды

Радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін заңмен белгіленген жалпы талаптарды сақтау міндеті жүктелінеді [1]. Бұл талаптарды сақтамағаны үшін заңды жауаптылық көзделген. Жауаптылық халықтың радиациялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты кепілі болмақ. Дегенмен де, заңды жауаптылық кінәлілерді радиациялық қауіптен келген зардаптың орнын толтырудан босатпайды. Азаматтардың иондаушы сәулелендірудің белгіленген шегінен тыс немесе радиациялық авария салдарынан сәуле алуға байланысты өз өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянның орны толтырылуына және мүліктік залалдардың орны толтырылуына құқығы бар [1]. Азаматтардың таза экологиялық жағдайға деген құқығын қамтамасыз ету мемлекет кепілдігінде, деп ресми танысақ та, сот тәжірбиесінде елдегі радиациялық жағдайлар бойынша кінәлі тұлғалар анықталып, жауаптылыққа тартылған заңды сот үкімін кездестіре алмаймыз. Ал бұл, қоршаған ортаны қорғау шараларының нәтижелілігі тек әрбір планета азаматының бойында патриоттық сезім, жоғары құқықтық экологиялық мәдениет пен сана қалыптасқан жағдайда ғана мүмкін болады деген сөз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Халықтың радиациялық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 23 сәуірдегі №219 Заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000219
2. Ергозова Ж.. Қазақстан Республикасының радиациялық ахуалы. ҚазҰУ Хабаршысы, 2012. //https://articlekz.com/kk/article/16913
3. Қабанбаева Г.Б.. Экологиялық қауіпсіздік және ғарыш: Монография. – Алматы, 2016- 86 б.; Севастьянов, В.И., Урсул А.Д., Школенко Ю.А. Освоение космоса и экологическая проблема: общество и природная среда. – М., 1980. – С. 115-119.
4. Смирнов С.. Атомные горизонты Казахстана // Журнал Kazakhstan №1, 2013 г.
5. ОҚО Созақ ауданында уран өндіруге байланысты қалыптасқан экологиялық жағдайлар. //www.uniface.kz/education/index.php?post=article&section=4&id=317
6. Рисимбетов Т.К. Химический состав и питательность кормов каракулеводческих совхозов Чимкентской области //Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана.-Алма-Ата, 1972. – №7.
7. Р. Мамырбек. Радиацияның Қазақстаннан тарағанын мамандар жоққа шығарды. 10 қараша, 2017 // https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_nuclear_radiation/28845956.html

Mutubaeva D.M.
PhD student
Law faculty
KarSU after E.A. Buketov
Karaganda city
E-mail: www.721-1514@sud.kz, www. dilnaz82@list.ru

HISTORY AND DEVELOPMENT OF THE JUVENILE COURTS

Түйін: *Мақалада әртүрлі құқық жүйесіндегі жасөспірімдер сотының даму тарихының қалыптасу тәжірибесіне және тарихына зерттеу жүргізіледі.*

Түйінді сөздер: *Пекин ережелері, АҚШ, Кәмелетке толмағандар істер жөніндегі Соты.*

Резюме: *В статье раскрывается опыт становления и исследование истории развития ювенальных судов в различных правовых системах.*

Ключевые слова: *Пекинские правила, США, Суд по делам несовершеннолетних.*

Summary: *The article is devoted to the experience of becoming and research of the history development of the juvenile courts in different justice systems.*

Key words: *The Beijing rules, The USA, Juvenile court.*

International standards show the need of internal law improvement and creating of a new system of justice to juvenile. According to the Convention on the Rights of the Child (1989) paragraph 3 article 40, member states tend to assist in the establishment of laws, procedures, bodies and institutions directly relevant to children. The children, who are considered to have violated criminal law, accused or found guilty. [1] The UN rules for the protection of the juveniles rights deprived of their liberty (1990), also highlight the need for a juvenile justice system and the UN standard rules for the administration of juvenile justice (Beijing rules 1995) [2].

The juvenile justice system was originated in the 19th century in Chicago, the United States. When the first-ever juvenile court was established on July 2, 1899, based on "the law on abandoned, homeless and criminal children and their care" Illinois State.

Lucy Flower from Chicago Women's Club and Julia Latrop from the public organization "Hull House" worked to organize the juvenile court.

They followed the aims of establishment of the law and then the creation of the juvenile court [3].

However, it was a long process with gradual formation of the juvenile justice main features.

At first, children' shelters opened. The first shelters in the USA appeared in the 20s of the 19th century in New York, Philadelphia and Boston [3].

At this time, in the USA begins rapid development of the industry. It leads to migration of the rural population to the cities. Further, this situation entails a crisis, disorder, poverty, unemployment, the growth of homelessness and juvenile delinquency [3].

The head of the programs of restorative justice of "Judicial and legal reform" center, Russia, Rustem Maksutov mentions that juvenile justice appeared not because individual children committed crimes, but because the commission of crimes by children became massive [3].

Therefore, first shelters were more as a shelter for street and abandoned children. The purpose was to isolate them from the corrupting and unwholesome urban life influence [3].

The shelters and the foster care system were initially aimed at all children without parental care. Their main aim was to fulfill the role of the family, to help the child to recover and to choose the right way in life [3].

However, the juvenile justice system arises when shelters and child welfare services begin to promote the full rehabilitation of the juvenile offender. And the juvenile delinquency draws more attention [3].

As a result, the specialist courts were established. These courts worked absolutely different from the modern courts. The main actors in the trials, along with the judges, were state and public trustees. Moreover, the judge managed the work of the services of trusteeship [3].

In addition, the trial took place in a quiet atmosphere, in a specially equipped homelike room. During a confidential conversation with a juvenile, the judge has already known not only about the child's deeds, but also could understand whether he regrets or not. The judges were aware of juvenile's life, parents and sur-

roundings. In sentencing, educational measures were taken, in most cases, or suspended sentences for serious offences. The trustees had a great responsibility to control the child's future and help to become a full member of society. Juvenile justice was not focused on punishing, but on recovery and supporting the juveniles.

During two decades after the creation of the first juvenile court in Chicago, the juvenile justice system began its great development in different countries and continents [3].

And in July 1908 juvenile justice began to function in Canada, in August 1905 in England, in May 1912 in Belgium, in 1905 in the Netherlands, in 1910 in Russia, in 1919 in Poland, in March 1914 in France, in 1908 in Hungary, in August 2 1918 in Spain, in May 1908 in Italy, in December 1924 in Greece [3].

The history shows that the first juvenile court in Russia was established in St. Petersburg on January 22, 1910. The court cases were considered by a justice of the peace, who also realized judicial supervision over the work of institutions taking care of minors. However, juvenile justice in Russia ceased to exist on April 17, 1918, in accordance with the decree by the Council of People's Commissars [3].

By the time of the October revolution, juvenile courts already functioned in Petrograd, Moscow, Kharkov, Kiev, Odessa, Libava, Tomsk, Riga, and Saratov.

The work of these courts was highly evaluated in the Russian pre-revolutionary and Soviet legal literature of the 20s [3].

In most countries juvenile courts began to receive the official authorities' support, while being established. But in Tsarist Russia the government actually ignored the efforts of public forces. Nevertheless, progressive Russian pre-revolutionary lawyers considered the model of the Russian court to be the most successful, because of its broad jurisdiction, the relationship with the population and being a world court. The judges for minors were aware of child psychology, plus they had to have the lack of formal judicial process in this court. Up to 70 per cent of juvenile delinquents were sent under the supervision of trustees, who monitored their behavior, rather than being sent to prisons. But after all, this Russian juvenile justice system ceased to exist under the decree of the Council of People's Commissars of January 17, 1918 and was replaced by another system. This system was thought to be more humane, more adapted to children and minors treatment. The juvenile justice system reformation began in January 1918 and continued in March 1920. It referred to decrees of the Soviet government of January 17, 1918 «on commissions on minors' affairs» and «trials of minors" of March 4, 1920 [4].

The decree «on commissions on minors' affairs» brought significant changes in the Russian juvenile justice system. It abolished the imprisonment of minors and juvenile courts.

In all fairness, it should be said that the Commission on minors took the experience of the juvenile courts of pre-revolutionary Russia. It included the organization of social services for the study of the personality and living conditions of juvenile offenders. However, the lack of knowledge and experience in judicial activities of commissions members brought to remember the courts [5].

One of the Russian journals describes the creation of juvenile courts in Russia. The state Duma of the Russian Federation adopted in the first reading the draft law «on amendments to the federal constitutional law of the Russian Federation «On the judicial system of the Russian Federation» (on the creation of juvenile courts) on February 15, 2002. The law was not adopted in the second reading in 2004 [6].

But the establishment of juvenile courts was under consideration before April 15, 2010. Despite this, the juvenile courts have already been established and act in the pilot areas of Russia (30) on orders from above, infracting the Constitution of the Russian Federation (part 3 article 118) [7].

On April 15, 2010 Doroshkov V., the judge of the Supreme court of the Russian Federation, said that the juvenile courts would no longer be established in Russia. Since Russia was not prepared for the juvenile justice establishment. The program of the juvenile courts creation has lost the government control [7].

But, despite this, the new juvenile court opens in Azov on April 20, 2010. And juvenile courts continue to operate in the regions of Russia [7].

In Kazakhstan, Soros Kazakhstan Foundation has launched the pilot project «juvenile justice in Kazakhstan» on March 17, 2003. The project completed in 2007. As a result, the juvenile justice system established and district juvenile courts operate throughout Kazakhstan.

After four years of the pilot project «juvenile justice in Kazakhstan», the first pilot juvenile courts in the country were established by the decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 23 August, 2007 «on Specialized Inter-District Juvenile Court formation in Astana and Almaty". At the same time, the courts were focused on the protection of the rights and interests of minors. It helped to promote the humanization in

criminal proceedings and to identify problems. In 2012 juvenile courts were established in other regions of Kazakhstan.

The Supreme Court of the Republic of Kazakhstan the first declared the need of a juvenile court establishment. And in Asia such specialized inter district juvenile courts exist only in Kazakhstan. And a lot of efforts have been made for its development in the juvenile justice system.

Juvenile services, together with the work of social services are able to resolve disputes of family legislation.

The juvenile court in Kazakhstan poses as an important part in the juvenile justice system.

The court provides wide opportunities in addressing issues related to the protection of the rights and legitimate interests of minors, and the only one in Central Asia meets modern international standards.

REFERENCES:

1. Convention on the rights of the child of 12 August, 1994, database “Adilet”, Available at: http://zan.kz/rus/search/docs/fulltext/
2. Beijing rules of 29 November, 1985 by UN General Assembly Resolution 40/33, database “Adilet”, Available at: http://zan.kz/rus/search/docs/fulltext/
3. Juvenile system, Available at: //http/www.google.ru/
4. Juvenile system problems, Available at: / http/www.google.ru/
5. Website: http://duma.gov.ru/faces/lawsearch/gointra.jsp?c=38948-3/
6. Website: http://constitution.ru/10003000/10003000-9.html/
7. Website:http://azovsky.ros.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=1 &did/
8. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “on Specialized Inter-District Juvenile Court formation in Astana and Almaty” dated 23 August, 2007, database “Adilet”, Available at: http://zan.kz/rus/search/docs/fulltext/
9. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “on Specialized Inter-District Juvenile Court formation dated 4 February, 2012, No.266, database “Adilet”, Available at: http://zan.kz/rus/search/docs/fulltext/

Нұрбек Д.Т.
құқық магистрі,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің құқық және
экономика факультетінің қылмыстық – құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
Талдықорған қаласы, rufat.dana@mail.ru

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДІҢ НЫСАНДАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІ

Түйіндеме: *Бұл мақалада сотқа дейінгі терген-тексерудің нысандары мен кезеңдері қарастырылған. Сонымен қатар сотқа дейінгі терген-тексеруге қатысты белгілі заңгер ғалымдардың берген анықтамаларына және ой-тұжырымдарына талдау жүргізілген және сотқа дейінгі терген-тексеру құзыреттілігі берілген тергеушінің өкілеттіліктері баяндалған.*

Анотация: *В этой статье рассматриваются формы и этапы досудебного расследования. А также был проведен анализ определений и выводов известного ученых юристов, который по отношению к путем досудебного расследования и полномочия следователя в компетенции предварительного следствия.*

Annotation: *This article discusses the forms and stages of pre-trial investigation. Also, an analysis was made of the definitions and conclusions of the well-known legal scholars, who in relation to the pre-trial investigation and the powers of the investigator are within the competence of the preliminary investigation.*

Жалпы, қылмыстарды тергеуді ұйымдастырудың элементтеріне нақты қылмысты тергеудің мақсаттары мен міндеттерін айқындау, ол міндеттерді шешудің жолдары мен тәсілдерін және жүргізілу ретін анықтау, қолда бар құралдар мен күштерді орнықтыру жатады. Бұл элементтердің жүзеге асырылуы қылмыстарды ұйымдастырудың келесідегідей әдістері мен амалдары арқылы орындалады, яғни қылмыс туралы мәліметтерді тексеру, тергеуді жоспарлау, құқық қорғау және басқа да органдардың өзара әрекеттестігін қамтамасыздандыру, тергеушілер тобының қызметін ұйымдастыру, қылмыстық істің құжаттамасын рәсімдеу. Бұл ретте әрбір әдістемелік элемент жалпы алғанда сотқа дейінгі терген-тексерудің жүргізудің жалпы шарттарын қамтамасыз етеді.

Сотқа дейінгі терген-тексеру дегеніміз – сотқа дейінгі терген-тексерудің басталғаннан кейінгі қылмыстық процестің сатысын басынан аяғына дейін қамтитын қызмет. Сотқа дейінгі терген – тексеру органдары бұл сатыда жасалған қылмыстың барлық мән-жайларын: қылмыс оқиғасын, айыпталушының тұлғасын, оның кінәлілігі мен қылмыстық ниетін, келтірілген шығынның мөлшерін, қылмыстың жасалуына түрткі болған себептер мен басқа да жағдайларды егжей-тегжейлі анықтауға міндетті.

Нақтырақ айтқанда, сотқа дейінгі терген-тексеру – қылмыстарды ашу, адамдарды әшкерелеу, қылмыстық жауаптылыққа тарту, қылмыстық істің барлық мән-жайларын анықтау және қылмыстық іс жүргізудің өзге де міндеттерін шешу бойынша анықтау органдарының, сотқа дейінгі терген-тексеру және прокуратураның заңмен реттелген қызметі болып табылады.

А.А. Гарницкий былай дейді: «Алдын ала тергеу – қылмыстық процестің сатысы, ол кезеңде тергеу және анықтама органдары, жұртшылықтың көмегіне сүйене отырып және заңда белгіленген тәртіпте, қылмыстың алдын алу жөніндегі қызметін жүзеге асырады, жасалған қылмыстарды ашу, кінәлілерді жауапқа тарту жұмыстарын жүргізеді, қылмыстық оқиғаның немесе құрамның немесе істі сотқа жіберу үшін негіздің бар-жоғын анықтайды».

«Алдын ала тергеу дегеніміз – қылмыстық процестің сатыларының бірі» – деп жазады Н.Ц. Логин мен Ф.Н. Фаткуллин [1, 26].

Белгілі профессор ғалым Н.А. Якубович алдын ала тергеудің мынадай міндеттерін атайды:

1) қылмыстық құқық бұзушылықтарды тез және толықтай ашу, адамдарды әшкерелеу;

2) қылмыстық істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті түрде зерттеу;

3) дәлелдемелерді табу және оларды кейін болатын соттық талқылау үдерісінде қолдану үшін іс жүргізу бойынша бекіту;

4) адамды және азаматты негігсіз айыптау мен соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, ал кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда, оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуге;

5) сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс [2,89].

Ал К.К. Панько пікірі бойынша, қызмет түрі ретінде алдын ала тергеудің мынадай өлшем-белгілері бар:

1) құзырлы орган қылмыс құрамының объективті жақтарының белгілерін көрсеткен себептер мен жеткілікті айғақтар болса ғана алдын ала тергеу басталады;

2) алдын ала тергеу – қашан да қылмыстық процессуалдық әрекет;

3) алдын ала тергеуді заңмен белгіленген сотқа дейінгі қылмыстық-процессуалдық әрекетті жүзеге асыруға өкілеттілігі бар арнаулы маман ғана жүргізе алады [3,77].

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру – бұл сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталғаннан кейінгі қылмыстық іс жүргізу сатыларының бірі болып саналады. Бұл сатыда анықтау органдары, тергеуші және прокурор қылмыстық іс жүргізу заңдары талаптарына сәйкес қылмысты ашу, күдікті адамды ұстау қызметін, айыптау мақсатындағы дәлелдемелер, айғақтар жинау жөніндегі бірқатар тергеу және басқа іс әрекеттерді жүргізеді. Одан кейін соттың әділ жазалау шараларын шығаруын жүзеге асырады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында жинақталған материалдар негізінен сот мәжілісінде зерттеледі. Оны сот бағалап, сотталушының кінәлі немесе кінәсіздігі туралы шешім қабылдайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруге дейін қылмыс белгілерін анықтау және қылмыстық істі қозғау процестері жүргізіледі.

Қылмыстардың көпшілігі бойынша алдын ала тергеу жүргізіледі, сондықтан бұл қылмыстық істі сотқа дейін тергеудің негізгі формасы деуге болады. Жеке айыптау тәртібімен қылмыстық қудалау бойынша қылмысты тергеу ерекше жағдай болып табылады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру және анықтау органдарындағы қылмыстық іс жүргізу қызметінің іс жүргізу құжаттарын құрайтын мерзімі мен саны бойынша ең үлкен бөлімі болып табылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында іс бойынша дәлелдеме айғақтардың ең көп бөлігі жинақталады және ашылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде тергеу тергеушілер, анықтау органдары, анықтаушылар арқылы жүргізіледі. Ал бұл қылмыстың қылмыстық іс жүргізу заңдарын дұрыс қолданудың адам мен азаматтардың құқығы мен бостандығын сақтаудың маңызды кепілі болып табылады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру жалпы талабына жататындар: *заңдылық, жан-жақтылық, толықтылық, өндірістегі бірқатар жалпы талаптарды сақтауға байланысты болатын алдын ала тергеудің объективтілігі.* Олар өзін заңмен белгіленген және қылмыстық іс жүргізу қызметінің осы түрінің өзіне тән ерекшеліктерін белгілейтін қылмыстық процестің қағидаттарына байланысты ережелер оған қойылатын өте маңызды талаптар ретінде көрсетеді. Қылмыстың мән-жайын ең қысқа мерзімде және күш пен құралды өте аз жұмсау арқылы белгілеу алдын ала тергеу шарттарының бірі болып саналады. Сонымен бірге шарттар жеке адам мен азаматтың құқығы мен бостандығына кепілдік жасайды, мүмкін болатын қателердің алдын алады, болдырмайды.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру міндеттері болып қылмысты тез және толық ашу, оны жасаған адамды табу және бөлектеу саналады. Әрбір іс бойынша алдын ала тергеу жан-жақтылық, толықтық, объективтілік және істің мән-жайын зерттеудің шапшандығы сияқты талаптарға жауап беруі қажет. Алдын ала тергеудің сапасын арттыру мақсатында заңдылықты қатаң сақтау керек. Ең алдымен қылмыстық жауаптылыққа кінәлілерді дер кезінде тартуды тергеу әрекеттерін жекелеп және олардың барлығын біріктіріп жүргізу тәртібін реттейтін қылмыстық іс жүргізу нормаларын сақтау өте маңызды.

Сонымен қатар, тергеу барысында кінәлі адамның айыбын айғақтайтын да, ақтайтын да немесе айыпты жауапкершілігін жеңілдететін де мән-жайлардың ашылуы және зерттелуі мүмкін. Тергеу органдарына қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен мән-жайларды ашу, одан әрі оны болдырмаудың алдын алу шараларын қабылдау міндеті жүктелген. Сонымен бірге алдын ала тергеу қылмыс кезінде келтірілген материалдық шығынды өндіруді қамтамасыз ету жөніндегі дер кезінде шаралар қабылдауға бағытталған [4, 60].

Тергеу іс-әрекеттері – бұл тергеушінің немесе анықтау органының қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына сәйкес жүргізілетін іс жүргізу әрекеттері. Бұл әрекеттер қылмыстық істі объективті және толық анықтау үшін маңызы бар дәлелдемелерді тексеру, қорыту, жинау жолымен фактілі мәліметтерді белгілеуге бағытталады.

Басқа іс жүргізу әрекеттерімен салыстырғанда тергеу әрекеттері мынадай белгілермен сипатталады:

а) олар анықтау, тергеу органдары, тергеуші, анықтаушы үшін танымдық сипатқа ие болады;

б) алдын ала тергеу немесе қайтадан ашылған жағдайына байланысты қылмыстық істі тергеу сатыларында ғана тергеу әрекеттерін жүргізу;

в) бұл қызмет тек тергеу әрекеттері өндірісінің тәртібін реттейтін іс жүргізу заңы негізінде жүзеге асады (жинау, қорыту, дәлелдемелерді алу);

Ережеге сай, заң әдебиеттерінде тергеу әрекеттері екі топқа бөлінеді:

а) дәлелдемелерді бекіту, тексеру, жинауға бағытталған тергеу іс-әрекеттері (қарау, тінту, алу, тергеу эксперименті, тану, т.б.);

б) сотқа дейінгі тергеп-тексеруде қатысушы адамдардың құқығын қамтамасыз етуге бағытталған тергеу іс-әрекеттері (мысалы, айыпталушыға іс бойынша өтініштерді, шағымдарды қарау, жәбірленушінің іске қатысты барлық материалдармен танысу құқығын түсіндіру).

Енді сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тергеушінің негізгі өкілеттіктеріне тоқталып өтейік.

Жалпы алғанда, тергеуші тергеу іс-әрекеттеріне қатысуға заңдарда белгіленген адамдарды тарта отырып, олардың жеке басын анықтайды, оларға құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ тергеу іс-әрекеттерін жүргізудің тәртібін түсіндіреді. Кейінге қалдыруға болмайтын жағдайларды қоспағанда, тергеу ісін түнгі уақытта жүргізуге жол берілмейді. Тергеу іс-әрекетін жүргізу кезінде техникалық құралдар қолданылуы және қылмыс іздері мен заттай дәлелдерді анықтаудың, бекіту мен алудың ғылыми негізделген әдістері қолданылуы мүмкін.

Тергеудің алғашқы кезеңінде тергеуші төмендегідей негізгі мәселелерді шешіп алуы қажет:

– сотқа дейінгі тергеп-тексеруге байланысты шешім қабылдау кезіндегі мәліметтер негізінде қылмыстық оқиға туралы жасалған жалпы типтік болжауларды тексеру;

– зерттеуге жататын деректерді анықтау;

– жоғалып немесе жойылып кетуі мүмкін дәлелдемелерді кейінге қалдырмай жинау және бекіту; қылмыс жасады деп сезік келтірілген адамды іздестіру және ұстау үшін қажетті шараларды дер кезінде қолдану;

– қылмыспен келтірілген залалдардың орнын толтыруға байланысты жедел шаралар қабылдау;

– қылмыстың жасалуына мүмкіндік туғызған мән-жайларды анықтауға байланысты жұмыстарды жүзеге асыру;

Тергеу іс-әрекетін жүргізу кезінде күш қолдануға, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды қолдануға, сонымен қатар оған қатысушы адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп туғызуға жол берілмейді.

Тергеуші тергеу іс-әрекеттеріне қатысуға анықтау органының қызметкерін тартуға құқылы.

Тергеу әрекеттерінің түрлеріне мыналар жатады:

1) қарап – тексеру;
2) күдіктіні ұстау;
3) жауап алу;
4) беттестіру;
5) тінту;
6) алу;
7) тану үшін көрсету;
8) куәландыру;
9) сараптама тағайындау;
10) тергеу эксперименті;
11) айғақтарды сол жерде тексеру және нақтылау;
12) үлгілерді алу;
13) эксгумация;
14) жасырын тергеу әрекеттері;
15) нәрселер мен құжаттарды беру [5, 96]

Тергеу іс-әрекеттерін тек сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталғаннан кейін арнайы өкілетті органдар мен лауазымды адамдар жүргізеді. Барлық тергеу әрекеттері нақты және заңды негіздемелер болған кезде ғана жүргізіледі.

Нақты негіздемелер – бұл белгілі бір қылмыстық іс бойынша тергеу әрекеттерін орындау қажеттілігі мен мүмкіндігі растайтын нақты мәліметтердің жиынтығы.

Заңды негіздеме – белгілі бір қылмыстық іс бойынша тергеу әрекеттерін орындайтын адамның заңды күшінің жиынтығы.

Кейде тергеу әрекеті өндірісі туралы шешім қаулы (тінту) түрінде, ал кейде хаттама түрінде (күдіктіні ұстау) көрініс табады. Бірқатар тергеу әрекеттерін анықтау барысында куәгерлердің және заңмен көзделген адамдардың қатысуы талап етіледі (тінту, қарау, алу, куәландыру, тергеу эксперименті, тану). Тергеу әрекеттері барысында ғылыми-техникалық құралдар мен жабдықтарды қолдану мүмкіндігі туындайтын кездер болады. Мұндай жағдайда ол туралы тергеу әрекеті басталмас бұрын қатысушылардың барлығына хабарлануы керек.

Тергеу әрекеттері өндірісіне арнаулы танымы мен іскерлігін қолдана отырып, жоғарыда аталған құралдармен іске көмек көрсету мақсатында маман, сондай-ақ, аудармашы, педагог, қорғаушы қатысуы мүмкін. Тергеу әрекеттерінің нәтижесі бойынша хаттама толтырылады, яғни арнайы формасы бар, тергеу әрекетінің нәтижесі, мазмұны, фактісі көрсетілген жазбаша құжат толтырылады. Тергеу әрекеттері өндірісінің негізділігіне, заңдылығына және уақытысында өткізілуіне жауапты болу қылмыстық іс бойынша тергеу жүргізетін адамға міндеттеледі.

Қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеу ол күрделі немесе оның көлемі үлкен болған жағдайда тергеушілер тобына (тергеу тобына) тапсырылуы мүмкін, бұл туралы қылмыстық іс қозғау туралы қаулыда көрсетіледі немесе жеке қаулы шығарылады. Бұл туралы шешімді тергеу бөлімінің бастығы қабылдауға құқылы. Қаулыда тергеу жүргізу тапсырылған барлық тергеушілер, оның ішінде топ жетекшісі – тергеуші көрсетілуге тиіс. Күдікті, айыпталушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер мен олардың өкілдері істі тергеушілер тобының тергейтіні туралы қаулымен таныстырылуға тиіс және оларға тергеу тобының жетекшісінен, сондай-ақ топ құрамындағы кез келген тергеушіден бас тарту құқығы түсіндіріледі.

Тергеу тобына алдын ала тергеу жүргізетін бірнеше органның тергеушілері енгізілуі мүмкін. Мұндай топты құру туралы шешім прокурордың нұсқауы бойынша да, осы органдардың тергеу бөлімдері бастықтарының бастамашылығы бойынша да қабылдануы мүмкін. Шешім тергеу бөлімдері бастықтарының бірлескен қаулысымен ресімделеді, ол осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген талаптарды сақтай отырып шығарылады. Қазақстан Республикасының Бас прокуроры ерекше жағдайларда тергеудің толық және объективті еместігі фактілері анықталған, іс күрделі және маңызды болған кезде алдын ала тергеуді жүзеге асыратын бір немесе бірнеше органның тергеушілері арасынан тергеу тобын құра алады, бұл ретте прокурорды осы топтың жетекшісі етіп тағайындап, бұл шешімді өз қаулысымен ресімдейді.

Тергеу тобының жетекшісі қылмыстық істі өзінің іс жүргізуіне қабылдайды, тергеу тобының жұмысын ұйымдастырады, басқа тергеушілердің іс-әрекеттеріне басшылық жасайды. Істерді біріктіру және бөлу, қылмыстық істі толығымен немесе оның бір бөлігін тоқтату, іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру немесе қайта жаңғырту туралы, сондай-ақ тергеу мерзімін ұзарту туралы өтініштерді қозғау, бұлтартпау шарасы ретінде үйқамақты қолдану және оларды ұзарту туралы шешімдерді тергеу тобының жетекшісі ғана қабылдайды. Айыптау актісін және медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы мәселені қарау үшін істі сотқа жіберу туралы қаулыны тергеу тобының жетекшісі жасайды және оған қол қояды. Тергеу тобының жетекшісі басқа тергеушілер жүргізетін тергеу іс-әрекеттеріне қатысуға, тергеу іс-әрекеттерін жеке өзі жүргізуге құқылы [6, 118].

Қорыта айтқанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеру – бұл сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталғаннан кейінгі қылмыстық іс жүргізу сатыларының бірі болып табылады. Бұл сатыны анықтау органдарының, тергеуші және прокурордың қылмыстық іс жүргізу заңдары талаптарына сәйкес қылмысты ашу, күдікті адамды ұстау қызметі, айыптау мақсатындағы дәлелдемелер, айғақтар жинау жөніндегі бірқатар тергеу және басқа іс әрекеттері деп атауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оразалиев М., Еркінов С., Есболаев Ғ. «Тергеушіге арналған анықтамалық кітап» // Алматы: Жеті жарғы, 2009 ж., 26 бб.
2. Якубович Н.А. Приостановление и возобновление предварительного следствия // Уголовное право. 2002., С. 89.
3. Панько К.К. Приостановление и возобновление предварительного следствия. Прекращение уголовного дела /Уголовный процесс России. – Воронеж, 2003. – С.77.
4. Төлеубеков Б.Х. Қазақстан республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы. Алматы. 2001.- 60 бб.
5. Алауханов Е. Қылмыс құрамы: Практикалық оқу құралы / Е. Алауханов, С. Үмбетәлиев, С. Рахметов.- Алматы: Өркениет, 2000. – 96 б.
6. Уголовный процесс / под.ред. К.Ф.Куценко. –М., 1996.- С.118.

Сидорова Н.В.
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университетінің
экономикалық қатынастарды құқықтық реттеу кафедрасының доценті,
Қарағанды қ., E-mail: nsidorova75@mail.ru

Сатбаева Қ.
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университетінің
экономикалық қатынастарды құқықтық реттеу кафедрасының доценті,
Қарағанды қ., e-mail: abylai1996@mail.ru

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТАСТЫҚТЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНІҢ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЗАҢНАМАСЫН БІРІЗДЕНДІРУ МЕН ҮЙЛЕСТІРУДЕГІ ЫҚПАЛЫ

Түйін. *Мақала Еуразиялық экономикалық одақтың интеграциялық үдерістеріне қатысушы мемлекеттердің заңнамаларын біріздендіруге және үйлестіруге ықпал етудің белгілі бір аспектілерін зерттеуге арналған. Авторлар ЕАЭО-тың негізгі бостандықтарын жүзеге асырудың құқықтық реттелуінің даулы проблемаларын одақ құқығына сәйкестігі тұрғысынан талдайды, мемлекеттердің ұлттық заңнамаларының деңгейінде құқықтық реттеуді жетілдіру жолдарын ұсынады.*

Түйінді сөздер: *Еуразиялық экономикалық одақ, интеграция, біріздендіру, үйлестіру, заңнама, тауарлардың еркін қозғалысы, қызмет көрсету еркіндігі, капиталдың еркін қозғалысы, жұмыс күші қозғалысының еркіндігі.*

Резюме. *Статья посвящена исследованию отдельных аспектов влияния интеграционных процессов Евразийского экономического союза на унификацию и гармонизацию законодательства государств-участников. Авторы анализируют коллизионные проблемы правового регулирования реализации основных свобод ЕАЭС с позиции их соответствия праву союза, тезисно предлагают пути совершенствования правового регулирования на уровне национальных законодательств государств.*

Ключевые слова: *Евразийский экономический союз, интеграция, унификация, гармонизация, законодательство, свобода передвижения товаров, свобода передвижения услуг, свобода передвижения капиталов, свобода передвижения рабочей силы.*

Summary. *The article is dedicated to study the aspects of an influence of integration processes of The Eurasian Economic Union (EAEU) on the unification and harmonization of the member state legislations. The authors analyze the conflict problems arising from the legal regulation of implementing the EAEU fundamental freedoms from the perspective of their compliance with the Union laws. Furthermore, authors suggest ways to improve the legal regulation at the level of a national legislation.*

Keywords: *The Eurasian Economic Union, integration, unification, harmonization, legislation, free movement of goods, free movement of services, free movement of capital, free movement of labor.*

Еуразиялық кеңістіктегі мемлекеттердің интеграциялық қарым-қатынастары күрделі жүйемен сипатталады және оларды дамытудың динамикасы екі деңгейдегі ынтымақтастық – екі жақты және көп жақты сипатта болады. Мұндай интеграциялық механизмдердің бірі – экономикалық интеграцияның халықаралық өңірлік ұйымы және халықаралық құқық субъектілікке ие, шеңберінде тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркіндігі, экономика салаларында үйлестірілген, келісілген немесе бірыңғай саясат жүргізу қамтамасыз етілетін, 2014 жылғы 29 мамырдағы Еуразиялық экономикалық одақ туралы Шартпен [1] айқындалған Еуразиялық экономикалық одақ (бұдан әрі – ЕАЭО) болып табылады. ЕАЭО шеңберінде анықталған саясат бағыттарын іске асыру осы интеграциялық білім беруге мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын біріздендіруді және үйлестіруді білдіреді.

Бүгінде Еуразиялық экономикалық одақ бес мемлекетті біріктіреді: Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы және Ресей Федерациясы, Үндістан, Вьетнам, Мысыр, Түркия, Иран, Сирия, Израиль мемлекеттері, Еуропалық еркін сауда қауымдастығындағы мемлекеттер (Исландия, Норвегия, Швейцария және Лихтенштейн) Еуразиялық

экономикалық одақпен еркін сауда аймағын құруға деген қызығушылықтарын білдірді, тұтастай алғанда қырық мемлекет қызығушылық танытты.

ЕАЭО статистикалық көрсеткіштеріне сәйкес, 2018 жылдың өткен айларында өзара саудаға қатысушы мемлекеттердің экспорттық операцияларының құны 29 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл өз кезегінде ағымдағы жылдың басындағы деңгейдің 113,7% -ын құрады. Оның ішінде 2 839,8 млрд. АҚШ доллары (9,8%) Қазақстан үлесіне тиесілі [2].

Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастырушы елдер интеграциясының жылдам алға жылжу жағдайында Қазақстан Республикасының әрекеттегі заңнамасында жүзеге асырылу деңгейін анықтау мақсатында ЕАЭО қызметінің қалыптасқан халықаралық-құқықтық базасын зерттеу, сондай-ақ осы саладағы проблемалар мен кемшіліктерді анықтау ерекше маңызға ие. ЕАЭО-ға мүше елдердің заңнамасын үйлестіру және біріздендіру тек отандық құқықтық нормаларды шарттық платформаға сәйкес келтіру ғана емес, сондай-ақ жаңа нормативтік құқықтық актілерді қабылдауға бағытталған. Бұл саладағы басым бағыттар тек тауарлар, қызметтер, капитал және еңбек нарығы ғана емес, сонымен қатар сақтандыру, лицензиялау, білім беру және қылмыстың трансұлттық жағдайына қарсы әрекет салалары болып табылады. ЕАЭО шеңберіндегі мемлекеттің интеграциялық саясаты аталған бағыттарды құқықтық реттеуге айтарлықтай әсерін тигізеді.

Н.Ә. Назарбаев өзінің 31 қаңтар 2017 жылғы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Халықаралық ынтымақтастық аясында ұлттық экономикалық мүдделерді қорғап, ілгерілету қажет. Бұл, ең алдымен, ЕАЭО, ШЫҰ ішінде Жібек жолы Экономикалық белдеуімен ұштасатын жұмыстарға қатысты. Ол үшін экономикалық дипломатия жұмысын қайта құрып, жандандыра түсу қажет» – дейді [3]. Еуразиялық экономикалық одақтың құқығына және Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне сәйкес келетін дәл, айқын, нақты нормативтік-құқықтық актілердің архитектурасы болмаса, ұлттық экономикалық мүдделерді іске асыру мүмкін емес.

Жаңа шындыққа және сынақтарға бейімделу мақсатында Қазақстанда негізгі өзегі 2015 – 2019 жылдарға арналған елдің инфрақұрылымын дамыту бағдарламасы болып табылатын «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты жаңа экономикалық саясат қабылданды. Бұл саясат ЕАЭО экономикалық және құқықтық негіздеріне сәйкес жағдайларда, ұлттық мүдделерге нұқсан келтірмей жүзеге асырылуы тиіс.

Еуразиялық экономикалық одақ құқығына сәйкес қатысушы елдердің заңнамасын жетілдірудің негізгі бағыттары оларды жақындастырудың негізгі механизмдерін пайдалануды көздейді. Негізгі вектор қатысушы мемлекеттердің құқықтық актілерінде қолданылатын терминдерді біріздендіруге бағытталған, мысалы, «макроэкономикалық көрсеткіштер», «макроэкономикалық саясаттың негігі бағыттары», «сыртқы сауда саясаты», «тауарлардың жекелеген түрлерін автоматты түрде лицензиялау», «тарифтік жеңілдіктер», «тарифтік преференциялар» және басқалары. Терминология мен ұғымдық аппараттардың бірлігі көмірсутектерді, энергетикалық ресурстарды, дәрі-дәрмектерді және тағы басқаларын біріктіре отырып, интеграцияланған макроэкономикалық және ақша-кредит саясатын қалыптастырудың негізгі шарты болып табылады. Осыған байланысты, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің заңнамасында интеграциялық білім беру құқығында қолданылған барлық ұғымдарды модельділік принципін ескере отырып көрсету мақсатқа сәйкес екені анық.

Қазақстан және ЕАЭО-ның басқа мемлекеттері алдында экономикалық дамудың құрылымдық өзгерістерін жою, бәсекеге қабілеттілігін арттыру, инвестициялық ынтымақтастықты нығайту, нақты сектордағы нақты жобаларды жүзеге асыру бойынша аса маңызды міндеттер тұр [4]. Сонымен, Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде интеграциялық үдерістерді дамыту инвестицияларсыз мүмкін емес, бұл бүгінгі күні бірлікке ие емес инвестициялар саласындағы мемлекеттердің заңнамасын жетілдіру және үйлестіру мәселесін өзектейді. Құқықтық реттеудегі айырмашылық, ЕАЭО-ға мүше кейбір мемлекеттердің «инвестициялық» және «шетелдік инвестициялар» ұғымдарын, сондай-ақ оларды құқықтық реттеудің ара-жігін ажыратпайтынынан көрініс береді. Айталық, шетелдік инвестициялар мен инвестициялар туралы дербес заң актілері тек Ресей мен Арменияда ғана бар, басқа елдерде, оның ішінде Қазақстан Республикасында, инвестициялардың барлық түрлері бір ғана заңмен реттеледі.

ЕАЭО-ның құқықтық актілерінің мазмұнына сәйкес, Одаққа мүше мемлекеттердің инвестициялық қызметі шетелдік инвестордың қызметі болып қарастырылмайды, сондықтан инвестициялық мәселелер бойынша үшінші елдермен (ЕАЭО-ға мүше емес) қарым-қатынастардың ерекшеліктері бөлек заң

актісімен реттелуі тиіс. Дәл осындай проблемалар «инвестор» және «шетелдік инвестор», «шетелдік инвесторлар үшін инвестициялық преференциялар» және осы тәрізді өзге де ұғымдардың заң жүзіндегі анықтамасымен байланысты. Бұл мәселе шетел инвестициялары туралы үлгілік заңдарды әзірлеп, содан соң ЕАЭО-ға мүше мемлекеттерде дербес заңдарды қабылдау қажеттілігін айқындайды.

ЕАЭО-ға мүшелігі жағдайында мемлекеттің сауда қызметінің де ішкі мемлекеттік реттеу ерекшеліктері бар. Айта кету керек, осы саладағы Қазақстанның әрекеттегі заңнамасы ЕАЭО құқығына толық деңгейде сәйкес келмейді. Айталық, Одақтың ішкі мемлекеттік деңгейдегі құқығымен келесі мәселелерді реттеу кейінге қалдырылды: тарифтік жеңілдіктер мен преференциялар, тарифтік преференциялар берудің шарттары мен жағдайлары және т.б. Осыған орай, Қазақстан Республикасының ішкі мемлекеттік құқығында сауда қызметін реттеу саласында тарифтік жеңілдіктер беру тәртібі мен шарттарын бекіту, тарифтік жеңілдіктер берілетін тауарлардың тізбесін бекіту, кедендік-тарифтік және тарифтік емес реттеу шараларын қолдану туралы өтініштерді бекіту бойынша уәкілетті органның құзыретін бекіту қажет [5]. Бұдан өзге, тарифтік емес реттеу шараларын рұқсат ету тәртібімен толықтыру, яғни лицензиялауды, нотификациялау (хабарландыру) шараларын, мемлекеттік бақылауды және т.б. енгізу.

ЕАЭО-ның интеграциялық үдерістерінің аясында ішкі мемлекеттік заңнаманы жетілдірудің тағы бір бағыты Одаққа мүше мемлекеттердің азаматтарын тарту арқылы еңбек қатынастарын құқықтық реттеуді қарастырады. Жұмыс күшінің еркін қозғалысын реттеу туралы ЕАЭО нормаларының бағытын ескере отырып, осы санаттағы еңбекшілердің құқықтарын құқықтық қамтамасыз ету (әлеуметтік кепілдіктер, демалу құқығы, ең төменгі жалақыға құқығы, зейнеткерлікке шығу кезіндегі еңбек өтілін есепке алу, зейнетақымен қамсыздандыру және басқалары), аталмыш саладағы ең маңызды мәселе болып табылады.

ЕАЭО туралы Шарттың 97-бабының 4-тармағына сәйкес мүше мемлекет еңбекшісінің еңбек қызметі жұмысқа орналасу мемлекетінің заңнамасымен реттеледі. Заңнамаға сәйкес жұмысқа орналасу мемлекеті, әлеуметтік қамсыздандыру мақсатында, еңбекшілердің еңбек өтілін есептейді, дегенмен, зейнетақымен қамсыздандыру тұрғылықты тұратын мемлекеттің заңнамасымен, сондай-ақ жекелеген халықаралық шарттарға сәйкес реттеледі.

Еңбек заңнамасын үйлестіру бойынша негізгі ұсыныстар 2009 жылы ЕурАзЭҚ Парламентаралық ассамблеясы тарапынан тұжырымдалған болатын, оған сәйкес ұсынылған мәселелер: модельді еңбек кодексін жасау (ұсыныстық сипатта), еңбек заңнамасының негіздерін қабылдау (нормативтік сипатта) және мемлекеттердің еңбек кодекстеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу [6].

ЕАЭО-ның интеграциялық процедуралары шеңберіндегі ынтымақтастық басымдықтарына енгізілген мәселелер бойынша Қазақстан Республикасының ішкі заңнамасы құқықтық актілердің кең көлемімен ұсынылған. Біз мүше мемлекеттердің заңнамаларын үйлестірудің анықталған аспектілері көп салалы және перспективалық сипатта екенін түсінеміз. Аталмыш мақалада мүше мемлекеттердің заңнамаларын ЕАЭО құқығына сәйкес одан әрі біріктіру үшін бірнеше басым бағыттар ғана қарастырылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «2014 жылғы 29 мамырда Астанада жасалған Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартты ратификациялау туралы» 2014 жылғы 14 қазандағы № 240-V Қазақстан Республикасының Заңы. Электронды ресурс. – Кіру режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000240 (қарау мерзімі 2018 жылғы 27 қыркүйек).
2. Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза Электронды ресурс. – Кіру режимі:http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2018/Analytics_I_201806.pdf.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 31 қаңтар 2017 жылғы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar.
4. Кульжабаева Ж.О. Новые зоны свободной торговли ЕАЭС как факторы обеспечения экономической безопасности интеграционного сотрудничества евразийских государств в Азиатско-Тихоокеанском регионе. // Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право. – 2015. – № 2. – С. 23 – 29.

5. «Сауда қызметін реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы »Қазақстан Республикасы Заңының жобасының тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің сайты. Электронды ресурс. – Кіру режимі: http://www.adilet.gov.kz/ru/node/60621 (қарау мерзімі 2018 жылғы 17 ақпані).
6. Ведерникова Л. Правовое регулирование трансграничных трудовых отношений в рамках Евразийского экономического союза. // Журнал международного права и международных отношений. 2016. № 3-4 (78-79). С. 22-27.

Татаринова Л.Ф.
кандидат юридических наук, доцент,
Университет «Туран»,
г. Алматы, lola.tatarinova@gmail.com

РОЛЬ КОМПЛАЕНСА КАК ЭФФЕКТИВНОГО ИНСТРУМЕНТА ПРОФИЛАКТИКИ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ РИСКОВ

Түйін. *Бұл мақалада тәуекелділіктің, атап айтқанда банк жүйесінде, алдын алу және ескертудің комплаенс секілді тиімді құралдың проблемасы мен рөлі талқыланған. Автор ұлттық заңнаманың қолданыстағы нормаларын және тәуекелділіктің алдын-алу және ескерту мақсатында ұйымдардың ішкі нұсқауларының рөлін талдайды. Автордың сенімі бойынша, комплаенстің рөлін банктік бизнесте бағаламау жоғарылатылған (басқарылмайтын) комплаенс-тәуекелдерді тудыруы мүмкін.*

Резюме. *Данная статья посвящена проблеме и роли комплаенса как эффективного инструмента профилактики и предупреждения рисков, в частности в банковской системе. Автор анализирует роль существующих норм национального законодательства и внутренних инструкций организаций, направленных на профилактику и предупреждение рисков. Автор убежден, что недооценка роли комплаенса в организации банковского бизнеса может повлечь за собой возникновение повышенных (т.е. неуправляемых) комплаенс-рисков.*

Summary. *This article is devoted to the problem and role of compliance as an effective tool for the prevention of risks, in particular in the banking system. Author analyzes the role of the existing norms of national legislation and internal instructions of organizations aimed at preventing risks. The author is convinced that the underestimation of the role of compliance in the organization of the banking business can lead to the emergence of elevated (i.e. uncontrollable) compliance risks.*

Республика Казахстан, получив независимость в 1991 году, стал позиционировать себя правовым и демократическим государством, которое видит себя не только в списках активно развивающихся государств, но и в списке развитых [1]. В этой связи Республикой Казахстан было проведено значительное количество имиджевых мероприятий, особе место среди которых заняла международная выставка Экспо (EXPO), проходившая в г. Астане, в 2017 году. Все проведенные мероприятия, призваны, прежде всего, повысить индекс Республики Казахстан и улучшить инвестиционный климат, что, безусловно, повлияет на экономический рост.

Так одним из механизмов, способствующих экономическому росту, в том числе посредством повсеместного правового регулирования, выступает комплаенс-контроль предприятий, что приведет к повышению уровня надежности.

Так, в качестве примера можно привести опыт Банка Хоум Кредит, позиционирующего себя «ведущим розничным банком Казахстана» в целях управления Комплаенс-риском в 2014 году разработал внутренние нормативные документы, подлежащие применению и соблюдению всеми работниками Банка, осуществляющими управление Комплаенс-риском [2].

Так что входит в правовую природу термина «комплаенс»? Данный термин неразрывно связан с соответствием чего-либо существующим нормам и стандартам.

Данный термин получил свое распространение и применение на рынке Российской Федерации и Республики Казахстан в период активизации деятельности дочерних компаний иностранных (чаще всего западных) финансовых структур, для которых комплаенс – выступает законодательно закрепленной необходимостью [3].

Раскрывая смысловую нагрузку термина «комплаенс», представляет интерес точка зрения депутата Мажилиса Парламента Республики Казахстан Г. Бижановой, отмечающей, что «…комплаенс не бывает только антимонопольным либо каким-то еще. В русском языке точного перевода этому термину нет. Это не локальное законодательство, это международный институт. Думаю, будет правильным, если мы будем руководствоваться определением, которое дает международный стандарт ISO: комплаенс – это выполнение организацией всех принятых на себя обязательств, которые включают как требования закона, так и добровольно принимаемые на себя обязательства» [3].

Мнение о том, что термин «комплаенс» не имеет законодательного закрепления, поддерживает и Д. Крупышев, утверждающий, что «…В современном законодательстве термин «комплаенс» пока не

имеет единого определения, хотя некоторые вопросы, традиционно относимые к сфере комплаенса в странах Западной Европы, в России урегулированы специальными законами» [4].

В данном случае, под специальными законами, подразумеваются правовые акты, направленные на противодействие легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем [5; 6].

Рассматривая институт комплаенса, нельзя не указать на важнейшую ее функцию, применяемую различными финансовыми организациями, в частности банками второго уровня, а именно, противодействие легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем и финансирование терроризма.

Весьма распространено понимание комплаенса, как составной части функции внутреннего контроля, «…целью которой является защита интересов инвесторов, банков и их клиентов путем контроля за соблюдением сотрудниками банка положений действующего законодательства, требований надзорных органов, а также документов, определяющих внутреннюю политику и процедуры банка (комплаенс)» [7].

Е.Морковкина предлагает определять термин «комплаенс» как «…принцип ведения бизнеса финансовым учреждением в соответствии с применимым законодательством, правилами, кодексами и стандартами, установленными компетентными властями, профессиональными ассоциациями и внутренними документами данного финансового учреждения» [7].

Подобное определение акцентирует внимание на особой роли комплаенса, как фундаментального основания ведения дел, а также конкретизирует документы, которые признаются финансовой организацией, важнейшими для исполнения.

В этой связи, можно констатировать, что, комплаенс представляет собой осознанные механизмы, которые финансовая организация готова реализовывать, не потому, что это модная тенденция международной практики, а потому, что организация видит в этом шаге возможность предупреждать риски.

Данный инструмент работает посредством системы внутренних организационно-распорядительных актов. В первую очередь, это происходит через политику организации, признающей личную ответственность руководства за соблюдение требований национального законодательства, внутренних правил и стандартов, а также, посредством определения места и роль комплаенса в организационной структуре.

Ключевой задачей комплаенса, по мнению Г. Бижановой, «…является вовлечение в самоконтролируемый процесс всех сотрудников структуры» [3]. В данном случае, ответственность несут, как вся организация и все сотрудники организации, так и те, в чью компетенцию входит «комплаенс». При подобной схеме, на практике мы встречаемся с самым сложным процессом, а именно, добиться изменения правосознания, как простого работника, так и линейных руководителей.

Просто наличие комплаенса, не способно выступать в роли универсального инструмента профилактики и предупреждения рисков, но с точки зрения выстроенной системы менеджмента комплаенс это один из элементов политики компании, «…сочетающий в себе два наиболее распространенных подхода:

1) основанный на соблюдении нормы (в Западной Европе известен как rule based approach), предполагающий минимальный уровень организации комплаенса в банке, т.е. выполнение только императивных требований закона;

2) основанный на анализе рисков (risk based approach), рекомендуемый иностранным банкам национальными регуляторами и международными структурами – Вольфсбергской группой, Базельским комитетом по банкам и банковскому надзору» [4].

Соблюдение указанных подходов, дает возможность бизнесу всегда быть готовым к любой проверке, знать о своих рисках, и предпринять все меры к их снижению.

Если обратиться к практике, имеющей место в России и Казахстане, то подход, основанный на анализе рисков, который доминирует в Европе, на сегодняшний день менее распространен, нежели подход, основанный на норме.

Этот подход основан на анализе рисков, и состоит в том, что субъект создает собственную комплаенс-организацию не только на основании императивных требований закона (что, безусловно, является обязательным), но и с учетом применимых стандартов отрасли, а в случае необходимости разрабатывает и внедряет собственные механизмы управления комплаенс-рисками, независимо от того, закреплено ли это в действующем законодательстве государства.

В соответствии с рекомендациями Базельского комитета по банковскому надзору (2005 г.) под «комплаенс-риском» понимается «…риск применения юридических санкций или санкций регулирующих органов, существенного финансового убытка или потери репутации банком в результате несоблюдения им законов, инструкций, правил, стандартов саморегулирующих организаций или кодексов поведения, касающихся банковской деятельности» [8].

В Республике Казахстан, раскрываемый нами институт нормативно регулируемого рискоориентированного подхода с присутствием комплаенса с 2005 года осуществляется в большинстве своем в банковской сфере, где данная функция велась Агентством по финансовому надзору, которое в настоящее время реорганизовано, а его функции переданы Комитету по контролю и надзору финансового рынка и финансовых организаций Национального банка Республики Казахстан [9].

Специфика комплаенс, как инструмента предупреждения рисков состоит в том, что он не всегда поддается исчислению до фактического возникновения, в частности случая потери репутации.

В этой связи, Т.А. Байдельдинова, считает целесообразным перенять опыт зарубежных государств для всех банков второго уровня, который активно применяется ДБ АО «HSBC Банк Казахстан», где функция комплаенс-контроля является ключевой, очень важной функцией Подразделения комплаенс – контроля. Как утверждает автор, «….Для казахстанского банка выбранная позиция позволяла банку более оперативно решать возникающие ситуации, устранять на заблаговременной основе возможный комплаенс-риск, пояснять вопросы для регулирующих органов, используя международную практику, возможно где-то опережая требования казахстанского законодательства в банковской» [10, с.40].

В этой связи, акцентируем внимание на том, что наличие комплаенс-рисков не выступает критическим для бизнеса, в том числе и банковского. Важно определить, подвергаются ли риски квалифицированному и полноценному анализу, получает ли организация полноценные рекомендации по снижению и управлению такими рисками, и выполняются ли они на практике. Недооценка роли комплаенса в организации банковского бизнеса может повлечь за собой возникновение повышенных (т.е. неуправляемых) комплаенс-рисков.

Следовательно, единственно правильным и отвечающим существующим реалиям подходом к организации комплаенса в банковской деятельности выступает только основанный на анализе рисков.

Подводя итого, рассмотрению роли комплеанс в профилактике рисков, мы пришли к выводу о необходимости формирования мотивирующих стимулов со стороны бизнеса по введению комплаенса, как инструмента профилактики и предупреждения рисков.

При этом, очень важно учитывать опыт зарубежных государств, где институт комплаенса сформировался и весьма успешно функционирует. В частности, подобными мотивирующими механизмами выступает система поощрений и признания субъекта бизнеса как добросовестного и надежного партнера. Качественная работа комплаенс в организации может выступать сигналом для всех игроков на рынке, чтобы рассматривать ту или иную компанию как партнера, контрагента, и потенциального победителя тендера, в том числе организованного государством.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента РК – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // Официальный сайт Президента РК http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyi-politicheskii-
2. Годовой отчет Банка Хоум Кредит за 2014 год http://kase.kz/files/emitters/HCBN/hcbnp_2014_rus.pdf
3. Комплаенс – эффективный инструмент от рисков // Сетевое издание «Zakon.kz» http:// www.zakon.kz/4826259-komplaens-jeffektivnyjj-instrument-ot.html
4. Крупышев Д. Управление комплаенс-рисками в российском банке. Конкурентные преимущества системного подхода // Журнал «legal insight» / http://lecap.ru/team/partners_publications/DK/2.pdf
5. Федеральный закон Российской Федерации от 7 августа 2001 г. № 115-ФЗ «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» // Система ГАРАНТ: http://base.garant.ru/12123862/#ixzz4TGytmWdm
6. Закон Республики Казахстан от 28 августа 2009 года № 191-IV «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2009. – № 19. – Ст. 87.

7. Морковкина Е. Комплаенс-функция в кредитных организациях // Бухгалтерия и банки. – 2005. – № 12 // https://www.lawmix.ru/bux/93914
8. Комплаенс и комплаенс – функция в банках (Базельский комитет по банковскому надзору, апрель 2005 г.) // Официальный сайт Центрального Банка Российской Федерации / http://cbr.ru/psystem/p-sys/173-t.pdf
9. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан «Об утверждении Правил формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для банков второго уровня» от 26 февраля 2014 года №29 // ИПС «Параграф» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31537099
10. Байдельдинова Т.А. Особенности комплеанс-контроля в банках второго уровня Республики Казахстан с иностранным участием //Извесия Национальной академии наук Республики Казахстан. – №4. – 2017. – С.37-42

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGY

УДК 378.24
МРНТИ 14.35.05

Galieva A.
Candidate of Philological Sciences,
associate professor
Zhetysu State University named after I. Zhansugurov,
Kazakhstan, Taldykorgan
nurai_gali@mail.ru

PROBLEMS OF HUMANIZATION OF EDUCATION IN HIGH SCHOOLS

Abstract. *The article is devoted to the humanization of education, which is based on an understanding of the need for humanities and the natural synthesis of the concepts of knowledge with the dominance of the humanities and the arts. As the author emphasized the impetus for the revival and creation of a model of humanization is a desire to overcome the formal, abstract learning, introducing education in a broad cultural space. On the basis of this problem were also discussed methods of transmission of education through online resources.*

Keywords: *humanization, synthesis, online resources, distance education.*

Галиева А.Н.
Кандидат филологических наук,
и.о.ассоциированный профессор
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
Казахстан, Талдыкорган
nurai_gali@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. *Статья посвящена гуманизации образования, в основе которой лежит понимание необходимости гуманитарного знания и естественный синтез понятий знания с доминированием гуманитарного знания и искусства. Как отмечает автор, толчком к возрождению и созданию модели гуманизации является стремление к преодолению формального, абстрактного обучения, внедрению образования в широкое культурное пространство. На основе этой проблемы были также обсуждены способы передачи образования через интернет-ресурсы.*

Ключевые слова: *гуманизация, синтез, онлайн ресурсы, дистанционное образование.*

Галиева А.Н.
Филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлкеттік университеті
Қазақстан, Талдықорған
nurai_gali@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ БЕРУДЕГІ ГУМАНИЗАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме. *Мақала гуманитарлық білім мен өнердің табиғи синтезделген білім берудегі гуманизация мәселесіне арналады. Автор жаңғыртуға және гуманизация моделін құруға серпіліс формалды, дерексіз оқытудан гөрі, кең ауқымды мәдени кеңістікте білім беруді ендіру болып табылады. Осы проблеманың негізінде білім беруді интернет-ресурстар арқылы беру жолдары да талқыланады.*

Кілт сөздер: *гуманизация, синтез, онлайн ресурстар, қашықтықтан білім беру.*

The complexity of the current situation of the economy and politics, the restructuring of the entire economic life of the country and society changes relating to education, culture and science, education and human development in general. Under these conditions, humanization of education is considered as one of the conditions for the real way to return to the origins of science teaching and traditions of Russian education, based on the concept of dominance of the development goals of free, humane, spiritual, creative personality, capable of self-determination and self-realization. The origins of humanization ideas are in the theoretical writings of such great teachers as Ushinskii, Leo Tolstoy, C. Freinet, V.A. Suhomlinskij; philosophers and culture experts – Bakhtin, Lotman. According to the famous psychologist Lev Vygotsky, «XXI century will be the century of humanities – or not at all"[1]. It is today the formation should be a special social institution, the transmitting basic priorities of the Russian culture, educating the younger generation respect for the true human values, forming cognitive functions and developing the necessary socio-cultural competence, aimed at an adequate perception of the new conditions of life and ability to function creatively in different situations.

So, based on the teaching of mathematics, chemistry, physics, geography, natural science often is the development of concrete and specific information out of touch with the person, with its philosophical foundations and emotionally-sensual sphere. The content of the subject is often factual. It has no connection with that period of history, when it was created (open) a law; the disciples did not investigate its causes (why it arose precisely in that period of history and how it is associated with a specific person who created it, with the country in where he lived). This isolation from the roots, the causal chain of logic brings to mind the chaos of children, lack of system, the isolation of some school subjects on the other. In contrast to the natural-science cycle of subjects on humanities and art disciplines (history, literature, music, native and foreign languages, fine arts, etc.). In accordance with Gashev, any content is "human face", built on a man's relation to what is happening, to understand its meaning, on the formation of their own ideas about a particular event. It is at these sessions occur formation of the person, the intensification and complexity of the cognitive functions of pupils, develops imagination, desire to learn, to explore, to create their own creative product [2]. This is especially true in the case of the teacher of history, literature, world art work in close co-creation, master with the same children (classes parallel) some problems, associated knowledge, make discoveries transfers from one area to another.

Of course, put these ideas into practice educational process at school – a very complex task and is unlikely to be solved completely. In this situation, no less important is the question of the methods and technologies of teaching. This article does not plan to call for an increase in hours to study the humanities, and an attempt is made to reveal adequate steps to integrate Science subjects with items humanitarian and artistic cycle.

This is primarily due to the change in technology education management and change teaching methods in the direction not the accumulation of knowledge (as in the bank – the more the better), and the self (the ability to consciously learn) self-expression in the activities of self-realization of individual intellectual properties (this applies as a student, and the teacher) [4]. A distinctive feature of humanities work is general cognitive activity, individual interpretation, artistic and symbolic expression of information on various subjects. Such technologies in education contribute to the realization of the individual qualities of pupils provided an enabling socio-cultural educational environment, including a set of techniques and methods of pedagogical support of the educational process; comprehensive integrated development of new forms of knowledge; the atmosphere and the way the school. Teachers interested in individual progress of each student; friendliness and openness of the teachers; collegiality in shaping the goals and objectives; co-creation of teachers and students; aesthetic object-spatial environment, communication training with the culture and history of the region [5]. Thus, humanization involves the "humanization" of the process of education and the role of the humanities, which is realized in the following directions: the approach of teaching methods and technologies to a child who is considered the subject of the educational process; logical and imaginative conceptual basis in the development of any material, aimed at enhancing cognitive space; the transfer of knowledge through the prism of understanding of their values for the spiritual, cultural and human development; integrate and complex interaction of all subjects studied, consideration of the educational process as a holistic phenomenon.

Cooperation with teachers, reliance on the principles of educational support, pedagogical success, rejection of authoritarian exploitation and reproductive forms of learning. Central to the training is the category of the image and the image-symbolic thinking, which are the same as the conceptual and psychological basis for the scientific and artistic activities (E.S. Polat, M.J. Mosaic, and A.E Petrov [7]). Highlighted problems of training highly qualified specialists (T.Y. Cibizova, [8]), regional studies approach to language learning (K.G. Selevko [9]), scientific understanding of the human formation of the three spheres of human activity (S.V. Solovyov [10]), the theory of developmental education (V. Davydov, V.V. Repkin[11]).

ELearning (eng. E-leaming) understand training through computer and electronic technologies. E-learning now – is training with the help of the Internet and multimedia. E-learning has the following advantages compared to the traditional: a convenient time and place of employment for the trainees; an individual training schedule; saving time and money.

The use of e-learning is a promising future in the preparation of experts in high school. E-learning can be an effective complement to traditional forms in the preparation of part-time students as well as students or undergraduates, doctoral students on an individual schedule. As e-learning is now widely used by a variety of educational management system (Learning Management System, LMS)[12].

The most popular learning management system is currently the Moodle (https://moodle.org) Wednesday. Moodle is free Wednesday free (under GNU GPL) software that provides the ability to create sites for e-learning. LMS Moodle can be installed on any computer on which the Web-server with support for PHP and database (eg, MySQL). Wednesday Moodle cross-platform, that is, It can be used on Windows operating systems, Mac OS, Linux.

Main features of Moodle environment for the teacher: Wednesday lets you create training courses that include lectures, tests, tasks, files, glossary, and other materials; to interact with the trainees can use components such as forum and chat; the teacher has access to activity reports for each student; the activity report contains a list of user actions; all estimates of the exchange rate can be exported to Microsoft Excel format for further processing.

Distance learning – training, carried out with the use of information and communication technologies and telecommunication means when mediated (at distance) or not fully mediated interaction between student and teaching staff.

Remote educational technologies based on the conduct of distance learning sessions in «online» mode, «offline». Training sessions in «online» mode provide the process of educational interaction in real time (video conferencing, through the exchange of messages over the Internet, through telephone talks).

Training sessions in «offline» mode provide the process of educational interaction in which the teacher and learner communication asynchronous (e-mail, the student's work with the textbook on the instructions of the teacher, followed by the delivery of hope, a landmark and / or final control). Monitoring progress and intermediate certification of students is carried out in accordance with the working curriculum, academic calendar and training programs.

Reforming higher education system is aimed at system integration of information technology in the educational process of higher educational institutions. Said direction is regulated by the federal state educational standards of higher education.

Modern training system should form his constant need for self-mastery of professional knowledge, skills and abilities throughout his life. For many years, information and communication technologies (ICT) were simply supporting tools and do not significantly affect the daily lives of people, their way of thinking and psychology. Today, in agreement with M.A. Shatalov and O.S. Chisini, electronic systems are beginning to have a serious impact on people's lives, and, naturally, they began to be used in the formation of computer technology training, interactive multimedia, based on veb-technology training, on-line-training, etc. [13].

Distance learning – a new level of information and communication technologies in education, allowing the use of learning technologies adequate to modern requirements of intellectual property specialists. Distance learning allows you to change the emphasis of teachers and students of the relationship, to ensure the availability at any time and in any place, to unify and standardize the various educational procedures to integrate the national educational system, to implement the principles of global education proclaimed by the Bologna Declaration. Thus blurs the line between learning at a distance, and directly to the university. This integration could not be better used in the remote and the traditional organization of educational process in high school.

Given the advantages of remote technologies (flexible, modular, cost-effectiveness, the ability to use a variety of media educational information) in the Zhetysu State University named I. Zhansugurov long ago started the introduction of this form of training in agriculture. Distance learning technologies are used during short training cycles in the form of lectures telecommunications feedback, telecommunication consultation, teleconferences, workshops in the system on-line on actual problems of medicine and pharmacy with leading researchers and clinics in the country and abroad.

As a basic form of distance learning in Zhetysu State University named I. Zhansugurov selected electronic system. It is a closed system of interaction between the university and the students.

This system is used in more than 100 countries around the world and focuses on collaborative learning technologies, provides interchange of knowledge, opens up opportunities for communication, the system supports file sharing between instructor and trainees (interns, residents, students). Mailing service allows you to quickly inform all participants of the course, the forum provides an opportunity to organize educational discussion of problems (for groups), chat allows you to organize educational discussion in real time, the services "Messaging" and "Comment" are intended for individual communications teacher and students.

An important feature is that the system creates and stores portfolio for each student (all handed over his work, all the ratings and comments of the teacher, all the posts in the forum), all of the estimates for each course are stored in the consolidated statement.

For the distance learning process creates teaching tools: specialized textbooks with multimedia support, electronic educational-methodical complexes, training (Training control) program, computer program, computer lab workshops, control testing facilities, training videos, audio and other teaching materials intended for transmission through telecommunications channels.

The inclusion of these processes in distance education process aimed at developing students' cognitive functions (perception, thinking, memory, and so on. D.). Based on the above methodological positions are highlighted in the humanization of education the basic directions of development of the individual, which, depending on the age and interests of the student's preferences prevail in a particular age:

Materials for self-study are presented in the form of electronic modules that include mandatory sections: list of knowledge and skills on the subject, tests to identify the source of knowledge, a summary of the topics, quizzes and case studies to assess the degree of assimilation of training material, literature list. We were specially designed lectures by leading experts faculty and other scholars. Distance learning is not the main function for the languages. For students of distance education and not all specialties are provided languages. If they are in small quantities. Therefore, this kind of training we view as a perspective view of language learning.

REFERENCES:

1. Vygotsky L.S. Art Psychology. – Rostov, 1998.
2. Gachev G.D. National images of the world. – M.1995.
3. Davydov V. The theory of developmental education. – M.: Intor, 1996
4. The State Program of Education Development of Kazakhstan for 2011-2020. [Electronic resource]. – URL: http://www.invest.nauka.kz/law/ obrazovanie.php
5. Scholar L.V., Slobodchikov V.I, Kudryavtsev V.T. Culture Education Publishing House // RW MASTER PRESS, № 4 2003.
6. Savenkov L.G. The man in the space of peace and culture. – M: MASTER-PRESS, 2000.
7. Polat E.S., Mosaic M.J., Petrov A.E. New pedagogical and information technologies in the education system: a textbook for students ped. universities /ed. E.S. Polat. – M., 2003.
8. Cibizova T.Y. On the problems of training highly qualified specialists in the system of continuous professional education – 2011.
9. Selevko K.G. Pedagogical technologies based on information and communication tools. – M., 2005.
10. Soloviev S.M. "Philosophical Principles of Integral Knowledge" – M., 1897.
11. Davydov, V.V. Repkin. Organization of developing training in 5-9 classes of high school. – M., 1997.
12. Akhmedov A.E., Shatalov M.A. Institutional dominant integration of science, business and education [Text] A.E. Akhmedov, M.A. Shatalov // Actual problems of development of vertical integration of education, science and business: economic, legal and social aspects: Proceedings of the international scientific-practical conference. – Voronezh: VEPI 2014.
13. Shatalov M.A., Chisini O.S. Integration processes in higher professional Education: Trends, Problems and Prospects – Voronezh: VEPI 2014.

ӘОК 373.31 (372.851)

Есалиев А.А.
медицина ғылымдарының докторы, доцент,
М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
aidar.esali@mail.ru

Медетбекова Н.Н.
педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
aidar.esali@mail.ru

Тотикова Г.А.
докторант,
М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
aidar.esali@mail.ru

Турсынбаева А.З.
оқытушы,
М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты,
Шымкент,
t_ainur@mail.ru

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА КЕҢІСТІК ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК ЕЛЕСТЕТУЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Бағалау үдерісі, оқушылардың математика саласында. оқу жетістіктерін меңгеру дағдылары түсініктері болуы және кеңістіктік қиял болып табылатын негізгі өлшемдерінің бірі. Нақты анықталған, ұжымдық қалыптастырылған барлық қатысушыларға алдын-ала белгілі білім беру процесінің өлшемдері критериалды бағалау арқылы қол жеткізіледі, тиісті қалыптастыру, оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін бастауыш мектеп. Объективті бағалау кезінде критериалды бағалау дескрипторлар арқылы расталады.*

Түйін сөздер: *Кеңістік ұғым, мектептің математика курсы, бастауыш сынып.*

Аннотация. *Процесс оценивания, учебных достижений учащимися овладения пространственными представлениями и наличие пространственного воображения, являющихся одним из основных критериев образованности учащегося в области математики. Критериальное оценивание достигается четко определенными, коллективно выработанными, заранее известными всем участникам образовательного процесса критериями, соответствующими формированию учебно-познавательной компетентности учащихся начальной школы. Объективность оценок при критериальном оценивании подтверждается дескрипторами, в создании которых принимают участие ученики, обсуждением и сравнением оценок.*

Ключевые слова: *Пространственное представление, школьный курс математики, начальный класс.*

Annotation. *The process of evaluation, educational achievements of students mastering spatial representations and the presence of spatial imagination, which is one of the main criteria of education of the student in the field of mathematics. Criteria-based assessment is achieved by clearly defined, collectively developed, known in advance to all participants of the educational process criteria corresponding to the formation of educational and cognitive competence of primary school students. The objectivity of assessments in the criteria-based assessment is confirmed by descriptors, which are involved in the creation of students, discussion and comparison of assessments.*

Keywords: *Spatial representation, school mathematics course, primary class.*

Кеңістік ұғымдардың қалыптасуы кеңістікте күрделі құрылыстың бағдарлануын, баланың ойлауымен, тілімен және әрекеттерімен тікелей байланысты оның генезисін ескерумен жүзеге асырылуы тиіс. Осыған байланысты,балалардың сезімдік, қимылдық тәжірибесін, практикалық әрекет тәжірибесін байытуға, дене сұлбасы, қоршаған заттар арасындағы өзінің позициясы, сонымен қатар кеңістік қатынастардың өзгерушілігі мен қатыстылығы туралы ұғымдардың қалыптасуына ерекше көңіл бөлу керек. Балаларды бейне-қимыл, бейне-графикалық және вербалды белгілердің бірлігі

негізінде кеңістікті ауыстыру, модельдеу, кодтау және декодтау қимылдарына оқыту маңызды, осыған байланысты балаларшынайы кеңістік қарым-қатынастарды ымдарда, көрнекі модельдерде, сонымен қатар сөйлеуде қабылдауға және жаңадан жасауға үйренеді. Нақты, үш өлшемді шынайылықты жазықтыққа, кодталған кеңістік жағдайына, сонымен қатар керісінше, үнемі ауыстыруды жүзеге асыруға, оқуға қабілеттілігінің және графикалық бейне тілін түсінудің қалыптасуына ерекше көңіл бөлу қажет.

Кеңістікті және заттардың кеңістік қасиеттерін қабылдау үрдісі көру және қимылдау анализаторларының қыртыстық орталықтарында пайда болатын бар қозулардың өзара әрекеттесу негізінде ғана жүзеге асып қоймай, өзіне өткен қозулардың іздерін де қосады [1].

Сондықтан кеңістікті және заттардың кеңістік қасиеттерін қабылдау үрдісі ағымының толықтығына субъектіде бар кеңістік елестетулер де үлкен ықпал тигізеді.

Б.Г.Ананьевтің, А.Н.Леонтьевтің, А.В.Запорожецтің, В.П.Зинченко -ның, Л.М. Веккердің және б. фундаменталдық зерттеулерімен көрсетілгендей, сезімдік бейненің қалыптасуы субъектінің белсенді қайта құрушы әрекеті үрдісінде әлдеқашан қабылдау деңгейінде жүзеге асырылады.

Негізінде объектілерді зерттеудің белгілі тәсілдері, түсіну аппаратын (анализдің түрлі критерийлерін) пайдалану жатқан арнайы ұйымдастырылған персептивтік әрекет көп жоспарлы және көп деңгейлі қабылдауды қамтамасыз етеді (Б.Б. Косов, М.С. Шехтер, И.С. Якиманская және б.)[2].

Осы проблеманы әрі қарай психологиялық зерттеу келесіні анықтауға мүмкіндік берді: онтогенез барысында кеңістік ұғымдар өз қалыптасуының бірқатар заңды кезеңдерінен өтеді: алдымен ол ұғымдардың басқа түрлерімен қоса өріледі, ал өзінің едәуір дамыған және өздік формаларында кеңістік бейнелер түрінде шығады [3].

Әрекеттену үрдісінде адам қабылданатын кеңістікте кеңістік ара қатынастарды бөледі, оларды ұғымдарда немесе түсініктерде көрсетеді, бірақ оған оларды бекітіп және өз қызметін тиісті реттеп қана қоймай, ертеде қыбалданбаған жаңа ара қатынастарды болжауға тура келеді. Берілген кеңістік ара қатынастарды сезімдік тану негізінде ақыл әрекеттерінің күрделі жүйесінің көмегімен адам жаңа кеңістік бейнелерін құрайды, сөздік немесе графикалық нысанда (сызба, сұлба, сурет, эскиз түрінде) білдіреді.

И.С. Якиманская бейнені «кеңістік ұғымдардың негізгі оперативтік бірлігі» деп санайды, «өйткеніода объектінің кеңістік сипаттамалар басымдылықтары: нысаны, көлемі, оны құраушы элементтердің өзара орналасуы, олардың санаудық кез-келген белгіленген нүктесіне қатысты кеңістікте орналасуы бойыншакөрінеді" [4].

Сонымен, кеңістік ұғымдар онтогенездің барлық кезеңдерінде дамудың өздік желісі бар күрделі психикалықкұрылыс болып келеді. Практикалық әрекеттің қойнауында (жергілікті жерде бағдарлану барысында, өлшеу жұмыстарын орындау барысында) пайда болып, ол адамның тарихи даму үрдісінде теориялық әрекеттің өз бетінше бір түріне бірте-бірте айналды.

Алайда кеңістік ұғымдар тиісті бейнелерді құрумен ғана емес, оларды елестету негізінде болатын пайдаланумен, «қайта кодтаумен» де сипатталады.

Кеңістік бейнелерді құруды және оларды түрлі практикалық және теориялық міндеттерді шешу үрдісінде пайдалануды қамтамасыз ететін ақыл әрекетінің ерекше түрі ретінде кеңістік ұғымдарды мазмұнды талдау И.С. Якиманскаяның, И.Я. Каплуновичтің, В.С. Столетневтің, Т.В. Андрюшинаныңжәне басқа зерттеушілердің еңбектерінде ұсынылған. Осы зерттеушілер оның құрылымдық компоненттерін, онтогенездің түрлі сатыларында даму ерекшеліктерін анықтады.

Т.В. Андрюшина кеңістік ұғымның сызбалық модель-құрылысын ұсынды. Мұнда бейне адамның әрекеті үшін қажетті объектілердің жақтарын және қасиеттерін бекітеді; әрекет практикалық жалпылауларды, жағдаяттық мәндерді қалыптастырудың, оқу жағдаяттарын түсіну және мінез-құлықтың және әрекеттердің жаңа формаларынжаңа жағдаяттарға ауыстырудың қажетті шарты болып келеді. Ұғым қалыптасатын, дамитын және адам сөз көмегімен білдіретін ойлау әрекетінің өнімі ретінде қарастырылады.

И.С. Якиманская, И.Я. Каплунович, В.С. Столетнева көрсеткендей, что "кеңістік ұғымның құрылысы–бұлұғымда жүзеге асатын кеңістік фигуралардың бейнелерін, көптеген қарым-қатынастармен берілген аффинді өзгерістердің гомоморфты тобын көптеген пайдаланулардың жиынтығы" [4].

Ұғым пайдаланатын кеңістік бейнелер қарқынды, жылжымалы, шұғыл болуы тиіс. Бұл қасиеттер оларды құру және оларды пайдалану жағдайларынан шығады. Бейнелердің жылжымалдылығына,

қарқындылығынаміндеттерді шешу үрдісінде көлемші (үш өлшемді) бейнелерден жазықтықтық (екі өлшемді және керісінше, нақты объектілері қабылдаудан олардың графикалық бейнелеріне) үнемі өту талап етілуі себеп болады.

Шығатын көрнекілік бейнені құрудың бірінші реттік негізі болып келеді. Міндетті шешу үрдісінде бейне бірнеше рет өзгереді. Оның өзгеруі бейнені жадыда сақтаумен ғана емес, міндеттің логикасында бейнені өзгертудің тәсілдерін белгілейтін түсіну аппаратын қолданумен де тығыз байланысты. Бейнелерді құруды ұғымдарды жинақтау қамтамасыз етеді, олар ұғымға қатысы бойынша бастапқы негіз, оны жүзеге асырудың қажетті шартыболып келеді. Жалпы, психологияда ұғымдарды оқиғалардың, заттардың немесе құбылыстардың оларды еске түсіру немесе белсенді елестету негізінде пайда болатын бейнелері деп түсінеді.

М.И. Моро, А.С. Пчелко, А.М. Пышкало санағандай, “кеңістік ұғымдар кеңістік ойлауды дамыту үшін негіз болып келеді, олар нақты заттардың ара қатынастарын және қасиеттерін, яғни үш өлшемді көрінетін немесе қабылданатын кеңістіктің қасиеттерін, көрсетеді”[5].

Е. Н. Кабанова-Меллер көрсеткендей, “кеңістік ұғымдар–бұл заттардың кеңістік қасиеттері мен қарым-қатынастарын көрсететін бейнелер. Бұл ұғымдар жады және елес бейнелеріне бөлінеді. Олар құрылу жолдары бойынша бөлінеді. Біріншілері кеңестік жады қызметінің нәтижесі, ал екіншілері елестету үрдісімен құрылады, олар, өз кезегінде, жаңадан жасаушы және шығармашылық елестетуге бөлінеді. Елестетудің жаңадан жасаушы үрдісі берілген көрнекі материал негізінде жаңа бейнелерді құрумен сипатталады”.

Қазіргі ғалым-зерттеушілер (Т.В. Андрюшина, С.Я. Каплунович, С.И. Мещерякова, Н.С. Подходоважәне б.) “кеңістік ұғымдар” терминінің мазмұнының синтетикалық сипаты бар деген пікірді ұстанып отыр, өйткені оған заттың формасы туралы, оның кеңістіктегі орналасуы туралы, көлемі, қашықтығы, бағыты және басқа кеңістік ара қатынастары мен байланыстары туралы ұғымдар кіреді.

Баланың кеңістіктік түсінік пен кеңістіктік елестетуі оның кеңістіктік ойлауының қалыптасуының алдыңғы шарттары болып табылады және ол қабылдау, назар аудару, жадыда сақтау, елестету сияқты психикалық процестер арқылы жүзеге асырылады [6,7].

Осылайша И.Я. Каплунович келесі анықтаманы берді: “Кеңістік ұғым бұл кеңістік денелердің (фигуралардың) бейнелерін, олардың қасиеттерін және қарым-қатынастарын жады бойынша немесе нақты объектілерді, олардың графикалық көріністерін қайталау арқылы еске түсіріп көрсету немес өзектеу”. Осы анықтама И.С. Якиманскаяның зерттеу желісінің логикалық жалғасы болып келеді, оның айтуынша, “бейнеде, ұғыммен салыстырғанда, объектілердің жеке, оқшауланған белгілері емес, міндетті түрде, нақты қасиеттерге ие шынайы объекті үшін тән олардың кеңістік бірқалыптылығы елестетіледі”. Бұл, әсіресе, объектілерді сипаттау барысында нақты көрінеді. Ұғым бойынша бейнені қалыптастыруға ауысу перцептивтік әрекеттің өз формаларын күрделендірумен де, оның ағымы жағдайларының өзгеруімен де сипатталады. Үрдістің өнімділігі мұнда жаңа келбетке ие болады. Бұған себеп – ұғым бойынша бейнені құру көбінесе объектінің жоқтығы барысында жүзеге асырылады және қабылдау нысанының (немесе өткен сенсорлық тәжірибе мәліметтерінің) түрін оймен өзгертуге бағытталған өзгерту әрекетімен қамтамасыз етіледі. Осындай оймен өзгертуді орындауға бейнені әдейі және еркін еске түсіруді және қойылған міндетті орындау барысында оны оймен пайдалануды білдіретін ұғымның арнайы қызметімен қол жеткізіледі. Ұғымның қызметі бейнелерді қайта қодтауды, есептің түрлі жүйелерін қолдануды, объектілердің түрлі қасиеттерімен және белгілерімен: формасымен, көлемімен, кеңістік ара қатынастарымен міндетті шешу үрдісінде пайдалануды қамтамасыз ететін кеңістік ұғымның психологиялық механизмі ретінде қарастырылады. Осы бүкіл қызмет, негізінен, бейнелік нысанда, сонымен қатар оны бейнелік ойлаудан ерекшелендіретін және түрлі нысандар мен түрлі деңгейлерде өтетін кеңістік ұғымның негізі ретінде жүзеге асырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдіст. құрал / «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ /О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциясымен. – Астана, 2016. – 48 б.
2. Якиманская И.С. Методика обучения элементам геометрии в начальных классах. М.: Просвещение. 1990г.
3. Мадияров Н.К., Есалиев А.А., Тотикова Г.А. Психолого-физиологические основы формирования пространственных представлений у младших школьников при обучении математике. «Математика. Об-

разование. Культура» к 240 летию со дня рождения Карла Фридриха Гаусса: материалы VIII Международной науч. конф. – Тольятти: Издательство ТГУ, 2017, -С257-262.
4. Якиманская И.С. Развитие пространственного мышления учащихся. М.: Просвещение. 1989 г.
5. Моро М.И, Пчелко А.С., Пышкало А.М. и др. Актуальные проблемы методики обучения математике в начальных классах. – Москва : Педагогика, 1977. – 247 с.
6. Мадияров Н.К., Торебек Е.Ж., Тотикова Г.А. Развитие пространственных представлений учащихся 5-6 классов при изучении начал геометрии. «Математика. Образование. Культура» к 240 летию со дня рождения Карла Фридриха Гаусса: материалы VIII Международной науч. конф. – Тольятти: Издательство ТГУ, 2017, -С262-267
7. Мадияров Н.К., Тотикова Г.А., Дощанова М.Қ. Бастауыш мектепматематикасын оқытуда оқушылардың кеңістіктік түсініктерін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Л.Н. Гумилев атындағы еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. 2017, № 5 (120), Б 169-174.

МРНТИ 16.01.45

Еспенова Т.Т.
«Кескіндеме және мүсін» кафедрасының аға оқытушысы,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан

ӨНЕР САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада автор өнер оқу орындарында «Кәсіби бағдарлы қазақ тілі» пәнінің қалыптасу ерекшеліктерін, мемлекеттік тілді дамыту жолындағы мемлекеттік саясатты, мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық жобаларды қарастыруда. «Кескіндеме» мамандығы бойынша білім алып жатқан студентердің, жалпы шығармашылық мамандықтарда пәннің оқытылу ерекшеліктеріне баса назар аударылуда. «Кәсіби-бағдарлы қазақ тілі» пәні тек қана меңгеру пәні ғана емес, сонымен қатар шығармашылық тұлғалардың кәсіби дағдыларын дамытуға, өздерінің сөздік қорларын кеңейтуге, жазбаша дағдыларды жетілдіруге, логистикалық ойлауды дамытуға қажетті кәсіби құзыреттерді дамытады.*

Түйін сөздер: *тіл, өнер, кескіндеме, кәсіби құзыреттілік, үштілділік, латын әліпбиі.*

Аннотация. *В этой статье автор рассматривает особенности становления дисциплины «Професионально-ориентированный казахский язык» в вузах искусства, государственную политику в сфере развития государственного языка, государственные программы и стратегические проекты. Особое внимание уделяется специфике обучения студентов специальности «Живопись», особенностям преподавания дисциплины в творческих специальностях. Дисциплина «Професионально-ориентированный казахский язык» становится в вузах искусства не только объектом усвоения, но и средством развития профессиональных умений творческих личностей, формированию профессиональных компетенций необходимых для расширения их словарного запаса, улучшению письменной речи, развитию способностей свободно говорить, развивать логистическое мышление.*

Ключевые слова: *язык, искусство, живопись, профессиональная компетентность, трехязычие, латиница.*

Abstract. *In this article the author examines the peculiarities of the formation of the discipline "Professional-oriented Kazakh language" in universities of art, state policy in the development of the state language, state programs and strategic projects. Special attention is paid to the specific of teaching students of "Pictorial art" specialty, the peculiarities of teaching the discipline in creative specialties. The discipline "Professional-oriented Kazakh language" becomes not only an object of mastering, but also a means of developing creative skills of creative individuals, developing professional competencies necessary for expanding their vocabulary, improving writing skills, developing logistic thinking.*

Keywords: *language, art, painting, professional competence, three-year, latin.*

«Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты
факторы болып табылатын қазақ тілінің одан әрі
дамуы үшін барлық күш-жігерімізді салуымыз керек».
Н.Ә.Назарбаев

Адамның тілі, оның сөйлеу мәдениеті, тіл байлығы – бұл адамның қасиеттерінің, оның мәдениетінің, ақыл-ой деңгейінің дәл көрсеткіші. Болашақ маманға кәсіби тілін жетілдіру, біліктілігін арттыруға қажетті құрал. Тілдің үнемі жетілдірілуінсіз, барлық гуманитарлық, жаратылыстану пәндерін, сонымен қатар техникалық пәндерді жетік оқып білу мүмкін емес. Өйткені тіл – адам ойларын, сезімдерін, эмоцияларын жеткізудің бір түрі. Тіл эстетикалық тұрғыдан алғанда баға жетпес құрал, дегенмен тілдің басты функциясы байланыс құралы болу. Мамандардың бәсекеге қабілеттілігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі – коммуникативтік құзыреттілік. Бірнеше тілді меңгерген, әртүрлі сөйлеу жағдайында еркін қарым-қатынасқа түсіп, өз кәсіби қажеттілігіне қарай тіл құралдарын жеткілікті деңгейде пайдалана алатын коммуникативтік тұлғаны қалыптастыру уақыт талабы.

Қазіргі уақытта дәстүрлі ғылыммен қатар жаңа ғылым салаларының дамуы, білім беру үрдісін жетілдіруге, өзекті мәселер бойынша студенттердің болашақ мамандықтарымен тығыз байланысты жаңа оқу материалдарын әзірлеу ісіне арналған жаңа мақсаттар мен міндеттер айқындалуда. Шет тілін меңгерумен қатар, ана тілін кәсіби деңгейде білу қазіргі заманғы жоғары білікті маманның қалыптасуында үлкен рөл атқарады.

Егер студенттер жоғары оқу орнының оқу үрдісі барысында, қазақ тілін оқып-үйрену, олардың кәсіби қызметте жетістікке жетуінің және мансабының өсу кепілі болатындығына көз жеткізсе, онда

кәсіби бағдарлы қазақ тілін оқып-үйрену олардың арасында үлкен қызығушылық тудыратыны сөзсіз. Осыған байланысты өнер ордасында қазақ тілінің мазмұны кәсіби және коммуникативті бағытта болуы керек. Болашақ түлектердің бойында кәсіптік коммуникативтік құзыреттіліктердің қалыптасуы, тиімді кәсіби жұмыс үшін өте маңызды сапа. Сондықтан қазақ тілін кәсіби бағытта оқыту, ең алдымен, оқу материалдарының мазмұнының кәсіби бағдарлануын қамтиды.

Кәсіби қазақ тілі пәнінің басты мақсаттарының бірі – студенттерге қазақ тілін мамандықтарына сай кәсіби қырынан меңгерту, мемлекеттік тілді кәсібіне бағыттай үйрету. Тілді мамандыққа сәйкес қатынас құралы ретінде үйрету, олардың өз мамандықтары бойынша қазақ тілінде сөйлеуіне, өз ойын еркін жеткізуіне септігін тигізеді және студенттердің жеке тұлға ретінде жетілуіне ықпал етеді. Елбасы: «**Біз қазақ тілін жаңғыртуды** жүргізуге тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу керек. Сонымен қатар, әбден орныққан халықаралық және шет тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудару мәселесін біржола шешу қажет. Бұл мәселе оқшауланған қайраткерлердің ортасында шешілмеуге тиіс. Үкімет мұны реттегені жөн» дегенді атқарушы билік органдарына тапсырған еді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың салиқалы саясатының арқасында елімізде тілді дамыту бағдарламасы жалғасын тауып, тіл саясатын кезең-кезеңмен іске асыру қолға алынып отыр. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қоғамдық өмірдің барлық саласында тілдерді дамыту мен қолдану және мемлекеттік тілді кең ауқымды қолдану үшін жағдай жасауға байланысты өзекті проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады.

1997 жылы 11 шілдеде «Қазақстан Республикасының тіл туралы» Заңы қабылданып, тіл мәселесін құқықтық реттеу тәжірибесі нақты жоспармен іске аса бастады. 1998-2000 жылдарға арналған тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасының бекітілуіне орай бағдарламалық іс-шараларды іске асыру мемлекеттік органдардың стратегиялық жоспарларына кіріктіру жолымен қамтамасыз етілетін болды.

2001-2010 жылдары Тілдерді қолдану мен дамытудың он жылға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аясында тіл құрылысы стратегиясының мынадай үш бағыты айқындалды: мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту және нығайту, орыс тілінің жалпы мәдени қызметін сақтау, Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту. Сондай-ақ осы кезеңде Мемлекет басшысының бастамасы бойынша «Тілдің үш тұғырлылығы» ұлттық мәдени жобасын іске асыру жұмысы басталды [1].

Қазақстан республикасының түпкір-түпкірінде қызметін атқарып жатқан жоғары оқу орындары тіл мәселесін дамытуға өз үлестерін қосуда. Әртүрлі бағытты ұстанса да студенттердің, яғни болашақ мамандардың құзіреттіліктерін арттыру мақсатында тынбай еңбек етуде.

Оқу орнының төменгі курсын тәмәмдаған жас студент, жоғары курста кәсіби бағытталған қазақ тілі курсын оқиды. Бұл пән студенттің мамандығы бойынша білімін жетілдіреді, сөздік қорын байытады, сауатты жазып, сөйлеуге дағдыландырумен қатар шешендік шеберлікке, ұтымды ойлау логистикасын дамыта отырып, іскерлікке бейімділігін арттырады.

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы студенттері «кәсіби бағдарлы қазақ тілі пәнін» оқу барысында өз мамандықтары бойынша қазақ тілінде еркін сөйлеуге, өз ойын еркін жеткізе білуге үйренеді және жеке тұлға ретінде қалыптасады. «Кескіндеме» мамандығы бойынша тәлім алып жатқан жас маманның алдынан тілдің қыр-сырын жетік меңгеру, өз кәсібінде жаңа терминдермен танысып, оларды қолдана алу мүмкіндігі ашылады.

Өнер шығармалары адамның ішкі жан дүниесіне әсер етеді. Өнер туындылары халық мәдениетінің маңызды бөлігі, олардың рухани байлығы. Ал, мәдени құндылықтар туралы ақпарат тіл арқылы жазылып, жинақталады. Халық даналығының ұйытқысы – кумулятивтік функция лексикада айқын көрініс табады, өйткені ол қоршаған ортадағы объектілер және құбылыстармен тікелей байланысты.

Лексикалық жүйе көп жағдайда халық тұрмысының белгілі бір кезеңдерінде пайда болатын материалдық және рухани әлем санаттарымен байланысты. Халық тұрмысы нәтижелерін жүйелеуде, шоғырландыруда маңызды рөл терминологияға жүктелген. Терминологияның арқасында бірыңғай ақпараттық кеңістікті құруға, ұлттық және халықаралық деңгейде өзара түсіністікке қол жеткізуге болады. Терминология білімнің әртүрлі салаларының интеграциялануының ағымдық үрдісін көрсетеді, ал ол болса терминдердің бір ғылым кеңістігінен екіншісіне өту үрдісінен көрініс табады. Бұл кәсіби құзіреттілік тілінің негізін құрайды.

Кескіндеме саласының терминологиясы жеке дара даму үстінде. Дегенмен оның құрамында мүсін, дизайн, графика сияқты өнер салалаларының терминдері де кездеседі. Көбіне бұл француз, неміс, итальян, грек тілдерінен кірген терминдер. Пән бойынша дәріс алып жүрген студенттерге кескіндеме өнеріндегі қолданылып жүрген терминдер бірнеше топқа бөлініп оқытылады: кескіндеме техникасы мен түрлері; кескіндеме туындылары; кескіндеме жанрлары және кескіндеме туындыларының жанрлық әртүрлілігі; бағыттар, мектептер және кескіндеме стильдері; суретшінің аты; көркем сурет бейнесінің компоненттері; суретшінің жұмысына арналған құралдар; сурет салуға қажетті материалдар; көркем бейнелердегі ақаулар; кескіндеме туындыларын жасауға немесе көрсетуге қажетті орындар және т.с.с.

Кәсіби біліктілікті арттыруда тілдің қандай рөл атқаратындығын және кәсіби қазақ тілін оқып-үйрену студент-шебердің болашағына ықпалы жөнінде тереңірек тоқталып, тіл мен көркемөнердің сабақтастығын айқындайтын фактілерді келтірейік.

XIX ғ. орта тұсында орыс педагогикасынның негізін қалаушы К.Д.Ушинский өз зерттеулерінде былай деп мәлімдеген: «Дербес ойлар адамның айналасындағы заттар мен құбылыстардан алған өзіндік білімдерден туындайды. Сондықтан, білім алушылардың нақты ой мен ақпараттарды өз бетінше түсінуі үшін көрнекті бейне қажет».

Бейнелеу өнерінің ішінде халықтың қалауына көбірек ие болған – кескіндеме өнері. Ол өмірдің түр түске бай, алуан түрлі көріністерінің әсерлі бейнесін бере алатын кеңістік текті өнер. Қай елге барсаң да, алдымен көркемөнерге арналған мұражайлардан көретін жәдігерлердің ең көбі – сол кескіндеме. Кескіндеме өзінің жарқын әдістерімен үлкен қызығушылық пен терең әсер тудыруы мүмкін. Мәселен, сабақ барысында өнертанушылық тақырыптар қолданып, ондағы терминдерге ерекше назар аударса, студенттің түсіндірме сөздігіндегі қоры барынша молаяды. Жас маманның өз мамандығына қатысты тақырыптарды талқылауы, оның пәнге деген қызығушылығын арттырып, қазақ тілі қорының байлығына көзін ашады. Сонымен бірге студенттің өзінің кез-келген ортада еркін сезінуінің кепілі бола алады.

Суретшілер Одағы басқармасының төрағасы Ө.Жұбаниязовтың «Техника и технология масляной живописи» атты еңбегінің, «кескіндеме өнерінің қалыптасуы» атты кіріспе тарауындағы: «Майлы бояу техникасы бірте-бірте темпераны ығыстырды. Өйткені, майлы бояулардың арқасында нәзік мөлдірлету әсері жылдам әрі жеңіл орындалып, төменгі қабаттар көрнекі сипатта араласады да, түстердің мүлдем басқа комбинациясын береді», – деген үзіндіні алып қарайық [2; 5, 6б.]. Бұл мәтіннің өзінде басқа тілден енген бірнеше кәсіби терминдер кездеседі: майлы бояу, темпера, нәзік мөлдірлету. Кәсіби терминдерге түсінік беріп, мағынасын ашатын мысалдар келтіру арқылы студенттердің шығармашылық ойының өрісін кеңейте түсуге болады. Өйткені кәсіби мәтіндер студенттің тілдік қабілетіне сәйкес жеңілдетілген, құрылымы жағынан түсінікті.

Студенттердің тілдік дайындық деңгейіне байланысты, сабақта қарастырылатын тақырыптар да сан алуан болу тиіс. Болашақ маманның кәсібіне байланысты әңгімелерді оқып жаттықтыру үрдісі берік қолға алынса, студент өзіне көп жаңа ақпарат алады. Сонымен қатар, сөздік-стилистикалық жұмыстарды жүргізу қажет, студенттерді синонимдер, антонимдер, эпитеттер, салыстыруларды сөйлемнен табуға ұйымдастырған жөн.

Жер шарының әр аймағындағы ежелгі адамдар тұрағынан бейнелеу өнерінің алғашқы үлгілері табылған. Альтамир (Испания), Ласко (Франция), Кимберли (австралия) үңгірлері [3; 169б.]. Осындай жан-жақты әңгімелерді талқылауды ұйымдастыру, кескіндеме тарихын, әдістері мен тәсілдерін меңгеруге септігін тигізеді. Дәріс барысында қолданылатын интерактивтік әдістердің сан алуандылығы студенттердің ынтасын оятады. Ал бұл өз кезегінде тіл мен өнердің жаңғыруына әкелетіні сөзсіз. Бұл білім саласының, әрі ұстаздың үлкен жеңісі, еңбегінің жемісі.

Кәсіби тақырыптарды талқылау, ондағы терминологияға ерекше зейін қою, басты қағидат болу керек. Студенттердің мұндай тақырыптарды түсініп оқуы, тілді тәжірибеде қолдана алудың кепілі.

Түрлі-түстердің сан алуан реңктері олардың өзара араласуынан пайда болады. Негізгі екі немесе үш (көк, жасыл, қызыл) түсті қосу арқылы түрлі-түсті реңктерді немесе бояу түрлерін алуға болады. Түр-түстердің өзара араласуының «аддитивтік» (латынша-қосынды) және субтрактивтік (негіз болушы) деп аталатын екі түрі бар [4; 24б.]. Кескіндеме өнерінің тарихи кезеңдеріне шолу жасау, суретшілердің өмірімен танысу, түр-түс, композиция, көрме және т.с.с. әр түрлі тақырыптағы қысқаша мәтіндер жоғарыда айтылып кеткендей студенттердің тілдік дәрежесіне сай жеңілдетіліп немесе қосымша тапсырмалармен күрделендірілуі қажет.

Оқу орны қабырғасында тілді меңгертудегі әдістердің бірі – кәсіби тақырыпта материалдарды оқу. Ол біріншіден, студенттерге өнердегі болып жатқан тың өзгерістер жайлы қосымша ақпарат бер-

се, екіншіден тілді жетік меңгерудегі практикалық құрал болып табылады. Оқу материалдарын іріктеу, ұйымдастыру және таныстыру принциптері, әдістемелік, психологиялық және лингвистикалық талаптарға сәйкес оқытудың әр кезеңінде нақты міндеттермен анықталады. Кәсіби бағдарлы оқуға арналған негізгі мәтіндер, олардың тақырыптық компоненттері және күрделігінің дәрежесін ескере отырып таңдалады және нақты тапсырмалармен бірге жүреді. Сонымен қатар, мұндай мәтіндер түсінуге жеңіл, ақпаратқа толы және мазмұны жағынан толы болуы тиіс. Сондықтан да, кәсіби бағдарлы материалдарды таңдау критерийлері де бар:

1) кәсіби мәтіндер;
2) мәтінде зерттеуді қажет ететін тілдік заңдылықтар мен құбылыстардың болуы;
3) мәтін мазмұны мен жоспарының студенттердің мүмкіндіктеріне сәйкес келуі;
4) білім беру қызметінің студенттердің танымдық қажеттіліктеріне сәйкес келуі.

Білім беру жүйесінде «Қазақ тілі» ерекше орын алады. Себебі, ол тек оқу құралы ғана емес, сонымен қатар зерттеу нысаны. Филология ғылымының дамуына үлес қосып жатқан мамандардың барлығы дерлік әр түрлі салаларда қазақ тілін меңгерудің озық әдіснамаларын даярлап, оны қолдану жағдайларын жақсарту үстінде. Оқу-әдістемелік құралдар студенттердің мамандығы бойынша білімін жетілдіреді, сөздік қорын байытады, сауатты жазып, сөйлеуге дағдыландырумен қатар шешендік шеберлікке, ұтымды ойлау логистикасын дамыта отырып, іскерлікке бейімділігін арттырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы. – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110
2. Жубаниязов У.О., Каскеева А.С. Техника и технология масляной живописи // методическое пособие. У.О. Жубаниязов, А.С. Каскеева. – Алматы, 2009. – 68 с.
3. Алдамбергенова Г.Т., Шота Қ.Н. Өнердегі қазақ тілі: оқу құралы / Г.Т. Алдамбергенова, Қ.Н. Шота, – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2014. – 352 бет.
4. Өмірбеков Б.Е., Сүлейменов Т.О. Кескіндеме. Теориялық негіздері мен әдіс-амалдары // оқу құралы. Б.Е. Өмірбеков, Т.О. Сүлейменов. Алматы, 2015. – 98 б.

Жолтаева Г.Н.
к.п.н., доцент кафедры методик обучения и воспитания
ЖГУ им.И.Жансугурова
gnzh1661@mail.ru

Есимханова Р.К.
магистр педагогических наук, ст.преподаватель кафедры
методик обучения и воспитания ЖГУ им.И.Жансугурова
or_yesimkhanova@mail.ru

Сацевич С.В.
к.п.н., доцент, руководитель центра специальных форм образования
ssatcevitch@prosv.ru

О ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГОВ К РАБОТЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме. *Статья посвящена проблеме подготовки студентов педагогических специальностей вузов к профессиональной деятельности в инклюзивном образовательном пространстве. Авторами проанализировано и обобщено освещение вопросов подготовки педагогов к эффективной работе с детьми с особыми образовательными потребностями в психолого-педагогической литературе. Показаны пути, которые могут способствовать формированию готовности педагогов к реализации инклюзивного образования, обеспечению качества подготовки специалистов, соответствующих современным требованиям и вызовам общества.*

Ключевые слова: *готовность педагогов, инклюзивное образование, междисциплинарное обучение.*

Түйін. *Мақала ЖОО-ның педагогикалық мамандықтарының студенттерін инклюзивті білім беру кеңістігіндегі кәсіби қызметке даярлаудың өзекті мәселесіне арналған. Авторлар психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалармен тиімді жұмыс істеуге педагогтарды дайындау мәселелерін талдап, жалпылаған. Инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға педагогтардың дайындығын қалыптастыруға, қоғамның қазіргі заманғы талаптары мен шақыруларына сәйкес келетін мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз етуге ықпал ететін жолдар көрсетілген.*

Түйінді сөздер: *педагогтардың дайындығы, инклюзивті білім беру, пәнаралық оқыту.*

Summary. *The article is devoted to the vital problem of training of students, majoring in pedagogy at universities, to professional activity within an inclusive educational space. The authors analyzed and generalized the issues of training of competent teachers who are able and ready to work effectively with children with special educational needs in psychological and pedagogical literature.*

The ways are presented to form teachers' readiness for implementation of inclusive education, ensuring the quality of training that meets modern requirements and challenges of society.

Key words: *teachers' readiness, inclusive education, interdisciplinary teaching.*

Одним из приоритетных направлений государственной политики Республики Казахстан в области образования является внедрение и развитие инклюзивного обучения. В Законе «Об образовании» Республики Казахстан понятие инклюзивного образования (ст.1 подпункт 21-4) определено как – «процесс, обеспечивающий равный доступ к образованию для всех обучающихся с учетом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей» [1].

Для этого процесса характерны поиск новой парадигмы образования, совершенствование стандартов образования, требований к уровню подготовки выпускников учебных заведений, информатизация образования и внедрение новых технологий обучения.

Изучение мирового опыта показало, что в странах, вставших на путь инклюзивного образования, накоплен богатый опыт по созданию равных условий для получения всеми лицами с особыми образовательными потребностями качественного образования, для их социальной инклюзии и, что в развитых странах, тем не менее, идет поиск новых моделей, что между теорией и практикой имеется существенный разрыв.

Многие зарубежные исследователи справедливо отмечают взаимосвязь идей инклюзивного образования и школьной культуры (Sh. Benjamin, S. Carrington, J. Collins, J. Corbett, K. Hall, M. Nind, R.

Robinson, K. Sheehy и др.). Так, J. Corbett выделяет три аспекта, влияющих на становление школьной культуры. Одним из них выступают глубинные личностные установки педагогов относительно способностей, особенностей учащихся с ограниченными возможностями здоровья [2]. Английские педагоги R. Bond и E. Castagnera [2] отмечают, что успешность инклюзивного образования достигается благодаря использованию разнообразных способов педагогической поддержки и сопровождения детей с ограниченными возможностями здоровья. Развивая идею о необходимости разнообразных способов поддержки и различных стратегий организации инклюзивного образования, американские исследователи V. Volonino, N. Zigmond [2] считают, что успешность инклюзии обеспечивается за счет предоставления обучающимся с ограниченными возможностями здоровья специально подготовленного педагога и при необходимости ассистента, сопровождающего этих детей.

В области инклюзивного образования для лиц с ограниченными возможностями здоровья велись и ведутся разработки и в странах ближнего зарубежья.

Так, значимым условием внедрения и развития инклюзивного образования по мнению российских (С.В. Алехина, Е.Н. Кутепова, И.М. Яковлева и др.) [3, 4, 5], белорусских (Т.И. Мороз, Т.П. Евдокимова) [6, 7] исследователей является подготовка компетентных педагогов, способных и готовых эффективно работать с детьми, имеющими ограниченные возможности здоровья.

В последние годы появились исследования, посвящённые подготовке педагогов к работе в условиях инклюзивного образования (Кузьмина О.С. [8]), контекстному подходу к формированию у учителей компетентности в области инклюзивного образования (И.Н. Хафизуллина [9]), подготовке будущих педагогов к обеспечению психологической безопасности среды в инклюзивном образовании (Беляева Т.Б., [10]), формированию готовности педагогов к инклюзивному образованию в системе повышения квалификации (Возняк И.В. [11]).

В Казахстане вопросами внедрения инклюзивного образования и формирования профессиональной готовности педагога к инклюзивному образованию детей занимаются ученые Р.А. Сулейменова, З.А. Мовкебаева, А.К. Рсалдинова, И.А. Оралканова [12, 13, 14, 15] и др. Они отмечают, что основные проблемы педагогов, которым предстоит работать в среде инклюзии, связаны с их теоретической подготовкой и практическими навыками обучения данного контингента детей.

Таким образом, анализ изученных работ показывает, что как зарубежные, так и отечественные исследователи признают значимость специальной подготовки педагогов к работе в условиях инклюзивного образования. В связи с этим особую значимость приобретает проблема изменения содержания высшего образования.

Анализ педагогического опыта свидетельствует о том, что педагоги-практики испытывают значительные трудности в организации и осуществлении инклюзивного образования детей, следовательно, необходима пропедевтическая теоретическая и практическая подготовка педагога к работе в инклюзивном образовательном пространстве. Изучение научных исследований, материалов международных конференций, нормативных и методических документов показывает недостаточную разработанность методических подходов и педагогических технологий формирования готовности педагогов к работе в условиях инклюзивного образования.

Для построения и реализации системы подготовки будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного обучения важно определить составляющие этой системы, определить подходы к формированию готовности педагога к инклюзивному образованию и разработке технологии формирования готовности педагога к инклюзивному образованию. Одной из возможных стратегий организации и построения системы подготовки будущих педагогов выступает необходимость осуществления междисциплинарного взаимодействия, интеграции дисциплин в рамках учебных планов по подготовке специалистов профессионального педагогического образования. Предполагается, что интеграция дисциплин позволит сформировать у будущих педагогов необходимые компетенции, которые позволят им успешно осуществлять свою профессиональную деятельность в условиях инклюзивного образования.

В последнее время междисциплинарное обучение становится все более популярным, в особенности в сфере высшего образования, т.к. выпускник вуза любой специальности должен иметь четкие представления о значимости той или иной науки в предстоящей трудовой деятельности и уметь интегрировать и переносить достижения различных областей знаний в свою профессию и применять их. При подготовке таких специалистов первостепенное значение имеет развитие системного мышления, умения видеть объект в единстве его многосторонних связей и отношений. Кроме того, раскрытие

внутренних связей между учебными дисциплинами имеет большое значение для правильной организации учебного процесса, изменяет его систему, логику и научную направленность. В результате знания становятся не только конкретными, но и обобщенными, что дает будущим специалистам возможность переносить и применять эти знания в новые ситуации на практике [16].

Рассматривая учебный процесс вуза как систему, состоящую из множества дисциплин, Виноградова М.В. [17] выделяет два уровня организации междисциплинарного обучения:

– организация в рамках определенной специальности;

– организация в рамках определенного блока учебных дисциплин.

Одним из путей построения такой системы подготовки педагогов является включение в вариативную часть модулей образовательной программы специальных дисциплин, направленных на формирование у обучающихся потребности и умений использования ее научного содержания для выработки целостной картины процесса решения профессиональных задач при реализации инклюзивного образовательного процесса.

В условиях инклюзивного образования возрастает потребность общеобразовательных учреждений в педагогах-дефектологах. В связи с этим в Жетысуском государственном университете имени И.Жансугурова осуществляется подготовка педагогов-дефектологов по специальности 5В010500 – Дефектология, в учебные планы которой включены такие элективные курсы, как «Деятельность дефектолога в специальных и общеобразовательных учреждениях», «Адаптивная физическая культура», разработанные с учетом специфики работы дефектолога в общеобразовательных школах. Междисциплинарные функции таких учебных дисциплин это обучение исследованию, направленному на интеграцию результатов дисциплинарных этапов решения проблем в целостную систему.

Для формирования готовности учителя массовой школы к работе в инклюзивном образовательном пространстве необходимо понять, из каких составляющих складывается компетенция педагога, позволяющая работать с детьми с особыми образовательными потребностями. Согласно профессиональному стандарту педагога [18] у учителя должны быть сформированы в соответствии с трудовыми функциями 1 (обучающими) знания особенностей физиологии и психологии детей подросткового возраста, педагогических технологий дифференцированного и интегрированного обучения; умения и навыки самостоятельно конструировать условия учебной деятельности в соответствии с заданными целями обучения своего предмета, используя известные педагогические технологии, направленные на учет индивидуальных особенностей обучающихся. В соответствии с трудовыми функциями 4 (исследовательскими) – знания принципов и методов исследования образовательной среды; умения и навыки самостоятельно использовать результаты диагностики индивидуальных особенностей обучающихся; во взаимодействии с коллегами выявлять потребности и затруднения в обучении.

С учетом этих требований подготовка педагогов начальной школы по специальности 5В010200 – Педагогика и методика начального обучения ведется с дополнительной специализацией «Педагог инклюзивного образования». В рамках специализации будущие учителя изучают такие дисциплины, как «Основы дефектологии», «Коррекционно-развивающее обучение детей с задержкой психического развития», «Обучение и воспитание детей с ограниченными возможностями здоровья», «Инклюзивное обучения детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательных учреждениях».

В процессе изучения этих дисциплин у будущих педагогов формируется инклюзивная компетентность, которая относится к уровню специальных профессиональных компетентностей. Это интегративное личностное образование, обуславливающее способность учителей осуществлять профессиональные функции в процессе инклюзивного образования, учитывая разные образовательные потребности учащихся и обеспечивая включение ребенка с ограниченными возможностями здоровья в среду образовательной организации, и создание условий для его развития и саморазвития.

Также в университете создаются условия для переподготовки и повышения квалификации ППС и дополнительного образования для студентов педагогических специальностей с целью формирования готовности преподавателя вуза к преподаванию студентам специальных дисциплин по проблемам инклюзивного образования и готовности будущих педагогов к реализации инклюзивного обучения в образовательных учреждениях. На обучающих семинарах рассматриваются вопросы, касающиеся психолого-педагогического сопровождения участников образовательного процесса в условиях инклюзивного образования, методических основ инклюзивного образования, ресурсного обеспечения подготовки педагогов к работе в условиях инклюзивного образования и т.п.

Разработанные модульные образовательные программы педагогических специальностей, содержание курсов переподготовки и повышения квалификации педагогов, ресурсное обеспечение подготовки педагогов к работе в условиях инклюзивного образования могут способствовать формированию готовности педагогов к реализации инклюзивного образования, обеспечению качества подготовки специалистов, способных к решению проблем эффективной социализации лиц с особыми образовательными потребностями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года №319-III (с изм. и доп. по состоянию на 05.05.2017 г.)
2. Никулина Е.Г., Кузьмина О.С. Тенденции развития инклюзивного образования за рубежом. //Инклюзивное образование: теория и практика: сборник материалов международной научно-практической конференции /отв. ред. О.Ю. Бухаренкова, И.А. Телина, Т.В. Тимохина. – Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел ГГТУ, 2016. – 955 с. С.79-87.
3. Алехина С.В., Алексеева М.Н., Агафонова Е.Л. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании //Психологическая наука и образование. 2011. № 1. С. 83–92.
4. Кутепова Е.Н. К вопросу подготовки специалистов для реализации инклюзивной практики в системе образования //Инклюзивное образование: методология, практика, технологии. Московский городской психолого-педагогический университет PsyJournals.ru, 2011. С.218-220.
5. Яковлева И.М. Подготовка педагогов к работе с детьми, имеющими ограниченные возможности здоровья: Учебно-методическое пособие. – М.: Издательство «Спутник+», 2012. – 133 с.
6. Мороз Т. И. Деятельность Минского городского института развития образования по научно-методическому и кадровому обеспечению развития идей инклюзивного образования //Инклюзивное образование: от идеи к воплощению из опыта работы учреждений образования Республики Беларусь, Чешской Республики, Украины. Учеб.-метод. пособие. – Минск, 2015. – 45 с., С.14-20.
7. Евдокимова Т. П. О подготовке педагогов к работе в условиях инклюзивного образования. //Инклюзивное образование: от идеи к воплощению из опыта работы учреждений образования Республики Беларусь, Чешской Республики, Украины. Учеб.-метод. пособие. – Минск, 2015. – 45 с., С.20-21.
8. Кузьмина О.С. Подготовка педагогов к работе в условиях инклюзивного образования. Дисс ... канд. пед. наук: 13.00.08. – Омск, 2015. – 319 с.
9. Хафизуллина И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки. Дисс ... канд. пед. наук: 13.00.08. –Астрахань, 2008. – 213 с.
10. Беляева Т.Б., Беляева П.И. Подготовка будущих педагогов к обеспечению психологической безопасности среды в инклюзивном образовании. //Инклюзивное образование: теория и практика: сборник материалов международной научно-практической конференции /отв. ред. О.Ю. Бухаренкова, И.А. Телина, Т.В. Тимохина. – Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел ГГТУ, 2016. – 955 с. С.773-778.
11. Возняк И.В. Формирование готовности педагогов к инклюзивному образованию в системе повышения квалификации. Дисс ... канд. пед. наук: 13.00.08. – Белгород, 2017. – 225 с.
12. Сулейменова Р.А. Инклюзивное образование в РК: анализ ситуации и практические шаги. /Р.А. Сулейменова // Открытая школа.- 2014.- №4 (135). С.11-14
13. Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования. //Педагогика и психология. – № 2 (15) – 2013. С. 6-11.
14. Рсалдинова А.К. Организация работы по повышению квалификации педагогических кадров в условиях становления инклюзивного образования РК /А.К. Рсалдинова, И.А. Денисова // Открытая школа (каз). – 2012. – №10 (121). С. 58-61.
15. Мовкебаева З.А., Оралканова И.А. Анализ состояния готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования //Успехи современного естествознания. – 2014. – № 12-5. С. 629-634.
16. Никитина Е.Ю. Междисциплинарный подход к осуществлению коммуникативного образования студентов вузов. . htm
17. Виноградова М. В. Некоторые аспекты при разработке междисциплинарного обучения студентов аграрного вуза. //Молодой ученый. – 2016. – №19. С. 340-342.
18. Профессиональный стандарт «Педагог». – Астана, 2017. (Приказ Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» № 133 от 8 июня 2017 года).

Иманова Э.М.
ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

Байташева Г.У.
ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

Сартаева А.А.
биология ғылымыдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

Қосқараева І.
магистр
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы

ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН АРТТЫРУДА ДЕҢГЕЙЛІК БАҒДАРЛАМА МАЗМҰНЫНЫҢ РӨЛІ

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные проблемы и вопросы подготовки специалистов в сфере специального образования в контексте современных требований рынка труда.*

Annotation. *The article deals with current problems and issues of training specialists in the field of special education in the context of today's labor market requirements.*

Аннотация. *Мақалада еңбек нарығының заманауи талаптары контекстінде арнайы білім беру саласында мамандарды даярлаудың өзекті мәселелері мен мәселелері қарастырылады.*

«Заманауи әлемде елдің қуаты ең алдымен
азаматтарының білімімен өлшенеді»
Н.Ә.Назарбаев

Тәуелсіз елімізде білім жүйесі сапасын жетілдіру ең негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Осыған орай, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың үйлесімді дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуында ұстаздың кәсіби шеберлік көрсеткіштерінің бірі – жалпы педагогикалық, ғылыми- теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгерудің маңызы зор. Қазіргі оқытушылар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес білім алушылардың білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Оқу сапасын арттыруда білім беру ресурстары мен технологияларына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету, оқушылардың алған білімдері тез өзгеретін әлемде табысқа жеткізетіндігінен қанағаттандыру болып табылады.

Әрбір оқытушы озық технологияларды терең талдаудан өткізіп, өзіне тиімдісін таңдауы керек. Әр оқытушы өз сабағының көшбасшысы. Ал көшті дұрыс бағыттай білу оқытушының шеберлігіне байланысты. Оқытудың жаңа технологияларын орынды пайдалана білуі қажет. Бұл үшін, әрине оқытушының өзі де өзгеруі, яғни дәстүрлі оқытудан арылуы тиіс. Осылайша оқытудың жаңа мазмұнын жасауға бетбұрысты әрбір оқытушы өзінен бастағаны жөн.

Оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін ойдағыдай меңгерген оқытушы шәкіртін білім алуға қызықтыра алады және жеке ізденуге дағдыландырады. Нәтижесінде студент еркін, өзіндік дәлелдемелерін анық жеткізе білетін сенімді, сыни ой-пікірі мен көзқарастары дамыған болып қалыптасады. Топтық жұмыс арқылы ой қозғай отырып, өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін топ ішінде талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға дағдыланады.

Білім беру жүйесі мамандардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Өйткені қазіргі жас буын – еліміздің келер күнгі келбеті. Ол үшін бүгінгі оқу үрдісіне сай педагогикалық шеберлік қажет. Ұстазға тән мынадай сипаттарды даралап көрсетуге болады: дүниетанымдық көзқарасы,

сенімі, қызметке бейімділігі, кәсіптік білімі мен біліктілігі, қамқорлық көзқарас, сүйіспеншілік сезім, ұйымдастырушылық қабілет, заманға сай жаңашылдық.

Оқушылардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек.

Қытай философы Конфуций «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтаймын, өзіме жасатсаң – үйренемін» дегендей мазмұн мен жүйелілікті, білім беру бағдарламасын іске асыруға көмектесетін тиісті педагогикалық тәсілдерді қолдана алатын нәтижелерге қол жеткізе аламыз. Сондықтан ұстаз алдындағы басты міндет төл мәдениетін құрметтей білетін, рухани дүниесі бай, интеллектуалдық өрісі кең, білімді, дүниетанымы кең, заман талабына сай белсенді ұрпақ тәрбиелеу.

Жаңа технологияны меңгеру студенттің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Ендеше, бүгінгі білім мен білік бәсекелес заманда кейінгі толқын жас буынның биіктен көрінуіне күнделікті іс-әрекетіміздегі жаңашылдығымыз арқылы, жан-жақты берген біліміміз мен тәрбиеміз арқылы қол жеткіземіз. Ендеше бізге бәсекеге қабілетті, ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты дамыған, парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыруда деңгейлік бағдарламаның маңызы зор. Қазіргі заман мұғалімдерден тек өз пәнінің терең маманы болуды ғана емес, функционалдық сауаттылығы жоғары болуды талап етеді. Сындарлы оқыту теориясына негізделген оқыту мен оқудағы стратегиялар мен тәсілдердің теориялық негіздемелерін игеру мұғалімдер үшін өте қажет. Оқушының пәнді терең түсінуіне, алған білімдерін кез келген жағдайда тиімді пайдалануына мүмкіндік беруде мұғалімнің үлесі маңызды. Біліктілікті арттыру негізінде бағдарламадағы негізгі жеті модульдер идеялары мен үшін өте тиімді болды. Оқытудың стильдерін таңдап, оқушыны жүйелі ойлануға үйрету және шығармашылық таланттарын барынша жақсарту ол әрбір педагогтың міндеті.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы жеке адамның дарындылығын таныту сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі. XXI ғасыр-бәсеке ғасыры, бұл бәсеке енжарлықты, керітартпалықты көтермейді. Еліміз егемендігін алып, өзін бүкіл әлемге мойындата бастаған осы кезеңде біздің қоғам дарынды, қабілетті, жан-жақты жетілген адамдарды қажет етеді. Сондықтан да еліміздің білім берудегі ұлттық жүйесі өте қарқынды өзгерістер сатысында тұр.

Бүгінгі таңдағы негізгі мақсат – ұлттық құндылықты әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті, өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Ол үшін білім алушылардың белсенділігін арттыру, ізденімпаздыққа үйрету және білімді өз бетінше алуы мен қолдана білетін дарын иесін тәрбиелеу керек. Қазақтың кемеңгер ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «*Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек*» деген болатын. Сондықтан да, қазіргі кезде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру деңгейіне жетуге ат салысуда, ертеңгі болашағымыздың сапалы білім, саналы тәрбие алуы-қазіргі қоғамдағы ұстаздарға байланысты.

Педагогтың ұстанымы оның негізгі құндылығы болып табылады. Мен үшін мұғалімнің ұстанымы жаңашыл идеяларды қабылдап, оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қаблеттерін дамыту. Шульман айтқан құзырлы мұғалімнің қасиеттері табысты оқыту кепілі болып табылады. Сапалы білім мен дағдылар қалыптасқан жағдайда оқушылардың ынтасы артып, одан ары жоғары деңгейге қол жеткізуге ұмтылады.

Сыныптағы оқу үдерісіндің тиімділігі балалардың қалай және нені оқитынын түсінумен қатар оқу нәтижесін бағалау. Сонымен қатар, А.Маслоу анықтаған ынтаның иерархиялық қажеттіліктері мәні зор фактор болып табылды. Мұндағы 5 сатылы қажеттіліктер пайдалы талдау құралы, яғни төменгі деңгейдегі қажеттіліктер қанағаттандырылған жағдайда ғана жоғарғы деңгейге көшуге болады делінген.

Сыныптағы диалогтік әңгімені дамытуда Мерсер сипаттаған әңгіменің үш түрі оқудың ажырамас бөлшегі. Мұнда әңгіме-дебат, кумулятивтік және зерттеушілік әңгіме барысындағы талқылаулар ұжымдық білім беру аясы негізінде жүргізіледі. Бірақ мұндағы басымдылыққа ие әңгіменің зерттеушілік түрі болып табылады. Оның басымдылық жақтары пайдалы идея айтылып, мұхият бағаланады.

Сындарлы оқыту теориясының оқу процесі негізінде **б**ірлескен топтық жұмыстың артықшылықтарына көз жеткіздім. Сол себептен тәжірибедегі сабақтардар барысында топтық жұмысқа тапсырма бердім. Артықшылықтары: оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдердің маңыздылығын айқындау, топты сыни тұрғыдан ойлауға үйрету, оқу үшін бағалау мен оқытуды бағалаудың тиімділігіне білім алушылардың көзін жеткізу. Зерттей келе талантты және дарынды балаларды айқындау. Топқа түскенде білім алушылардың барлығы өз ойларын ортаға салады. Яғни, идеямен бөлісу арқылы бір-бірімен қарым – қатынасқа түседі. Әр топ өздеріне берілген тапсырмаларды ортада талқылап, дұрыс идеяны сараптап, жақын арадағы даму аймағы (ЖАДА) қалыптасты. Мұнда тақырып бойынша өз ойларын тек қана білдіру емес, ақпаратты салыстыра отырып, өз пікірлерін дәлелдеуге мүмкіндік берілді.



Сурет 1 – топтық жұмыс барысы

Топтық жұмыстың аясында диалогтың маңызы айқындалды. Оқу мақсатының негізінде осы кезде білім алушылардың әлеуметтік қыры танылды. Мұнда сын тұрғысынан ойлаудағы қабілеттерінің артуы, ақпаратты ортаға салуы, өз ойларын еркін жеткізуі, оны дәлелдеуі, өз ойларына талдау жасауы білім мен дағдыны қалыптастыруы жоғарғы деңгейде айқындалды (сурет 1 – топтық жұмыс).

Белгілі педагог В.Сухомлинский «Егер балаға қуаныш пен бақыт бере білсек, ол бала сондай бола алады» дейді. Шәкіртке терең білім беріп,оның жүрегіне адами асыл қасиеттерді үздіксіз ұялата білсек, ертеңгі азамат жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына, қоршаған ортамен санасуына ықпал етері сөзсіз.

Ғылыми зерттеулердің нәтижесінде сабақта диалогтық оқытудың маңызды екені айтылады. Мерсер мен Литлтон (2007) өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығымен қатар, білім деңгейінің өсуіне де үлес қосқандығын атап көрсетті. Мұнда ересектермен инербелсенді қарым-қатынас арқылы бірігіп жасалынған жұмыс оқушылардың оқуы мен танымдық дамуына әсер ететіндігінің дәлелі негізінде пайымдалған. Барлық мұғалімдер балаларға білім беруде барынша жоғарғы жетістіктерге қол жеткізуге ұмтылады. Дарынды және талантты балаларды анықтауда мұқият шеберлікті талап етеді. Анықталған талантты және дарынды балаларға берілетін тапсырма күрделі болу керек.

Деңгейлік бағдарламаны оқу барысында білім алушыны жаңа әдіс- тәсілдермен оқыту негізгі жеті модульге сараланған. Жеті модульді сабақтарда пайдалану барысында ұстаз дәстүрлі сабақтарымызда қалыптасқан біршама заңдылықтарды өзгерте алады, атап айтар болсақ, мұғалім сабақтарда дайын түрде білім беру емес, керісінше оқушының өз бетімен білім алуына жағдай жасайды. Оқыту мен оқудағы жаңа әдіс -тәсілдерді қолдану барысында , оқушы сыни тұрғыдан ойлауға, өз білімін бағалауға заманға сай ойы мен пікірі қалыптасқан құзіреттті тұлға болуға, ақпараттық -коммуникациялық технологияларды пайдаланудағы, сандық сауаттылығын арттыруға, өзін- өзі саналы түрде басқаруға бағыт ала отырып, бойындағы дарындылығы мен таланттылығын көрсетіп ,

алған білімін келешекте қолдана алады. Біліктілікті арттыру бағдарламасының негізгі мазмұны болып табылатын жеті модульді пайдалана отырып, мұғалім оқушы білімімен қоса өзінің біліктілігін арттыруға мүмкіндік жасайды.

Диалогтік оқыту мақсатында, тізбектелген мына тақырыптарда тәжірибе жүргізілді.

1) Ағзадағы дәрумендердің реттелуі;

2) Ішкі секреция бездері

Әр тақырыпты ашуда диалогтық оқыту әдістері тиімділігін көрсетті. Сабақ барысында мына әдістер қолданылды: «Миға шабуыл», «Ақылдың алты ойлау қалпағы», «Галереяны шарлау» әдісі, «Бэкроним» әдісі, «Ыстық орындық» әдісі, «Сұрақ ілмегі». Миға шабуыл әдісінің мақсаты қандай да болмасын ақпарат (мәлімет, проблема, сұрақ) туралы жазбаша немесе ауызша ой салу. Жаңа сабақтың тақырыбын ашу мақсатында оқытушы үшін де, оқушы үшін де нәтижелі көрсеткіш екенінің дәлелі ретінде өткен тәжірибемнің қорытындысын айтуға болады. Оқытушы үшін студенттерге сұрақ қою арқылы оқудың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес, жаңа ақпараттарды толық игеруге негізгі құрал болып табылды. Оқушыға сұрақты жүйелі түрде дұрыс қою арқылы оқытудың тиімді құралына айналдыру ұстаздың шеберлігіне байланысты. Сұрақтың өзін түрткі болуға арналған, сынақтан өткізуге арналған, басқа оқушыларға қайта бағыттау бойынша дұрыс қоя білу керек. Суреттердің мазмұнына қарай тақырып гормондар туралы болатындығын студенттер болжады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланып сюжет қоя отырып, миға шабуыл арқылы ағзада әр гормонның қай жерде орналасқанын, гипосекреция мен гиперсекреция кезінде зат алмасу процестерінің бұзылуын анықтады. Оқытудың осы кезеңінде оқушылардың танымдық қырлары танылды. Сабақты қорытындылауда пысықтау сұрақтары ретінде ыстық орындық әдісін пайдаландым. Нәтижесінде оқушылардың сұрақ қою дағдысы қалыптасады және сұрақ қою арқылы өзара ашық пікірлеседі. Бұл қолданған әдісте оқушы белсенділігін арттырумен қатар әр оқушының мүмкіндіктерін, қабілеттерін, қызығушылықтарын анықтау мүмкін болды. Сұрақ қою, проблеманы зерттеу арқылы білім алушының ой-өрісін дамыту, пікірлерінің еркін жеткізілуі, ешқандай сынға ұшырамай қағазға түсірілуі, талқылау жұмысының орындалуы диалогты оқытудың табысты нәтижесі екендігін көрсетті.

Берілген тақырыпты тереңірек ашу барысында ақылдың алты ойлау қалпағы әдісін қолданып, әр топқа түрлі сұрақтарға тапсырмалар берділді. «Ақылдың алты ойлау қалпағы» әдісін қолдануда алты қалпақтың әрқайсысы ойлаудың түрлі элементтерін, аспектілерін білдіреді. Оқушыларға қалпақ беріледі (рас қалпақ немесе ойдан шығарылған), олардан мәселені талқылау барысында барлық ой електерін (ойлану, талдау т.б.) осы қалпақтың түсіне сәйкес келетін шекте жүргізу тапсырылды. Аудитория топтарға бөлініп, бір топқа бір түсті қалпақ берілді (2 сурет).



Сурет 2 – Жасыл қалпақтылар тобы

Сындарлы оқыту теориясының табысты болған тұстары мынада:

– Практикалық сабақтарда топтық және жұптық жұмыстардың нәтижесінде оқу мазмұны толығымен ашылды;

– Дәріс сабақтарында миға шабуыл әдісі арқылы тақырыптың өзекті тұстарына екпін көрсетілді;

– Сабақтың соңында қорытындылау мақсатында осы интербелсенді әдістерді қолдану арқылы талдау, сараптау жасалынды.

Эмоционалдық, танымдық, әлеуметтік тұрғыдағы қырларын қатар алып жүру арқылы құзырлы мұғалім қалыптастыруда сындарлы оқытудың тиімділігі айқын. Әр ұстаздың шеберлігі, шығармашылық ізденісі бұл тығырықтан шығуына да қол жеткізеді екен. Біздің мақсатымыз- өзімізде бар бұрынғы педагогикалық құндылықтарымызды, жаңамен толықтыра отырып, жаңа белестерге көтерілу. Бүгінгі таңдағы білім беру – өсіп келе жатқан ұрпақтың ақыл-ойы мен дамуының, мәдениетінің деңгейін анықтаушы фактор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тренерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015 ж.
2. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. 2016ж.
3. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016 ж.
4. «Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі-оқыту сапасын арттыру кепілі» http://www.tarbie.kz/
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. «Педагогика». Алматы, 2004 ж.

Кадирбаева Д.А.
п.ғ.к., доцент
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті
Қарағанды қаласы
didar_art@mail.ru

СЫНИ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Түйін. *Сыни тұрғысынан ойлау қабілетін дамытудың психологиялық-педагогикалық аспектілерін анықтау, оқыту процессінде оқушылардың сыни тұрғысынан ойлауын дамытудың технологиясын зерттеу және оны пайдаланудың іс-тәжірибелік мәнін ұсыну.*

Резюме. *Определение психолого-педагогических аспектов критического мышления, изучение технологии критического мышления учащихся в учебном процессе и предоставление практической ценности его использования.*

Summary. *Defining the psychological and pedagogical aspects of critical thinking, studying the technology of critical thinking of students in the educational process and providing the practical value of using it.*

Қазіргі кезде географияны оқыту әдістемесіндегі ғылыми зерттеулердің басты бағыты географиялық орта білім беруді модернизациялау, жалпы білім беретін мекемелердегі оқу үрдісін жетілдіру және де осы мекемелерге география пәнінің мұғалімін дайындау болып табылады. Географияны оқыту әдістемесінің өзекті сұрақтарына жалпы білім беретін орта мектептердегі география пәнінің орны, мектеп географиясының концепциясы, мектеп географиясы курсының құрылымы, пәннің құрылымы мен мазмұнындағы оқытудың мәселелерін зерттеу әдістері, педагогикалық сараптама, оның түрлері жатады.

Қазіргі қазақ мектебін жаңарту тұжырымдамасы жалпы білім берудің жаңа басымдылығын анықтады, оның болжамы бойынша, оқыту үрдісі үлгісінің қалыптасуы мұғалім-оқушы, оқушы-мұғалім ынтымақтастығының қарым-қатынасы негізінде дамуы іске асады, әр түрлі оқыту әдісінің үйлесімді келісуі, түрлі оқыту іс әрекетін қолдануды қамтамасыз етеді. Осы құндылықтардың барлығы жаңа буын мектептерінде географиядан білім берудің даму негізін құрайды. Мектептің әр сатысындағы географияны оқытудағы білім-тәрбие мақсаты, мазмұн құрылымын іріктеу принципі-басты басымдылық болып табылады.

Мектеп түлегінің білімдарлығынын деңгейін анықтайтын қандай құзырлылық ерекшеленеді? Еуропа кеңесі мектептердің жастарды «қаруландыруға» тиіс негізгі құзырлардың 5 тобын анықтаған:

– Саяси және әлеуметтік құзырлар;

– Көпмәдениетті қоғамға қатысты құзырлар;

– Жазбаша және ауызша қарым-қатынас қабілеттілігін анықтайтын құзырлар;

– Ақпараттық қоғамның ұлғаюына байланысты құзырлар;

– Өмір бойы оқуға ынталылығы мен қабілеттілігін жүзеге асыратын құзырлар.

Бұл құзырлылық қазіргі уақытта білім беру саласында кеңінен қолданыста жүрген сыни тұрғыдан ойлауды дамыту әдістемесінен анық байқауға болады.

Сыни тұрғысынан ойлауды дамыту міндеті бірінші жоспарға шығады. Бүгінгі таңда ақпаратты иеленіп қана қоймай, оны сыни тұрғысынан бағалау, түсіну, қолдана білу де қажет. Жаңа ақпаратты кездестіргенде оқушылар берілген ақпараттың дәлдігі және құндылығына қатысты түйін шығара отырып, жаңа идеяларды ақылмен, сыни түрде, әр түрлі көзқараспен қарастыра білулері қажет [1].

Стефен Нориссаның айтуы бойынша: «Сыни тұрғысынан ойлау – не нәрсеге сену, не сенбеудің рационалды түсінігі».

Сыни тұрғысынан ойлаудың философиялық негіздері оқытушы мен оқушының қызметінің мәнін, заманауи азаматтық қоғамдағы оқыту процессінің мән-мағынасын түсінуге көмектеседі.

Сонымен сыни тұрғыда ойлау дегеніміз не?

Адамның ойлау қабілетінің тірек нүктесі.

– Идея және ақпараттармен қарым-қатынастың табиғи жолы.

– Адамның жеке өмірлік тәжірибесіне жаңа ақпараттар енгізу арқылы дамитын догмаларды қабылдайтын ашық ойлау.

– Бағалық, рефлексті ойлау.

Осылайша балаларды сыни тұрғысынан ойлауға үйрету – «бір мезгілде айқын, анық бағдар бойынша қанағаттандыратын және қиялға берілу қаупін азайтатын заманауи мәдениет пен барша адамзат өркениетінің жалғыз ғана құралы».

Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Сыни тұрғысынан ойлау деген бағалық және рефлексивті ойлау дегенді білдіреді. Бұл өмірлік тәжірибеге жаңа ақпарат енгізу арқылы дамитын догмаларды қабылдамайтын ашық ойлау. Осы тұста сыни тұрғысынан ойлау мен шығармашылық ойлаудың айырмашылығы бар, яғни шығармашылық ойлау бағалауды қарастырмайды. Сыни тұрғысынан ойлау деген бағалық және рефлексивті ойлау дегенді білдіреді. Бұл – өмірлік тәжірибеге жаңа ақпарат енгізу арқылы дамитын догмаларды қабылдамайтын ашық ойлау. Осы тұста сыни тұрғысынан ойлау мен шығармашылық ойлаудың айырмашылығы бар, яғни шығармашылық ойлау бағалауды қарастырмайды. Сыни ойлау – ашық қоғам негізі. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез –келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Нағыз сабақ – ол әрқашан диалог, іздене, дайындала, үйрене, шәкірттер болашағын ойлай жасалған еңбек пен тәжербиенің бірлігі. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы баланың өзі ізденіп, дәлелдеуі қызықтырады. Ол енді ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші, ал осы бағытты ұйымдастырушы, бағыттаушы мұғалім.

Сыни тұрғыдан ойлау бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Ол болашақта әрекет жасауға негіз бола алады

Сыни тұрғысынан ойлаудың технологиясы ойлау қызметінің ерекше түрлеріне негізделген құрастыру принциптерін басшылыққа алады. Жалпы дидактикалық түрдегі 7 принципті ерекшелеп өтсек:

– нақты дәлелдер, көздер, мәліметтерге негізделген аргументтер, айғақтар немесе теріске шығаруларды қолдануға арналған оқу және практика материалдарының ақпараттық толықтығы;

– ойлану нысанының әлеуметтік келісімі. Алдында айтып кеткендей, сыни тұрғысынан ойлау – бұл талқылауға арналған әлеуметтік ойлау, сондықтан мәселелер, міндеттер топтамасын дәл бір осы қасиетті ескере отырып, жүзеге асырған жөн;

– жеке дербес ойлау екендігін, бірақ ол пікірталас, пікірсайыс, талқылау және ашық түрдегі талдауларда пайда болатындығын ескеретін ойлау мен оны талқылаудағы үйлесімділік;

– материал мазмұнының мәселелігі – бұл жалпы дидактикалық принцип сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастыруды ұйымдастыру технологиясында жетекші болып табылады. Бұл принцип мәселелік оқудың жалпы қасиеттерімен, тәсілдерімен және әдістерімен тығыз байланысқан;

– оқудағы мотивациялар мен қажеттіліктер – оқу қызметінің және әсіресе ақылдың сыншылдығын көрсетудегі жіберу пункті – рефлексия болып табылады. Ол көбінесе адам егер бір нәрсені білуге, түсінуге, ақиқатты орнатуға, немесе оң нәтиже алуға тырысқан кезде ғана мүмкін, қарсы жағдайда ешқандай да ақылдың сыншылдығы мүмкін емес. Сол себептен де, бұл ойлау топ түрі мен дәрежесіне байланысты тек 30-60 % -да ғана мүмкін екендігін сыни тұрғысынан ойлаудың зерттеу нәтижелері дәлелдейді;

– ақпараттың ғылымилығы, шынайылығы және қол жетімдігі – сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастыруға қажет ақпараттың құндылығын анықтау қажеттілігі [2].

Оқытудың тиімділігі тәуелді педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік шарттарды сипаттай өтейік. Оқушылардың сыни тұрғысынан ойлауын қалыптастырудағы ең басты шарт – мұғалімдердің дәл осындай ойлаумен иеленуі.

Сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастырудағы педагогикалық құралдар келесі:

– білім беру стандарттары мен бағдарламаларына ойлауды дамыту және ойдың сыншылдығын байытуды көздейтін мақсаттарды қосу;

– кәсіби құзырлар, логикалық және сыни тұрғысынан ойлау машықтары мен қабілеттіктерін қалыптастыру және ерекшелеу шарттарына мүмкіндік туғызатын мазмұн;

– логикалық және сыни тұрғысынан ойлаудың обылысындағы кәсіби құзырлар және оларды қалыптастырудағы тәсілдерді білуге бағытталған оқытушыларды дайындау;

– жариялымдар, конференциялар, семинарлар, мастер-класстар және арнайы жобалар арқылы сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастырудағы технологиялар мен инновациялар жайлы зерттеушілер мен оқытушылардың тәжірибе алмасуы және ойлауды дамыту облысындағы зерттеулердің үйлесімі.

Психологиялық-педагогикалық түсіндірмелер контекстінде сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастырудың 4 деңгейі бар: 1) білімнің өзектілігін, қызығушылықты, тақырыпқа деген әуесқойлықты ояту, берілген тапсырманы оқу мақсатын анықтау; 2) жаңа ақпаратты түсіну, сыни оқу және жазу; 3) ойлау немесе рефлексия, жеке пікірдің және берілген тапсырмаға деген көзқарастың қалыптасуы; 4) ақпаратты, мәселені және оны шешу жолдарын бағалау және өзінің мүмкіндіктерін көрсету [3].

Сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастыруда қолданылатын технологияларды оқыту әдістерін таңдау – берілген технология қандай оқыту жүйесіне жақын екендігіне байланысты. Сыни тұрғысынан ойлаудың әдістемелік негіздерінің негіздемесінде мәселелік, шығармашылық ойлаудың, ұйымдастырудың дамуымен байланысты теориялар анықталған болатын және олар сыни тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясын жүзеге асыруда негізгі болып табылады. Осылайша, мәселелік оқытудың әдістері ұтымды болып табылады – зерттеуші диалогиялық, эвристикалық, яғни, «Ал егер...?», «... бұл не?» деген сұрақтарға жауап беруде зерттеушілік рефлексия мүмкін болатын жағдайлар.

Сыни тұрғысынан ойлауды дамыту деңгейін анықтау әдістерін 3 топқа бөлуге болады:

а) мәселелер, жағдайлар және сынға деген тұрақтылықта кең қолданылатын ақылдың сыншылдық ойлау құзырын бағалау техникаларының, әдістерінің және құралдарының жинағы;

б) белгілі-бір жағдайларда, нақты пәндер облысында сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін және машықтарын бағалаудың жеке әдістері мен техникасы;

в) мәселелерді көру және ұғыну, сол мәселелерді шешуде өзіңнің және басқалардың дәлелдерін салыстырудың нақты машықтар түрінде көрсетілетін сыни тұрғысынан ойлаудың жеке аспетілерін бағалау (2 кесте).

1 кесте

Сыни тұрғысынан ойлауды дамытудың 3 фазасы

Кезең (фаза)	Оқытушының қызметі, берілген фазаның міндеті	Оқушылардың қызметі	Мүмкін болатын әдіс-тәсілдер
Шақырту кезеңі	Зерттеліп отырған сұраққа қатысты бар білімді шақырту, оқушыларды, ары қарай жұмысқа жетелеу	Оқушы зерттеліп отырған сұраққа қатыстыны «есіне алады», (жорамал жасайды), зерттеместен бұрын ақпартты жүйелендіреді	«Белгілі ақпарат» тізімін құрау , кілттік сөздер бойынша жорамал айту; – материалды жүйелендіру (графикалықя): кластерлер, кестелер;
Бірінші кезеңде алынған ақпарат тыңдалады, жазылады, талқыланады, жеке-жұппен-топпен жұмыс жүргізіледі.			
Ұғыну кезеңі (іске асыру).	Жаңа ақпаратқа тікелей қатысты тақырыпқа деген қызығушылықты сақтау, «ескіден» «жаңаға» білімді біртіндеп жылжыту.	Оқытушымен ұсынылған оқудың белсенді әдістерін пайдалана отырып, оқушы мәтінді оқиды (тыңдайды), жол тыстарында белгілейді немесе жаңа ақпаратты қабылдау деңгейіне байланысты жазба жүргізеді.	Белсенді оқу әдістері: – «V», «+», «-», «?» белгілерін қолдану арқылы таңбалау(оқудың өлшеміне байланысты жолдың оң жағына қойылады); – екі күнделік, қосалқы журнал бастау сиякты жазба жүргізу ;
Жаңа ақпаратпен тікелей байланыс (мәтін, фильм, лекция, параграф материалы), жұмыс жеке немесе жұптасып жүргізіледі			
Рефлексия кезеңі	Оқушыларға бастапқы ұсыныс-жазбаларға қайтару, өзгерістер,толықтырулар енгізу, оқытылған ақпарат негізінде шығармашылық, зерттеуші, практикалық тапсырмалар беру.	Оқушылар ұғыну кезеңінде алынған ақпаратты қолдана отырып «жаңа» ақпарат пен «ескінің» арақатынасын белгілейді,	- Кластерлер, кестелерді толтыру , ақпараттардың блоктары арасындағы себеп-салдар байланыстарын орнату; -кілттік сөздерге, дұрыс,қате тұжырымдарға оралу; және т.б.

Бұл кестеде бірінші кезең (фаза) – шақырту. Бұл фазаның мақсаты – оқушының қызығушылығын белсендіріп, оны одан арғы жұмысына жетелеп қана қоймай, онсыз да бар білімді «шақырту» немесе өз алдына маңызды, белсендіруші және жетелеуші фактор болатын, зерттеліп отырған сұраққа қатысты сәйкестіктер табу.

Екінші кезең (фаза) – ұғыну (түсінікті жүзеге асыру). Бұл кезеңде ақпаратпен тікелей жұмыс жүргізіледі. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясының әдіс-тәсілдері оқушының белсендігін сақтауға, оқу немесе тыңдауды ұғындыруға мүмкіндік береді.

Үшінші кезең (фаза) – рефлексия (ойлану). Бұл кезеңде ақпарат талданады, түсініктеме беріледі, шығармашылық тұрғысынан өңделеді.

Шақырту фазасы (evocation). Жиі оқудың нәтижесінің жоқ болуы оқытушылардың оларға қойылған мақсаттары сол оқушылардың өзімен қабылданған дегенді тұспалдап, тәлім-тәрбие процессін құрастыру жағдайымен түсіндіріледі. Шынымен де, оқытушылардың мақсат қоюы алдын-ала өтеді, бұл оларға оқыту кезеңдерін айқын жобалуға, оның нәтижелері мен диагностика тәсілдерінің критерийлерін анықтауға мүмкіндік береді. Дәл сол уақытта өз зерттеулерінде оқудың конструктивистік көзқарас идеяларын дамытатын көптеген ғалым – дидактиктердің (Дж. Дьюи, Б. Блум және басқалар) ойынша, оқушыға оқу процессіне ішкі жетек тудыратын мақсаттарды өз бетінше қоюға мүмкіндіктер беру керек. Осыдан кейін ғана оқытушы осы мақсаттарға жетуге арналған тиімді әдістерді таңдай алады. Осылайша, егер оқушыға оқытылып жатқан тақырыпқа байланысты бар білетінін талдауға мүмкіндік берсе, өзінің мақсат – себептерін тұжырымдауға қосымша қызығушылық тудырады. Шақырту кезеңінде дәл осы міндет шешіледі.

Шақырту кезеңінде шешілетін екінші міндет – оқушыларды белсендендіру міндеті. Сабақ үстінде басқалар берілген тапсырманы орындау сәтін күтіп, өзінің зияткерлік күшін танытпайтын оқушылардың бар болуы сирек емес. Сондықтан да, шақырту кезеңінде әр қайсысы өзінің жеке тәжірибесінің өзектілігін мақсат етіп, жұмысқа белсене қатысуы маңызды.

Шақырту кезеңіндегі тағы бір маңызды аспект – оқушылардың еркін ой – пікірінің нәтижесінде пайда болған барлық ақпараттардың жүйеленуі. Бұл олардың бір жағынан, өзіндік ақпараттарын «үлкейтілген» санаттық түрде көруіне мүмкіндік береді және де бұл құрылымға барлық пікірлер кіре алады: «дұрыс» және «дұрыс емес». Екінші жағынан, айтылған ойларды құрылымдау арқылы қарама-қайшылықтарды көруге болады, олар жаңа ақпаратты түсіну барысында әзденіс бағыттарын анықтайды және де бұл бағыттар әрбір оқушыда болуы мүмкін. Оқушы жеке оқытылып жатқан тақырыптың қай аспектісінде өз пікірін ұштау керек, ал қандай мәлімет тек дұрыстыққа тексерісті қажет ететіндігін анықтайды [4].

Әрбір сабақ алдында қойылған мақсаттар мен тапсырмалардың адекватты әдістерін таңдайтын, сонымен қатар оқытудың арнайы әдістерін, қызмет пен сабақтардағы, лекциялардағы, семинарлардағы, практикалық сабақтардағы бағалауды ұйымдастыру формаларын қолданатын оқытушыларға сыни тұрғысынан ойлауды қалыптастыру технологиясы басшылық ете алады. Технологияның негізі – сабақтың 3 фазалы құрылымы: шақыру, ұғыну. рефлексия. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы оқу және жазу арқылы қабылданатын ақпаратпен жұмыс істеу машықтарын қалыптастыратын толық жүйе болып табылады. Бұл жүйе – оқушыны қызықтыруға (ондағы зерттеушілік, шығармашылық белсенділікті тудыруға), кейін оған ойлауға мүмкіндік тудыруға және де алынған білімді жалпылауға көмектесуге бағытталған әр түрлі әдістердің жиынтығы. Ақпаратпен жұмысты, сыныптағы,топтағы жұмысты ұйымдастурға қатысты әр түрлі әдістер Ч.Темпл, К.Мередит, Д.Сстилл сияқты авторлардың жобаларында ұсынылған. Бұл әдістер – «кілттік сөздер», әр түрлі сұрақтармен жұмыс, белсенді оқу, материалды ұйымдастырудың графикалық әдістері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. География. 6-11 классы: Тематическое планирование. – 2-е изд.стериотип [Текст]/ авт. – сост. Н.В. Болотникова. – Волгоград: Учитель, 2008.
2. Введение в общую дидактику [Текст]: пер. с польского / В. Оконь. – М. : Высшая школа, 1990.
3. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру.-Алматы: Білім, 1994. – 192 б.
4. Борисенкова, И.А. Критическое мышление как объект исследования педагогической науки [Текст]/ И.А. Борисенкова//Педагогические науки ООО «Издательство «Спутник+». – 2006.

Курпишева Г.Ж.
Оқытушы, магистр
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
Ақтөбе қ.

ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ – ДЕНЕ ТАБИҒАТЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ НӘТИЖЕСІ

Аңдатпа. *Мақалада дене мәдениетінің адамның физиологиялық жағынан дамуын қалыптастыратын педагогикалық жүйе екендігі айтылып, оны қалыптастырудағы теориялық мәселелер қарастырылған.*

Аннотация. *В статье рассматривается, что физическая культура – это педагогическая система, которая формирует физиологическое развитие человека и теоретические проблемы его формирования.*

Annotation. *The article considers that physical culture is a pedagogical system that forms the physiological development of a person and the theoretical problems of its formation.*

Еліміздің әлемдік өркениетке демократиялық дәстүрлерге өту жағдайында қоғамның ғасырлар бойы жинақтаған құндылықтарына мән беріліп, рухани адамгершілік тұрғысында дене мәдениеті мен спортты үйлесімділікте дамытып, салауатты өмір дағдылары арқылы болашақ дене тәрбиесі мамандарын даярлаудың өзектілігі артуда. Дамыған өркениетті елдердің жоғары мектептері қоғам талаптарын қанағаттандырудың бірнеше процестерін қарастырады: жоғары білімді демократияландыру; ғылымды, білімді және өндірісті интеграциялау түрі ретінде ғылыми оқу – өндірістік кешендер құру; оқуды және студент еңбегін индивидуализациялау, білім беруді жүйелеу; болашақ дене тәрбиесі мамандарының кәсіби даярлығына жоғары талап қою. Бұл мәселе ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан-2030 бағдарламасында, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2009-2011 жылдарға арналған стратегиялық жоспарында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде атап көрсетілген. Қазақстан Республикасы 2015 жылға дейінгі жетілдіру тұжырымдамасында педагогикалық қоғамдастықтың алдында ауқымды міндет тұрғандығы, яғни-білім берудің жаңа моделін құрып, оны сынақтан өткізу, тәжірибеге енгізудің негізгі принциптері көрсетілген. Тұжырымдамада мамандар даярлау жүйесінде білім берудің сапасын қамтамасыз етуде жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандарды кәсіби даярлау сапасын арттыру қажеттілігі айтылған [1].

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға дамытуға кәсіби шындауға бағытталған білім беру және оның шығармашылық, рухани және тән күш қуатын жетілдіру, жеке тұлғаның жан жақты жағдай жасау міндеті көзделген. Ғылым, техника, мәдениет, спорт және білім дамуының өзара байланыстылығы және сабақтастығы тарихи сипатта екендігі ескеріліп жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындылары, озат тәжірибелерді жүйелеу жалпы білім беретін орта мектептер мен жоғары оқу орны студенттерінің дене мәдениетін қалыптастыру процесінде оларды салауатты өмір дағдыларына тәрбиелеу, сондай-ақ дене мәдениетін қалыптастыру мәселесін теориялық сараптамадан өткізу және дене тәрбиесіндегі озық тәжірибелерді объективті тұрғыда талдаудың маңыздылығы өте жоғары екендігі айқындалды.

Қазіргі заман педагогтары В.И. Андреев, Ю.К. Бабанский, Н.В. Кузьмина, В.В. Сериков, В.А. Сластенин, А.В. Усова, С.И. Қасымбекова, А.С. Имангалиева, Н.Д. Хмель және т.б. болашақ маманды кәсіби даярлау үдерісінің психологиялық-педагогикалық негіздеріне, мамандықтың мәніне, өзіндік ерекшеліктері мен функцияларына тоқталды. Оның құрылымын негіздей отырып, маманның іс-әрекетінің кәсіби бағдарын, студенттердің шығармашылық және өздігінен дербес білімін жетілдіруге байланысты ғылыми-әдістемелік бағдар ұсынады [2].

Дене мәдениеті – адамдардың дене қуатын жетілдіруге қолданылатын мемлекеттің, қоғамның материалдық және рухани байлығын құрайтын, халықтың жалпы мәдениетінің бір саласы. Дене мәдениеті жүйесінің басты мақсаты – күш қуаты мықты, жан – тәні сау, елімізді қорғауға әзір, шығармашылық жұмысқа құштар, жан–жақты дене тәрбиесі дайындығынан өткен адамдар тәрбиелеу. Бұл мақсат төмендегідей жалпы міндеттерге негізделген:

1. Білім беру міндеттері – қимылдың ептілігі мен дағдысын меңгеру және дене тәрбиесі көлемінде арнайы білім беру. 2. Сауықтыру міндеттері – дене тәрбиесі жаттығулары көмегімен денсаулықты

нығайту. 3. Тәрбиелік міндеттері – адамгершілік, жігерлілік қасиеттерді қалыптастыруға, өнегелі, көркемдік танымдарды үйренуге негізделген.

Дене мәдениеті жүйесінің мазмұны қоғамның әлеуметтік–экономикалық, заң-құқықтық, ғылыми-әдістемелік, бағдарлама–нормативтік және ұйымдастыру негіздерінен көрінеді. Дене мәдениеті жүйесінің бағдарлама – нормативтік негізіне жататындар: дене тәрбиесінің мемлекеттік бағдарламалары, президенттік сынама, мемлекеттік спорттық классификация.

Дене мәдениеті дене табиғатын тәрбиелеудің нәтижесі. Бұл адамдардың дене дамуын қалыптастырып оны пайдаланудағы материалдық және рухани байлық. «Дене шынықтыру мәдениеті» жекеден жалпыға сияқты, «мәдениет» деген түсінікке жататыны туралы талай айтылып жүр. Енді, оны басқа сөзбен айтқанда – дене шынықтыру адамзат мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дене шынықтыру адамның өзінің денесін дамытып, өзгерту жолындағы қызмет және осы бағыттағы жұмыс тәртібі деп ұғынуға болады. Немесе оны былай да түсіндіруге болады: тиісті ұйымдардың тарапынан берілген тапсырма немесе жүктеме есебіндегі адамдардың берілген талаптарды орындауы. Мысалы, мемлекеттік бағдарламада көрсетілген «Дене шынықтыру» сабағына қатысуы. «Дене мәдениеті» түсінігін «Мәдениет» түсінігіне жалпы жатқызуға болады, себебі, дене мәдениеті мәдениеттің бір бөлігіне жатады. «Дене мәдениеті дегеніміз адам өз дене күшін, құрылысын, жаттығулар кешенін істеу арқылы өзгертуге арналған үдерісті айтуға болады. Бұл деген адамдардың дене қимылын жетілдіруге арналған материалдың, рухани байлықтың кешені болып табылады» [3].

Дене мәдениеті педагогикалық тұрғыдан алып қарағанда, дене тәрбиесі дене мәдениетінің негізгі саласы болып табылатыны туралы жоғарыда айтылған. Педагогикада адамның саяси әлеуметтік құқықты эстетикалық жағынан қоғамға лайықты болуына жауап беретін мүмкіндіктердің дамуына бағытталған мақсатты тәрбие деп атайды. Дене тәрбиесі – адамның физиологиялық жағынан дамуын қалыптастыратын педагогикалық жүйе. Мұнымен қоса, ол осы саладағы кәсіптік бағытты анықтайды, білім негізін құрайды. Әр түрлі деңгей мен түрлерде дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғыдан шешуге, болып жатқан жаңалықтарды біліп отыруға, өзінің педагогикалық шығармашылық негізін жасауда маңызы зор екенін атап өткен дұрыс.

Дене мәдениеті – студенттерді оқытып, үйрету және тәрбиелеу үдерісіндегі жан-жақты дамытудағы маңызды пәндерінің бірі. Дене мәдениетімен және спортпен шұғылдану барысында студенттердің жан-жақты дамуын іске асыру үшін мыналар қамтамасыз етілуі тиіс:

– денсаулықты нығайту;

– дене мәдениеті мен салауатты өмір бейнесі негіздерінің білім дәрежесін меңгеру;

– дене және психологиялық сапалардың ұтымды деңгейіне жету;

– өмірлік және кәсіби мақсаттарға жету үшін дене мәдениеті мен спорттық қызмет тәжірибелерін пайдалана білу.

Жоғары оқу орындарында дене мәдениетін оқытудың тәсілдерін қалыптастыру және зерттеудегі оқытып, үйрету үдерісінде студенттердің жан-жақты дамуы міндеттерін шешуге ұмтылуды қамтамасыз етеді. Дене мәдениеті бойынша оқу үдерісінің негізгі бағыттылығы мемлекеттің мүддесін, адамдардың дене даярлығын жетілдіруге деген қоғам сұраныстарын, оларды тәжірибелі, маманданған еңбекке және әлеуметтік белсенді өмірге даярлауды іске асыру болып табылады. Жастарды тәрбиелеу оқытушылар мен студенттердің барлық қызмет шараларына қатысты оқу-тәрбие үрдісін демократизациялау, дифференциялау және гуманизациялау, мәдени, табиғат, аймақтық қозғаушы күштерді есепке алу арқылы жүзеге асады. Дене мәдениеті бойынша оқу-тәрбие үдерісін жүзеге асыру – бұл білім беру мақсатының, оқытып, үйрету мазмұнының оқытушылар мен студенттердің өзара қарым-қатынасының қисынды (логикалық) байланысы. Бұл міндеттерді шешу мемлекеттік білім беру стандартының, нормативтік және әдістемелік құжаттардың айқындалған талаптарын сәйкестікте жүзеге асырады.

Студенттерді дене даярлығына оқытып, үйрету және тәрбиелеу – бұл көп жоспарлы үдеріс. Әртүрлі оқытып, үйрету кезеңдеріне қарай оның мазмұны мен формалары өзгереді және ол өмір сүру жағдайы және қызмет динамикасына, студенттің жас ерекшелік өзгерісіне байланысты болады. Оқытып, үйрету үдерісі ретінде дене мәдинетінің маңыздылығы рухани және дене күштерін үндестіру, денсаулық, психикалық орнықтылық, дене жетілуінің жоғары көрсеткіштерін қалыптастыру арқылы көрінеді. Дене мәдениеті педагогикасының негізгі қызметі жеке тұлғаның әлеуметтік мәдени қалыптасуын қамтамасыз ететін оқытып, үйрету тәрбиелеу және дамыту болып табылады [4;5;6]

Дене мәдениетінің негізгі мақсаты студенттердің салауатты өмір бейнесін сақтауға, оларды саналы еңбекке бағытталатын және әлеуметтік қарым-қатынысқа белсенді қатысуға даярлауды қалыптастыру болып табылады. Соңғы кездері дене мәдениетіне оқытып, үйретудің мазмұнды гендерлік педагогикаға ерекше назар аударылуда, яғни жас өспірімдер мен бойжеткендерді оқытып, үйрету мәселелерін жүзеге асыруда олардың психикалық және физиологиялық ерекшеліктері есепке алынап жүргізіледі. Дене мәдениеті бойынша бағдарламада оқытып, үйретудің мақсаттары мен міндеттері, сол сияқты әрбір оқу тарауын оқытуға бөлінген сағат саны, білім және біліктілігін тексеру және бағалау тәсілдері, қажеттілік туындаған жағдайда практикалық сабақтарда студенттерге қажетті жәрдем берудің мүмкін вариантары көрсетілген. Қазіргі таңда студенттерді оқытып, үйрету және тәрбиелеуде өскелең өмір талабы бойынша білім беру үдерісінің талаптарына сәйкес студенттерді жан-жақты дамытуға және денелерін жетілдіруге бағытталған дене мәдениетінің кешенді шаралары, әдістері мен формалары қолданылады [7]. Дене мәдениетіне оқытып, үйрету мына төмендегілермен жүзеге асады:

– жеке дене белсенділігі негіздерін меңгеру;

– дене мәдениеті бойынша білімді, біліктілікті және дағдыларды меңгеру;

– үйлесімділік қабілеттерін дамыту;

– өздігінен денешынықтыру-сауықтыру және спорттық қызмет дағдыларын жетілдіру;

– ерік-жігер, адамгершілік сапалары мен ақыл, ой қабілеттілігін дамыту.

Студенттердің дене мәдениетін тиімді меңгеруі үшін оқытушылар өздерінің тәжірибесінде оқу қызметіндегі әртүрлі белсенділікке тәрбиелеудің мына тәсілдерін пайдаланады:

– қазіргі заманғы ақпараттық және қатынастық технологияларды қолдану негізінде оқытудың тиімділігін күшейту;

– студенттердің спорттық бағытталған жеке тұлғалық сапаларын қалыптастыруға іскерлік қатынас;

Педагогикалық үдерістің тиімділігін арттыру дегеніміз мыналар:

– дене мәдениетімен және спортпен шұғылдануда оқытып, үйретудің мақсатты бағыттылығын артыру және мотивациясын күшейту;

– шығармашылық әдістерін және оқытып, үйрету формаларын қолдану;

– оқытып, үйретудің қазіргі заманғы құралдарын және компьютерлерді пайдалану;

– диагностика мәселелеріне назар салуды күшейту және студенттердің білімдерін, біліктілігін және дағдыларын бағалау.

Дене мәдениеті бойынша білімдерді табысты меңгерудің маңызды талабы – бұл оқытып үйретуде қызметтегі іскерлік тәсілдерді жүзеге асыру. Қызметке іскерлік қатынастың мәні, мұнда оқытушы сабақ кезінде студентке дайын білім және біліктілікті меңгеруге ғана бағдар беріп қоймайды, сонымен бірге оқу тапсырмаларын (жаттығулар) орындауға шығармашылықпен келуін қалыптастыруға да назар аударады. Іскерлік қатынасты жүзеге асыру кезінде оқытушыға өз әрекетін студенттің дене шынықтыру спорттық жүктемелердің қандай да бір түрлерін орындау қабілеті мен мүмкіндіктеріне сәйкес үйлестіру қажет. Мұндай тәсілді өмірде жүзеге асыру дене мәдениетімен және спортпен шұғылдану үшін тиімді жағдай жасауда ресми тұлғалардың жауапкершілігі бекітілетін, сәйкес құжаттармен анықталады. Дене мәдениеті мен спорт саласындағы білім беру жүйесіне ұсынылатын талап оқып, үйренушілердің жеке тұлғалық ерекшеліктері есепке алынып, жеке тұлғаның үйлесімді үндестікте дамуын қалыптастыруға бағытталған. Тәжірибе көрсеткендей, еліміздегі осы заманғы жоғары оқу орындарында жоғары адамгершілік, ерік-жігер, рухани-өнегелілік және психологиялық сапаларды меңгерген, денелері жан-жақты дамыған мамандарды даярлау үшін барлық мүмкіндіктер жасалынған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы http://www.enu.kz/downloads/tyzhyrymdamasy.pdf
2. Уанбаев Е.Қ. Дене тәрбиесінің ңегіздері. -Алматы, «Санат», 2000г – 125 б.
3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. – М.: «Академия», 2002 г. – 478 с.
4. Русанов В.П., Колкутин А.М. Основы теории и методики физической культуры и спорта. У- Ка, изд-во ВКГУ, 2003 г. – 325 с.

5. Уанбаев Е.Қ. Дене мәдениеті мен спорттың теориясы мен әдістемесі. -Өскемен, ШҚМУ баспасы. 2006 ж. 272 б.
6. Республиканская учебная программа по физической культуре высших учебных заведений. А-Ата, 1992 г. – 40 с.
7. Мананков Н.Е., Колкутин А.М. Физическое воспитание студентов. У-Ка, изд-во ВКГУ, 2001 г. -131с

УДК 15.21.51

Лекерова Г.Ж.
д.пс.н., профессор
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова

Исабаева А.С.
к.п.н.
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова

Нурбекова А.М.
к.п.н.
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова

Омарова Г.А.
к.п.н.
университет «Мирас»

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В школьном образовании существует множество методов обучения, разные типы уроков, которые преследуют одну единственную цель – усвоение знаний учащимися. Приветствуется внедрение новшеств, инноваций и их гармоничное вливание в устоявшуюся структуру урока. Среди моделей обучения выделяют: пассивную, активную и интерактивную. Активные или интерактивные методы предполагают стимулирование познавательной деятельности и самостоятельности учеников. Эта модель предполагает наличие творческих заданий и общение в системе ученик-учитель, как обязательных. Интерактивная модель своей целью ставит организацию комфортных условий обучения, при которых все ученики активно взаимодействуют между собой. Именно использование этой модели обучения учителем на своих уроках, говорит об его инновационной деятельности.*

Ключевые слова: *модели обучения, интерактивные технологии, классификационные параметры, целевые ориентации, концептуальные позиции, идеальная модель обучения.*

Түйін. *Мектепте білім беруде оқытудың көптеген әдістері, сабақтардың әр түрлі типтері бар, олар бірыңғай мақсатты жалғастырады – оқушылардың білімді игеруі. Жаңа құрылымды жаңғырту, жаңалықтарды және олардың қалыптасқан сабақ құрылымына үйлесімді сіңірілуін құптау қолға алынуда. Оқыту үлгілері арасынан: пассивті, белсенді және интерактивті үлгілер көрсетіледі. Белсенді немесе интерактивтік әдістер оқушылардың танымдық іс-әрекеті мен дербестігін ұйғарады. Бұл модель шығармашылықпен айналысуды және мұғалім-оқушы жүйесіндегі үйренуді міндеттейді. Интерактивтік модель барлық оқушыларымен белсенді өзара іс-қимыл жасауға өз үлесін қосады. Бұл үлгіні қолданушылар, өз сабақтарында мұғалімдерді оқып үйреніп, оларды жаңашыл жұмыс жасайтыны туралы айтады.*

Кілт сөздер: *оқыту үлгісі, интерактивтік технологиялар, классификациялық параметрлер, мақсаттық бағдарлану, концептуалды позициялар, оқытудың идеалды моделі*

Summary. *In the school education there is a set of training methods, different types of lessons, which pursue the unique aim – assimilation of knowledge by pupils. Introduction of innovations and their harmonious injection in the settled structure of lesson is welcomed. There are distinguished models of training: passive, active and interactive. Active or interactive methods assume stimulation of cognitive activity and independence of pupils. This model assumes existence of creative tasks and communication in the system pupil-teacher as obligatory. The interactive model sets as the purpose the organization of comfortable conditions of training under which all pupils actively interact among themselves. Using of this model of training by teacher at lessons speaks about his innovative activity.*

Keywords: *training models, interactive technologies, classification parameters, target orientations, conceptual positions, ideal model of training.*

Все, наверное, согласятся с тем, что воспитательный аспект урока является не менее важным, чем и учебный; а также с тем, что эти два аспекта между собой взаимосвязаны. Как ребенок привыкнет выполнять свою работу, коей является учение? Будет ли она его увлекать? Заставлять думать, критически переосмысливать? Все это и многое другое зависит от того, какие условия на уроке созданы для детей [1].

Модели обучения. Как известно в среднешкольном образовании существует множество методов обучения, разные типы уроков, которые преследуют одну единственную цель – усвоение знаний учащимися. Приветствуется внедрение новшеств, или как сейчас модно говорить инноваций, и их гармоничное вливание в устоявшуюся структуру урока. Среди моделей обучения выделяют: *пассивную, активную и интерактивную*. Аналогичное разделение моделей обучения можно встретить и у В.В. Гузеева, но по-другому названные: *экстраактивный, интраактивный и интерактивный режимы соответственно*.

Особенностями пассивной модели или экстрактивного режима является активность обучающей среды. Это значит, что ученики усваивают материал из слов учителя или из текста учебника, не общаются между собой и не выполняют никаких творческих заданий. Примерами такой модели могут быть традиционные формы уроков, например в виде лекции. Эта модель самая традиционная и довольнотаки часто используется, хотя современными требованиями к структуре урока является использование активных методов, вызывающих активность ребенка [2].

Активные или интраактивные методы предполагают стимулирование познавательной деятельности и самостоятельности учеников. Эта модель предполагает наличие творческих (часто домашние) заданий и общение в системе ученик-учитель, как обязательных. Недостатком данной модели является то, что ученики выступают как субъекты учения для себя, учащие только себя, и совершенно не взаимодействующие с другими участниками процесса, кроме учителя. Итак, этот метод характерен своей односторонней направленностью, а именно для технологий самостоятельной деятельности, самообучения, самовоспитания, саморазвития, и ни сколько не учит умению обмениваться опытом и взаимодействовать в группах.

Интерактивная модель своей целью ставит организацию комфортных условий обучения, при которых все ученики активно взаимодействуют между собой. Именно использование этой модели обучения учителем на своих уроках, говорит об его инновационной деятельности. Организация интерактивного обучения предполагает моделирование жизненных ситуаций, использование ролевых игр, общее решение вопросов на основании анализа обстоятельств и ситуации, проникновение информационных потоков в сознание, вызывающих его активную деятельность. Понятно, что структура интерактивного урока будет отличаться от структуры обычного урока, это также требует профессионализма и опыта преподавателя. Поэтому в структуру урока включаются только элементы интерактивной модели обучения – интерактивные технологии, то есть конкретные приёмы и методы, позволяющие сделать урок необычным и более насыщенным и интересным. Хотя можно проводить полностью интерактивные уроки.

Итак, что же такое интерактивные технологии? ***Интерактивными технологиями*** являются такие, в которых ученик выступает в постоянно флуктуирующий субъектно-объективных отношениях относительно обучающей системы, периодически становясь ее автономным активным элементом.

Рассмотрим особенности организации интерактивных технологий, их концептуальные позиции и целевые ориентации [3].

Классификационные параметры

Философская основа: гуманистическая, природосообразная.

Методологический подход: коммуникативный.

Ведущие факторы развития: социогенные.

Вид управления учебно-воспитательным процессом: сопровождение.

Тип управления учебно-воспитательным процессом: взаимообучение.

Преобладающие методы: диалогические.

Организационные формы: любые.

Подход к ребенку и характер воспитательных взаимодействий: интерактивный, демократический, сотрудничества.

Целевые ориентации

Активизация индивидуальных умственных процессов учащихся.

Возбуждение внутреннего диалога у учащегося.

Обеспечение понимания информации, являющейся предметом обмена.

Индивидуализация педагогического взаимодействия.

Вывод учащегося на позицию субъекта обучения.

Достижение двусторонней связи при обмене информацией между учащимися.

Самой общей задачей учителя в интерактивной технологии является фасилитация (поддержка, облегчение) – направление и помощь процессу обмена информацией:

– выявление многообразия точек зрения;

– обращение к личному опыту участников;

– поддержка активности участников;

– соединение теории и практики;

– взаимообогащение опыта участников;

– облегчение восприятия, усвоения, взаимопонимания участников;

– поощрение творчества участников [4].

Концептуальные позиции

Информация должна усваиваться не в пассивном режиме, а в активном, с использованием проблемных ситуаций, интерактивных циклов.

Интерактивное общение способствует умственному развитию.

При наличии обратной связи отправитель и получатель информации меняются коммуникативными ролями. Изначальный получатель становится отправителем и проходит все этапы процесса обмена информацией для передачи своего отклика начальному отправителя.

Обратная связь может способствовать значительному повышению эффективности обмена информацией (учебной, воспитательной, управленческой).

Двусторонний обмен информацией хотя и протекает медленнее, но более точен и повышает уверенность в правильности ее интерпретации.

Обратная связь увеличивает шансы на эффективный обмен информацией, позволяя обеим сторонам устранять помехи.

Контроль знаний должен предполагать умение применять полученные знания на практике [5].

Особенности организации. Интерактивные технологии основаны на прямом взаимодействии учащихся с учебным окружением. Учебное окружение выступает как реальность, в которой учащийся находит для себя область осваиваемого опыта. Опыт учащегося – это центральный активатор учебного познания.

В традиционном обучении учитель играет *роль "фильтра*", пропускающего через себя учебную информацию, *в интерактивном – роль помощника* в работе, активизирующего взаимонаправленные потоки информации.

По сравнению с традиционными, в интерактивных моделях обучения меняется и взаимодействие с учителем: его активность уступает место активности учащихся, *задача учителя – создать условия для их инициативы*. В интерактивной технологии учащиеся выступают полноправными участниками, их опыт важен не менее, чем опыт учителя, который не столько дает готовые знания, сколько побуждает учащихся к самостоятельному поиску [6].

Учитель выступает в интерактивных технологиях в нескольких основных ролях. В каждой из них он организует взаимодействие участников с той или иной областью информационной среды. В роли информатора-эксперта учитель излагает текстовый материал, демонстрирует видеоряд, отвечает на вопросы участников, отслеживает результаты процесса и т.д. В роли организатора-фасилитатора он налаживает взаимодействие учащихся с социальным и физическим окружением (разбивает на подгруппы, побуждает их самостоятельно собирать данные, координирует выполнение заданий, подготовку мини-презентаций и т.д.). В роли консультанта учитель обращается к профессиональному опыту учеников, помогает искать решения уже поставленных задач, самостоятельно ставить новые и т.д.

К недостаткам роли фасилитатора относятся большие затраты труда учителя при подготовке, сложность точного планирования результатов.

Источником помех при интерактивном режиме может быть различие в восприятии, из-за которого может изменяться смысл в процессах кодирования и декодирования информации.

Интерактивные технологии и методы

Познакомимся с некоторыми интерактивными технологиями и методами через которые можно внедрить интерактивную модель обучения в рамках урока:

– работа в малых группах – в парах, ротационных тройках, "два, четыре, вместе";

– метод карусели;

– лекции с проблемным изложением;
– эвристическая беседа;
– уроки семинары (в форме дискуссий, дебатов);
– конференции;
– деловые игры;
– использование средств мультимедиа (компьютерные классы);
– технология полноценного сотрудничества;
– технология моделирования, или метод проектов (скорее как внеурочная деятельность).

Основная цель интерактивного обучения

Принцип гуманизации образовательного процесса требует пересмотра всего содержания обучения, а именно признание творческой природы личности каждого ребенка. Наличия в нем внутренней активности приводит к отказу от усвоения определенного объема соответствующих знаний как главной цели образовательного процесса. Главная цель – целостное развитие личности ученика. Средством же развития личности, раскрывающим ее потенциальные внутренние способности является самостоятельная познавательная и мыслительная деятельность. Следовательно, задача учителя – обеспечить на уроке такую деятельность, чему способствуют современные интерактивные технологии. В этом случае ученик сам открывает путь к познанию. Усвоение знаний – результат его деятельности [7].

Идеальная модель обучения

И еще один немало важный момент, о котором хотелось упомянуть. Среди отечественных исследователей методистов крепнет понимание необходимости создания такой модели обучения (названную ими идеальной), в которой сущность обучения не будет сводиться ни к передаче учащимся готовых знаний, ни к самостоятельному преодолению затруднений, ни к собственным открытиям учащихся. Ее отличает разумное сочетание педагогического управления с собственной инициативой и самостоятельностью, активностью школьника. И именно только такая модель обучения, которая опирается на всю совокупность нынешних знаний о механизмах обучения, целях и мотивах познавательной деятельности. Будет пригодной для реализации главной цели – всестороннего и гармоничного развития личности.

Перед учителями открывается широкое поле деятельности – творить, экспериментировать и искать идеальный вариант обучения. Известный дидакт И.П. Подласый отмечал: «Педагогическая теория – абстракция. Ее практическое применение – всегда высокое искусство». И пусть, каждый рассудит смысл этих слов, как считает нужным для себя. А также «Великим ученым ребенок может и не быть, а вот самостоятельным человеком, способным анализировать свои поступки, поведение, самосовершенствоваться, реализовывать себя в окружающем мире ему научиться необходимо» [8].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: учебник для студ.пед.вузов. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кр. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.: ил.
2. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. М.: НИИ школьных технологий, 2005.
3. Лекерова Г.Ж. Педагогическая психология. – Шымкент, ЮКГУ, элект.учеб.пос., 2012
4. Lekerova G.Zh., Dlimbetova B.S., Kylyshbayeva G.B., Karbozova G.K., Zholdasbekova K.A., Sikhimbayeva Zh.S., Aymenov A.Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students.- Espacios, vol.38 (№25), 2017, page 26.
5. Lekerova G. Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A. S., Dlimbetova B.S., Mamykova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students, Motivation.- International Journal of Environmental and Science Education, 2016, 11(8), 1711-1720.
6. Лекерова Г.Ж., Нурбекова А.М. Интерактивные методы обучения как условие активизации познавательной активности студентов.- Труды международного форума педагогов-новаторов «Современное образование в глобальной конкурентной среде».-МОН РК, ЮКГУ, им. М. Ауэзова, 2017,т.2, С.195-202.
7. Лекерова Г.Ж. Успешное обучение в режиме интерактивной технологии. – Труды международного форума педагогов-новаторов «Современное образование в глобальной конкурентной среде».-МОН РК, ЮКГУ, им. М. Ауэзова, 2017,т.1, С.233-237.
8. Лекерова Г.Ж. Активные методы обучения как психологическая основа развития мотивации в процессе обучения.- Психология обучения.- Москва, 2009, № 6, С. 17-29.

Майматаева А.Д.
Phd докторант,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
maimataeva_asia@mail.ru

Кауынбаева Э.
оқытушы,
Абай атындағы ҚазҰПУ

БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйін. *«Биолог мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігі» түсінігінің тұжырымдамасы берілді. Биолог мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігңнің құрылымы ұсынылды және компоненттері анықталды.*

Түйін сөздер: *ақпараттық құзыреттілік, ақпараттық–коммуникациялық технология, базалық құзыреттілік.*

Резюме. *Предложена интерпретация понятие «информационная компетентность учителя биологии». Выявлены компоненты и представлена структура информационной компетентности учителя биологии.*

Ключевые слова: *информационная компетентность, информационно – коммуникационные технологии, базовая компетентция.*

Summary. *The interpretation of the concept of "information competence of a biology teacher" is offered. Components are revealed and the structure of information competence of the teacher of biology is presented.*

Keywords: *information competence, information and communication technologies, basic competence.*

Қазақстан Республикасы жоғары білім беру мемлекеттік стандартының тұжырымдамасында: жоғары оқу орындарын бітірушілердің дайындық деңгейіне қойылатын талаптар түрінде белгіленген қоғамымыздың жаңа әлеуметтік тапсырыстары, өз кезегінде оқыту бағдарламаларын өзгертуді сондай-ақ студенттердің алатын білім сапасын көтеріп, бүгінгі күнге сай кәсіптік дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың жаңа технологияларын енгізуді көздейді, – деп көрсетілген [1]. Мұның өзі қазіргі білім беру жағдайында студенттердің қоғамға бейімділігі бар, өзін-өзі жүзеге асыра алатын, дамытатын, инновациялық үдеріс негізінде ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруды міндеттейді.

Студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі бағыты – қазіргі қоғамның талабына сай, өз еркімен шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті, ақпараттық білімділігі мен қабілеттілігі, біліктілігінің талапқа сәйкес келуіне негізделеді. Тұлғаға бағытталған білім беруде студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруды оқыту үдерісінде жүзеге асыруда, оның өзінің іс-әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу қажет. Бұл өз кезегінде студенттердің ең алдымен өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі дамыту, өзіндік білімін жетілдіру, өзін-өзі жүзеге асыру, бақылау мен бағалау құзыреттілігін қалыптастыру нәтижеге бағытталған өзіндік жұмыстың ретінде алынады.

Студент биологтардың білімін арттыруда келесі проблемаларды шешу қажеттігін анықтап отырмыз:

– биолог мамандардың әдістемелік даярлығын қамтамасыз ету білім беру ұйымдарында ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарының, программалық және ғылыми-әдістемелік жасақтамалардың жеткіліксіздігі;

– ақпараттық-коммуникациялық технологияларын қолдану бойынша болашақ биолог мұғалімдердің тәжірибесінің болмауы;

– биолог мамандардың АКТ-ны қолдану саласы бойынша даярлайтын дәріскерлердің жеткіліксіздігі;

– АКТ құралдарын қолдануға бағытталған оқу курстарының практикалық түрде жүзеге аспауы;

Құзыреттілік қалыптасқан биолог мұғалімдерді дайындауда құзыреттіліктің үш түрін ерекшелеп алуға болады: базалық, арнайы және кәсіби.

Базалық құзыреттілік − бұл өнімді іс-әрекет үшін кез келген мұғалімдерге қажетті әлеуметтік құзыреттілік.

Арнайы құзыреттілік – бұл белгілі бір кәсіби сала бойынша қалыптасатын құзыреттілік.

Кәсіби құзыреттілік – бұл нақты мәселені немесе кәсіби міндеттерді шешуге қажетті нақты педагогикалық әрекетті орындауға арналған құзыреттілік.

Аталған түрлерге сәйкес компоненттерді биолог мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру мен меңгеру деңгейлері ретінде қарастырамыз:

– АКТ-ны пайдалануға негізделген адамның ақпараттық іс-әрекетінің жалпыланған түрлері;

– білім беру үдерісінде, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіне АКТ құралдарын пайдалану тәсілдері, ақпараттық іс-әрекеттері;

– ақпараттық іс-әрекеттің барлық түрлерін, пәндік әдістемеде АКТ құралдарын пайдалану бойынша мұғалімнің дайындығын қамтамасыз ету.

Ақпараттық құзыреттіліктің барлық үш түрін (негізгі, базалық, арнайы) бір мезгілде меңгеру үдерісін ұйымдастыру өте күрделі екендігі зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде келтірілген. Бұл зерттелген ғылыми негіздер мұғалімдердің білім сапасына арттыруда ерекше мәнге ие [2].

Болашақ биолог мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасу үдерісін келесі деңгейлер арқылы ерекшелеп алуға болады:

– қарапайым (ақпараттық сауаттылық);

– қызметтік (ақпараттық білімділік);

– жүйелік (ақпараттық қабілеттілік).

Біздің пікірімізше, болашақ биолог мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігі дегеніміз – оқу-тәрбие үдерісіне ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті болса, ал ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік дегеніміз биология пәнін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияның дидактикалық мүмкіндіктерін қолдану мен әлемдік-ақпараттық білімдік кеңістікке еркін түрде ену арқылы өздігінен білімдерін жетілдіру қабілеті [3].

Сонымен қатар ақпараттық технологияларды биология пәнінде сапалы деңгейде қолданып, оқыту және оларды технология әлеміне ендіре отырып, ақпараттық мәдениетті қалыптастыру үшін мұғалімдерді арнайы дайындау қажет. Мұнда мұғалім АКТ құралдарын оқу үдерісіне енгізудің психологиясын жақсы біліп, оқытудың әдіс-тәсілдерін жетік меңгеріп, ақпараттық технологиялар саласында құзырлылығы қалыптасқан маман болулары тиіс дей келе, олардың меңгеруге тиісті білімдері мен дағдыларын келесі мазмұнда көрсетуге болады:

– оқыту мен тәрбиелеуде компьютердің қолданылу мүмкіндіктерін білу;

– биология пәндерін оқытуды ұйымдастыруда компьютерді қолданудың әдістерін меңгеру;

– өткен материалды меңгеру деңгейін бақылау, өзіндік бақылауларын ұйымдастыруда компьютерді қолдана білу білігі;

– оқытудың дәстүрлі және компьютерлік технологияларын тиімді үйлестіре білу білігі;

– шығармашылық іс-әрекеттерін ұйымдастыруда АКТ-ның мүмкіндіктерін қолдана білу [4].

Бүгінгі күні биолог мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру ақпарат ағымымен және әлемдік-ақпараттық білімдік кеңістік арнасынан оқушыға сапалы білім беру мүмкіндігімен түсіндіріледі.

АКТ құралдары мен интерактивтік технологиялар саласынан теориялық білімдер мен практикалық дағдылар мұғалімдердің білімді жаңарту жағдайында шартты түрде бес топқа біріктірілетін кәсіби міндеттерді шешуді талап етеді. Олар:

– оқу үдерісінің мазмұнын АКТ құралдарының мүмкіндіктерін қолдану арқылы жаңарта білу;

– білім сапасын арттыруда АКТ құралдарының мүмкіндіктерін зерттей білу;

– ақпараттық ортада желілік қарым-қатынас орната білуге дағдылану;

– ақпараттық білім ортасын жасау және оны қолдану;

– кәсіби бағытта өздігінен білім алуды жобалау және оны қолдану.

Болашақ биолог мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілік қалыптастырудың мақсатқа сәйкестігі оны екі аспектіде қарастыруға мүмкіндік берді:

– технологиялық тұрғыдан (АКТ құралдарының түрлері, олардың құрылымы және әрекет ету ұстанымы, олармен негізгі жұмыс істеу тәсілдері, техникалық қызмет көрсету ережелері және т.б.);

– біліми тұрғыдан (олардың дидактикалық негізі мен әдістемелік қызметтері, құрылу қағидалары, АКТ қолдану арқылы оқу үдерісін ұйымдастыру ерекшелігі) [5].

Жоғарыда келтірілген түсіндірмелерге сүйене отырып, мұғалімдерге қатысты біз келесі анықтаманы тұжырымдадық: «Ақпаратты құзыреттілік – бұл жеке тұлғаның ақпараттық және

телекоммуникациялық технологиялардың орасан зор мүмкіндіктерін қолдана отырып, биология пәндерін оқыту үдерісінде кәсіби міндеттерді сауатты түрде шешуге қабілеттілігі мен дайындығы».

Соның негізінде жеке тұлғаның әлеуетінің жоғары деңгейдегі қажеттілігін, әріптестерімен бірлесе отырып, жұмыс жасауы және өзінің жеке мәнділігін сезінуін қамтамасыз ететін тұлғаға-бағдарланған болып келеді.

Сөйтіп, биолог мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілгі оқытудың әдістемелік жүйесін қалыптастыруда және пәнді оқытудың сапасын арттыруда АКТ-ның мүмкіндіктерін қолдана білуін және пәннің сапалы тұлғалық-бағдарлы парадигмасын жүзеге асыруда өз кәсіби әрекетінде оларды тиімді пайдалана білуді болжайды.

Білім беру үдерісінде АКТ құралдарын болашақ биолог мұғалімдердің қолдану деңгейін сипаттау картасы төмендегі кесте келтіріліген (кесте 1).

Кесте 1

АКТ құралдарын болашақ биолог мұғалімдердің қолдану деңгейін сипаттау картасы

АКТ-ны қолдануға дайындық деңгейі	Деңгейдің қысқаша сипаттамасы	ББҰ жағдайында деңгейлердің мүмкіндік талаптары
АКТ-хабары болу	Компьютер техникасының бар екендігі туралы мәліметтердің төменгі деңгейі. Мұғалім компьютер арқылы ақпаратпен жұмыстың ерекшелігі туралы біледі. Мысалы, жалпы алғанда мұғалім өзіне қажетті мәліметті іздеп, қолдану дағдысы толығымен қалыптаспаған.	АКТ-ның педагогикалық мүмкіндіктерін алғашқы деңгейде қолдану, мысалы, дайын анимацияланған қор, сандық фильм, мультимедиялық презентациямен сабақ өткізу. АКТ-ны қолдану арқылы сабаққа арналған дидак-тикалық материалдарды әзірлеу.
АКТ-сауаттылық	АКТ-ны демонстрация (презентация), шығарылған құжаттар, дайын СБР деңгейінде пайдаланады. Мысалы, ашық сабақтың алдағы жұмысының нақты тақырыбына байланысты сұраныстарын қамтиды.	АКТ-ны қолданатын оқушылар үшін тапсырмаларды дайындау, мысалы, интернетте ақпарат таңдау мен іздестіруге қатысты үй жұмыстарын беру.
АКТ-құзыреттілік	Оқушылардың білімдерін бақылауды ұйымдастыру үшін АКТ-ны пайдаланады (мысалы, электрондық түрдегі тесттер). Компьютер сыныбында интеграцияланған сабақтар өткізеді. Мысалы, виртуалдық тәжірибелерді өткізу, Интернеттен мәліметтерді (соның ішінде, СБР коллекциясынан) таба алады Өз өнімдерін (әдістемелік, желідегі СБР) жариялайды. Желілік бірлестіктерге қатысады.	АКТ және заманауи білім беру технологияларын кіріктіріп қолдану: АКТ-ның негізінде оқушылармен жоба жасау, кіріктірілген сабақтар өткізу. Сабақтан тыс қызметте АКТ-ны қолдану: сынып сағаттары, ата-аналар жиналыстары Меншікті қорларды жасау үшін программалық қамтамасыз етуді, сандық білім беру қорларын, программалық құралдарды белсенді өздігінен зерттеу.
Ақпараттық мәдениет	Электрондық пошта арқылы кеңестер береді, қосымша сабақтар өткізеді, мектеп сайтында, форумда үйге тапсырмалар беріледі. Өздерінің электрондық оқулықтарын қашықтан оқыту курстарын желілік жобаларды жасайды.	Сандық портфолио жүргізу. АКТ құралдарының көмегімен ғылыми- зерттеу тәжірибесін өткізу. Мысалы, пән бойынша оқыту нәтижелілігіне АКТ құралдарының ықпалы саласында.

Қорыта келгенде, болашақ биолог мұғалімдердің дайындық деңгейлерінен алған градациясы және АКТ құралдарын қолдану спектрлеріне тән әрбір деңгей, АКТ құралдарын қолдануға байланысты мұғалімдерге әдістемелік тұрғыдан қолдау көрсету бағыттарын анықтауға негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының білім берудің стандарты. – Алматы, 2001.-50 б.
2. Құдайбергенова Г.Қ. Құзырлық ұғымының теориясымен әдістемесі оқу құралы. – Алматы, 2008.

3 Хеннер Е.К. Формирование ИКТ-компетентности учащихся и преподавателей в системе непрерывного образования [Текст] / Е.К. Хеннер. – М. : БИНОМ. Лаборатория базовых знаний, 2008. –188 с.
4 Blankertz H. Theorien und Modelle der Didaktik [Text] / H. Blankertz. – München., 2000. – p.228.
5. Тришина С.В. Информационная компетентность как педагогическая категория [Электронный ресурс] / С.В. Тришина // Режим доступа: http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-11.htm. – В надзаг. : Интернет-журнал «Эйдос». – загл. с экрана.

Маратова А.М.
Магистрант
Атырауский государственный университет
им. Х.Досмухамедова
г. Атырау
E-mail: asel.maratova07@mail.ru

АКТИВИЗАЦИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

Резюме: *В данной статье раскрываются понятия «познавательный интерес», «учебно-познавательный интерес», учебная деятельность и познавательная деятельность. Целью статьи является определить главные особенности активизации учебно-познавательной деятельности у студентов. Раскрываются методы и приемы, которые послужат для успешной активизации познавательного интереса. Автор дал анализ тому, что развитие творческого потенциала, логическое мышление, совершенствование профессиональных навыков послужит спусковым крючком для успешной и эффективной подготовки будущих специалистов.*

Ключевые слова: *познавательный интерес, активизация, учебно-познавательная деятельность.*

Түйін: *Осы мақалада «танымдық қызығушылық», «оқу-танымдық қызығушылық», оқу қызметі және танымдық қызмет деген ұғымдар ашылады. Мақаланың мақсаты студенттерде оқу-танымдық қызметті жандандырудың басты ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Танымдық қызығушылықты табысты жандандыру үшін қызмет ететін әдістер мен тәсілдер ашылады. Автор шығармашылық әлеуеттің, логикалық ойлаудың, кәсіби дағдыларды жетілдірудің дамуының болашақ мамандарды табысты және тиімді дайындауға арналған іске қосатын құрал болып табылатындығына талдау берді.*

Тірек сөздер: *танымдық қызығушылық, жандандыру, оқу және танымдық қызметі.*

Summary: *This article reveals the concepts such as "cognitive interest", "educational-cognitive interest", educational activities and cognitive activities. This article is aimed at identification of the main features of enhancing the educational and cognitive activities of students. The methods and techniques are developed, which serves for successful the cognitive interest. The author has given an analyzis that developing professional skills will serve as a trigger for successful and effective training of future specialists.*

Key words: *cognitive interest, enhancing, educational-cognitive interest.*

Активизация учебно-познавательной деятельности является одной из актуальных тем изучаемых педагогикой. Развитие творческого потенциала, логического мышления, совершенствование профессиональных навыков с целью подготовки будущих специалистов являются главными задачами для успешной активизации учебно-познавательной деятельности.

Говоря о тщательной подготовке профессиональных специалистов, то впервые эта проблема была затронута в послании Президента Нурсултана Абишевича Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» где особое значение придается модернизации всей системы образования. Для более качественного обучения будущих специалистов, образование не должно стоять на месте, она обязана улучшаться и обновляться с каждым днем, чтобы повысить уровень конкурентоспособности будущих специалистов. И в этом плане Н.А. Назарбаев активно призывает к приобретению молодыми специалистами качественных знаний как необходимого экономического ресурса государства [1].

Важным условием для успешного формирования учебно-познавательной деятельности в процессе обучения является развитие познавательного интереса студентов. Для развития интереса, самостоятельности, творческого поиска в процессе учебного труда необходимо применение эффективных средств, форм и методов обучения. При этих условиях развиваются профессиональные качества будущего специалиста.

Рассматривая процесс формирования учебно-познавательной деятельности студентов, следует сначала дать характеристику таким понятиям как «учебная деятельность» и «познавательная деятельность».

Понятие «учебная деятельность» предполагает совместную работу преподавателя и студента, где необходимо решение учебных задач, ситуаций, изучение нового учебного материала, ориентированных на усвоение знаний, выработку необходимых навыков и приемов, происходит развитие, саморазвитие и самосовершенствование личности студента.

Главной особенностью учебной деятельности состоит в том, что она направлена на обучающегося как на субъект для развития и формирования его как личности благодаря целенаправленному присвоению опыта в различных видах деятельности, а также творческому его применению в различных ситуациях. Учебная деятельность становится успешной, только если задействовать такие компоненты как: учебная задача, мотивация, контроль и оценка.

Учебная задача представляет собой задачу, имеющую четко поставленную цель и может быть задана лишь в конкретной проблемной ситуации. При анализе проблемной ситуации возникают такие вопросы как «Почему? Как? По какой причине? Вследствие чего?». Преимущества учебной задачи состоит в том, чтобы помочь студенту развить исследовательские способности, творческое и логическое мышление, а также научить студента применять накопленные знания в различных ситуациях.

Мотивация также является важным компонентом учебной деятельности, так как направлена на побуждение интереса к определенному виду деятельности путем решения задач. Мотивация может быть, как внешней, так и внутренней.

На внешнюю мотивацию оказывают влияние факторы, которые никак не связаны с деятельностью, то есть студент чувствует ответственность со стороны преподавателей при выполнении задания, в результате которого студент желает получить похвалу или хорошую оценку за проделанную работу.

Что касается внутренней мотивации, она напрямую связана с деятельностью, другими словами у студента появляется желание овладеть навыками или умениями, необходимых ему для развития профессиональных качеств.

Последними компонентами являются контроль и оценка. Вначале работы, выполнение учебных заданий контролируется преподавателем. Лишь впоследствии они начинают контролировать ее сами.

Что касается оценки, в результате решения задания преподаватель должен оценить проделанную работу. Однако учитель не ставит лишь одну оценку, а скорее дает объяснение и предоставляет студентам критерии оценивания, которые должны быть усвоены в процессе обучения.

Полностью раскрыв особенности учебной деятельности, а также ее воздействие на студентов в процессе обучения, следует теперь рассмотреть термин познавательная деятельность.

Познавательная деятельность представляет собой целенаправленную деятельность субъекта, в роли которого выступает студент, призванную побудить интерес, а также активизировать творческое мышление с целью сформировать и овладеть знаниями, умениями и навыками необходимых для подготовки будущих специалистов. Главной особенностью познавательной деятельности, по мнению В.С. Юркевича заключается в том, что студент стремится к приобретению новых знаний и умений по собственному желанию, а не по принуждению. Что является главным отличием познавательной деятельности от учебной.

В процессе познавательной деятельности у студента развивается творческое восприятие знаний, умение самостоятельно мыслить, самостоятельно раскрывать индивидуальные способности, а также находить и подпитывать мотивацию для дальнейшего обучения в вузе [2].

Организуя познавательную деятельность, преподаватель обязан в процессе обучения пробудить любознательность, любопытство и познавательный интерес для дальнейшего стимулирования активности студентов.

Активность определяет степень заинтересованности студента. Управление активностью традиционно называют активизацией. Активизация – это целеустремленная деятельность преподавателя, направленная на побуждение интереса, активности, творческого мышления и самостоятельности с целью усвоения знаний и навыков, а также применению их на практике. Главной целью активизации является формировании активности студентов и повышение качества учебного процесса [3].

Для успешной активизации познавательной деятельности учителю следует при рассмотрении проблемной ситуации возбудить противоречие между знанием и незнанием и тем самым вызвать у них потребность в активном восприятии и осмыслении учебного материала, благодаря которому у студентов формируется логическое мышление и творческий подход к решению задач.

В своих исследованиях Г.И. Щукина затронула проблему активизации познавательной деятельности в учебном процессе. Она считала, что мотивация является неотъемлемой частью обучения, а также взаимодействию преподавателя с учащимся.

Г.И. Щукина выделяет 3 группы стимулов:

– содержание учебного материала

– взаимоотношения преподавателя и студента

– организация познавательной деятельности [4].

Стимул содержания в современное время развито гораздо больше, то есть используется Интернет возможности, в том числе поиск необходимой информации, книг, энциклопедий, учебных материалов (справочников, электронных учебников, словарей и т.д.). Благодаря возможностям, которые предоставляет нам интернет, каждый человек имеет доступ к любой имеющейся информации всего мира.

Стимул взаимоотношений между преподавателем и студентом. По определению Г.И. Щукиной совместная работа может благоприятно воздействовать на работоспособность и мотивацию студента [5]. Педагогический оптимизм, оптимальные требования, эмоциональная отзывчивость преподавателя позволят преподнести положительный настрой в обучение для наибольшей эффективности учебного процесса [6].

Стимулы организации познавательной деятельности обогатились новыми технологиями, связанными с проектной деятельностью, позволяющей осуществить интеграцию достижений одной науки в другой, использованием учебно-исследовательской деятельности (УИД), раскрывающей для школьников пути научного поиска, для развития познавательных интересов учащихся. Включение учащихся в УИД реализует основные принципы развивающего обучения: проблемность, диалогичность, индивидуализацию; принципы личностно-ориентированного подхода. Бондарук Т.В. отмечает, что результат УИД – замена внешней обратной связи на внутреннюю обратную связь, сокращение внешней стимуляции и увеличение внутренней, идущей от процесса учебной деятельности [7]. Изменяется роль ученика. Он становится активным участником учебного процесса. Именно в учебно-исследовательской деятельности происходит выявление, развитие и формирование познавательных интересов школьников, формируются стержневые интересы (локальные и доминирующие), о которых упоминала в своих исследованиях Г.И. Щукина [4].

Для успешной активизации познавательной деятельности большое влияние оказывает познавательный интерес.

Рассматривая термин «интерес», мы понимаем причину для выполнения каких-либо действий, целью которого является познание и изучение. Рубинштейн в своих работах считал, что интерес выступает в качестве эмоционального и умственного проявления активности [8].

Зачастую интерес проявляется в эмоциональном отношении студента к объекту познания [3]. И поэтому может начаться с простого любопытства, впоследствии которого может быстро вспыхнуть и также легко угаснуть. Л.С. Выготский считал: «для того, чтобы призвать студента к выполнению какой-либо деятельности, следует сначала заинтересовать его, а также убедиться, что он готов к выполнению деятельности. В данном случае задачей преподавателя является руководить деятельностью студента и направлять его» [9].

Главной особенностью познавательного интереса является приобретение высокого результата в определенной сфере деятельности и моральная удовлетворенность от полученных знаний, а также формирование таких качеств как целеустремленность, трудолюбие и настойчивость.

Активизирование познавательного интереса может быть осуществлено только при использовании активных методов обучения. Например, лекции, дискуссии, мозговой штурм, круглый стол, а также игры.

В системе модернизации активировать интерес можно в процессе использования технических средств обучения. Технические средства позволяют развивать навыки ориентирования в информационных потоках, а также умения работать с любыми техническими средствами.

В педагогической деятельности развивать познавательный интерес следует с использованием: презентаций, мультимедийные пособия, метод проектов, учебные кино и т.д.

Занятия, в которых использовались презентации и мультимедийные пособия позволяют преподнести материал в игровой форме, создав благоприятные условия для формирования интереса путем творческого выполнения заданий.

Метод проектов позволяет студентам активизировать личностный потенциал, активно участвуя в образовательном процессе для развития инноваций.

Учебное кино в процессе активизации познавательного интереса помогает развить у студентов навыки анализа, синтеза, умения воспроизводить какие-либо фрагменты в памяти увидев их в короткий промежуток времени. Учебное кино служит иллюстрацией рассказа преподавателя сопровождающее зрительными и слуховыми образами.

Из этого следует вывод, что использование технических средств не только обогащает учебный материал, но и способствует развитию логического и творческого мышления, воображению и самостоятельности.

После этого переходим к не менее важному вопросу: «Каким образом мы должны активировать познавательную деятельность студентов на занятиях?».

Следует определить мотив, что позволит первоначально развить у студентов интерес для выполнения определенной деятельности.

Мотивы у каждого студента могут быть разные: у одних они проявляются в чувстве долга, у других в личных потребностях и т.д. Мотивы для каждого студента имеют личную ценность от того, и являются наиболее действенным средством развития.

Другими словами, мотивы являются главной движущей силой для продуктивности познавательной деятельности.

Классификация мотивов:

По видам выделяются: социальные и познавательные мотивы.

По уровням:

– широкие социальные мотивы, то есть долг, ответственность перед преподавателями или родителями, позволяющие самоутвердиться в социуме;

– узкие социальные мотивы занять уважаемую должность в будущем и получить достойное вознаграждение.

– мотивы социального сотрудничества, другими словами утвердить свою роль в сообществе;

– учебно-познавательные мотивы (усвоение знаний);

– мотивы самообразования, то есть приобретение дополнительных навыков или знаний) [10].

Для успешной активизации познавательного интереса преподавателю рекомендуется:

– составить методику, содержание, а также цели, которых может достигнуть студент лишь в процессе обучения,

– использовать технические средства обучения;

– проводить различные дискуссии, игры и т.д.;

– совершенствовать профессиональные навыки, умения и знания;

– развить познавательный интерес у студентов.

В данном случае, все это становится возможным только при активном взаимодействии преподавателя и студента.

Все вышесказанное убеждает нас в том, что познавательный интерес является важной основой для успешного получения результата в познавательной деятельности. Активизация познавательного интереса позволит студентам развить необходимые умения и навыки, присущие будущему специалисту, а также полностью раскрыть творческий потенциал и развить самостоятельность, в котором знания послужит эффективным средством для успешной реализации себя или других людей в этой жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ерғалиева Г.А. «Рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде студенттердің өзін-өзі тәрбиеленуінің педагогикалық шарттары». – Атырау, 2006. – 149 б., 1997.
2. Ермаков С.С., Юркевич В.С. Развитие познавательной потребности у школьников в процессе обучения // Современная зарубежная психология. Т. 2, № 2. – М.: ГБОУ ВПО «МГППУ», 2013. – С. 87–100.
3. Педагогика: Учебник – Алматы: Print-S, 2005, 267 с.
4. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. М.: Педагогика, 1971.
5. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе: Кн. для учителя. М.: Просвещение, 1986. – 202 с.
6. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе: Учеб. пособие для пед.ин-тов. М.: Просвещение, 1979. – 342 с.
7. Бондарук Т.В. Ориентация учащихся на познание как ценность (на материале работы Ученического Научно-исследовательского Общества Ломоносовской гимназии СПб.): дис. … канд. пед. наук. СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена.
8. Рубинштейн С. Л. (2002) Основы общей психологии. СПб. : Питер. 720 с.
9. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: учеб. пособие для вузов/ И. П. Подласый. М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365 с. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: учеб. пособие для вузов/ И. П. Подласый. М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365 с.
10. Подвласый И.П. Педагогика: Новый курс: учеб. Для студ. высш. учеб. заведений: в 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001 – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 360-361с.

Mogilevskaya N.M.
associate professor,
al-Farabi Kazakh National University
E-mail: m.maksim@mail.ru

Aliyeva M.B.
associate professor,
Kazakh Academy of Transport and Communications
E-mail: marta.ali777@mail.ru

MODERN PROBLEMS OF LANGUAGE TEACHING

Түйін. *Инновациялық технологиялардың негізгі ұстанымдарының бірі – тұлғаға-бағытталған оқыту болып табылады. Бұл ұстаным студенттің қатысымдық, кәсіби және шығармашылық құзыреттіліктерін дамытуға негізделеді. Әр тілдің тәжірибелік курсын мәселеге негізделген оқытудың мақсаты – шығармашыл, тиімді ойлауды дамыту. Оқытудағы мұндай амал мәселеге негізделген ситуацияны құрумен тікелей байланысты. Мұндай ситуациялар өз кезегінде шығармашылық ойлаудың көзі және іске қосушы тетігі болып табылады. «Мәселе», «мәселелік сұрақ», «мәселелік танымдық тапсырма», «мәселелік ситуация» ұғымдары білім берудің заманауи технологиялары сүйенетін мәселеге негізделген оқытудың мазмұнды аппаратын құрайды. Мәселеге негізделген тапсырмаларды қолдану көптеген талаптарды орындауды талап етеді. Солардың ішіндегі келесілер ең маңыздысы болып табылады:*

а) студенттің танымдық эвристикалық әрекетін қалыптастырушы, тілдік әрекетін дамытушы мәнмәтіндік тапсырмалар мазмұны негізгі желіден ауытқымауы керек.

б) тапсырма мазмұны түсінікті, анық болуы қажет (қолжетімді).

Мақала авторларының басты назарында шетел тілі әдістемесінің өзекті сұрақтарының бірі – мәселелік ситуацияларды құрау болып табылады.Тілді оқытудың заманауи әдістемелері білім алушының өзіндік және шығармашылық ынтасын дамытуға арналған. Бұл білім алушы үшін дәстүрлі емес амалдарды іздеуі мен нақты белгілерді қалыптастыруымен тікелей байланысты. Оқытушының ең негізгі міндеті – нақты талаптар мен ережелердің және тапсырманың тепе-теңдігін сақтап, әлеуетін оңтайлы шешу болып табылады.

Түйін сөздер: *мәселелік сұрақ, мәселелік ситуация, мәселелік танымдық тапсырма,оқыту технологиясы, тиімді ойлау, модульдық және жобалық технология.*

Резюме. Основным принципом инновационных технологий является личностно-ориентированное обучение, *которое базируется на формировании коммуникативной и профессиональной компетенции, на творческой деятельности студента. Проблемность в обучении практическому курсу каждого языка имеет целью развитие творческого продуктивного мышления. Такой подход в преподавании связывается с постановкой проблемных ситуаций, которые и служат своеобразным источником творческого мышления, его пусковым механизмом. Понятие «проблема», «проблемный вопрос», «проблемная познавательная задача», «проблемная ситуация» составляют содержательный аппарат проблемного обучения, на который опираются современные технологии преподавания.*

Использование проблемных задач требует соблюдения целого ряда условий, важнейшими из которых являются:

а) содержание задачи не должно быть оторвано от мотива, возбуждающего познавательную эвристическую деятельность, в контексте которой развертываются речевые действия студентов;

б) содержание задачи должно быть посильным.

В центре внимания авторов статьи находятся один из самых актуальных вопросов в методике обучения языкам – создания проблемной ситуации. Главная задача преподавателя и заключается в нахождении равновесия в соблюдении определённых требований и правил и оптимальном разрешении потенциала задания.

Ключевые слова: *проблемный вопрос, проблемная ситуация, проблемная познавательная задача, технология преподавания, продуктивное мышление, модульная и проектная технология.*

Summary: *The basic principle of innovative technologies is student-centered teaching, which is based on the formation of communicative and professional competence, creative activity of the student. Practical course of every language has its aim to develop creative productive thinking.*

This approach to teaching is associated with the statement of problematic situations, which serve as a kind of the source of creative thinking, its starting mechanism. The concept of "problem", "problem question", "problem cognitive task", "problem situation" makes up a meaningful unit of problem-based learning, which rely on modern technologies of teaching. The use of problem tasks requires compliance with a number of conditions, most important of which are:

a) the content of the task should not be separated from the motive of exciting cognitive heuristic activities under which speech actions of students are done;

b) the content of the task should be feasible.

The focus of the authors of the article is one of the most topical issues in the methodology of language teaching – creating a problem situation. Modern methods of teaching languages are based on promoting independent and creative approach of students. For a student it is connected with the search for unconventional methods and formation of specific notations.The main task of the teacher lies in finding the balance in certain requirements and rules, and optimal solution of assignment potential.

Keywords: *problem question, problem situation, a meaningful unit of problem-based learning, technology of teaching, productive thinking, module and project technology.*

Languages, because of their practical focus, relate to the problem-based learning in a special way. When performing language assignments, students have access to a big amount of electronic materials which allows to combine text, audio and video materials, and contributes to the formation of linguistic-cultural competence of students: an interactive training tasks and other training programs help to develop skills in all kinds of speech activity. Remote access to learning resources gives the opportunity to make training more flexible and mobile which individualizes significantly and increases the amount of independent and creative work of students.

Searching for effective ways of such training cannot be separated from the efforts of psychologists and methodologists, who have similar aims, supporters of teaching "focused on meaning" and with the broader context of "meaning" of activities in general, of course, "demand for meaning" can expand the "offer of meaning" – to show new ways in which students will find relevant meaning: every person in principle has the opportunity to see it in spiritual, cognitive, emotional, personal, physical spheres of abilities, capabilities and aspirations, as well as in relation to things, people, idea, time, space, etc [1, p.17].

At the same time, focus on the meaning is an educational task of the teacher. Learning languages does not mean memorizing words, translating texts, but, first of all, thinking – to learn to think about everything independently; to surprise the phenomenon of acquisition of another language, possibility to express the idea in other way; to be always active, to see increase of the knowledge obtained in the classroom every time; to learn to overcome difficulties (because learning any language is hard work), to open hidden forces in yourself, to know your limits[2, p.21].

With such focus in admission of method categories – topic, text, problem, the latter, of course, interfaces with communicative tasks. It is pedagogically important that the teacher pointed out the problem previously and communicative tasks in the text associated with it.

Exactly the right approach to work with the text causes the desire not just to retell the text but discuss its contents, to express your attitude to it.

In the course of language training and speech practices which accompany the work on the text, it is important, pedagogically and psychologically, that in this stage of assignment, opportunities are aimed to solve substantive and not only formal-linguistic tasks, and are associated with verbal and cogitative activities of students. According to the opinion of psychologists and methodologists, problem tasks contribute successfully to it [3, p.45].

Comparing to other types of learning tasks, they are of search, learning and cognitive nature; students themselves are looking for ways to obtain missing knowledge with interest, activating, thus, mental activity, experiencing satisfaction from the process of overcoming difficulties and independent solution they found.

Solution of problem tasks promotes creative performance of written statements, processing and transmission of the information extracted from a text. They affect a greater part of creativity, because their implementation encourages the emergence of independent thought – the object of statements, its consumption, active use of sufficient linguistic means. Thus, in the minds of the learners there is synthesis of previous knowledge with new information resulting from the use of previously learned methods of mental search to analyze the conditions and requirements of the issue [4, p.33].

Solution of problem tasks makes students not only to remember what the message is about (written or oral) and to activate the learned language material, but also encourages them to speak about perceived material, to analyze the information received, to evaluate it, to solve intellectual-logical tasks.

A speech task becomes problematic if students do not know language and speech units. Problem tasks require an immediate or prompt solution. A trainer or a trainee will try to solve the problem in their own way; so one of the main points of a trainer is to prevent possible incorrect speech behavior of a trainee and to lead him to provided speech actions.

One of the important issues, that require discussion, is the notion of a problem situation. It has been prevalent in psychology for a long time, and it is primarily interpreted in psychological terms: the difficulty in which the subject cannot perform the task by known ways and need to find a new, necessary one. The structure of this situation contains cognitive demand: unknown achieving knowledge or mode of action relies on intellectual abilities of a person to find solutions. This definition takes into account, above all, a student's state, and at the same time certainly supposes his interaction with the teacher [5, p.54].

This last one reinforces the need for didactic interpretation of a problem situation. From the point of view of didactics a problem situation can be defined as a training situation built by the teacher, when a task, presented to students, is aimed and capable to cause difficulties, overcoming of which becomes a motive for creative search, because a learning situation is intended with a specific learning objective. Such prediction determines the teacher to lead the process of creativity of students, and to monitor its progress and results.

There are often relapses, for example, the lack of an individual approach to distribution of problem tasks among students with different levels; frequent reminds from teachers that make students "free" from necessity of creative thinking; problem formulation prevails over the ability to put a problematic task and training ways of solution. Creation of a system of problematic tasks and situations with a certain psychological-pedagogical requirements to it and its performance is a challenging and serious goal of modern methodology and didactics.

An important aspect of educational process is a systematic approach to the types of tasks in terms of their individual and collective working. Tasks that are designed for individual action, allow to "start" the process of personality development of a student, consisting of the following main stages: self-study, introspection, self-awareness, cognition of the inner world, determination of their own abilities to achieve objectives [6, p.34]. Solution of these problems in a creative group consisting of two or more students develops such qualities as mutual respect, mutual assistance and ability to work in a team.

The main innovative technologies of training are problematic, modular and project technologies.

Problem-focused learning is a form of training which aims at creation and explanation of problem situations, solution of unusual tasks, during which students get new knowledge and skills focused on their future profession.

Developing a creative, problem-focused approach to the issue promotes formation of professional thinking in students. The use of innovative learning technologies aims to form necessary creative abilities of future specialists, which are:

1) to formulate a problem both with help and independently;

2) to guess, to find or invent a way of verification;

3) to collect data, analyze them, provide methods of processing;

4) to formulate conclusions and see the possibilities of practical application of the results;

5) to recognize the problem as a whole, its aspects and to outline the stages of solution, and during a team work to determine the extent of personal involvement in the solution.

Therefore, the essence of the problem task of learning and research material is that the teacher does not present knowledge in a finished form, but gives the students problems which encourage them to look for ways and means to solve them. The problem itself takes the way for new knowledge and helps the student to identify potential creative tasks.

Thus, solution of problems under consideration are:

a) to study a proposed topic;

b) to understand the problem;

c) to give definition of terms (definition) on the topic;

d) to analyze and assess the situation;

e) to use linguistic resources inherent in the argument as to the type of speech .

In the process of conducting classes using the method of problem situation, the teacher takes the position of an observer and does not impose but directs the students' activities in the right direction of development.

Effectiveness of lessons depends on the combination of teaching methods. Specific choice is justified by the purpose, content of material, students' level of development and the teacher's "art" to master teaching methods. Thus, a lesson must be problem-oriented and have a professional orientation [7, p.56].

The main task of modern education is seen in mastering the methodology of creative transformation of the world by future specialists. The process of creativity involves, first of all, discovery of the new: new objects, new knowledge, new problems, new methods for their solution. Statement of the problem situation,

choice of a method and forms of its solution are the characteristics of activization of educational activity of students .In this regard, problem-focused learning as a creative process is to solve non-standard teaching and research tasks using non-standard methods. Such techniques are suggested for students to consolidate knowledge and practice skills. Problem tasks are the search for a new solution. This aspect is important for teachers-linguists, as their activity is aimed to assist in professionally-oriented system of learning languages .

REFERENCES:

1. Arkadiev O. M. Problem of elaboration of the most effective forms of checking knowledge, skills and abilities. To help teachers of Russian as a foreign language. – M.: Russian language, 1967. – 138 p.
2. Pidkasisty P. I. Independent cognitive activity of students in learning. Theory of experimental research. – M.: Pedagogy, 1980. – 170 p.
3. Dmitrienko T.A. Innovative technologies of teaching foreign languages. Tutorial. -M.: MGTA, 2012. – 69p.
4. Жубанова А.А. Современное лингвистическое образование в Казахстане: к проблеме описания и изучения истории отечественного языкознания//Поиск. – 2015.-№ 1.Алматы, 2015.
5. Бадагулова Г.М. Коммуникативные модели в условиях межкультурной коммуникации и билингвизма (на материале русского языка Казахстана) // «Acta liguistica», 2016, №1.
6. Ломова Е.А. Художественный перевод поэтических текстов// Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки» 2015, №3 (33).
7. Амирова Ж.Г. О разграничении предмета и объекта теории текста и лингвистики текста.// Тілтаным. Языкознание. №1(37), Алматы, 2016.

Ниязова Г.Ж.
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, п.ғ.к.
gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

Султанмұрат М.С.
3-курс докторанты
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
E-mail: moldir86.86@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ЛИДЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАЗМҰНЫН ЖОБАЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ

Түйін. *Мақалада жоғары білім берудегі студенттердің жас ерекшеліктері туралы баяндалып, олардың психологиялық сипаты келтірілген. Сонымен қатар, студенттердің коммуникативтік лидерлігін қалыптастыру мазмұнын іске асырудың принциптері модульдік оқыту технологиясы аясында зерттелген.*

Кілттік сөздер: *жоғары білім беру, студент, лидер, лидерлік, коммуникативтік лидерлік, оқыту мазмұны, оқыту прицниптері, модульдік оқыту технологиясы.*

Резюме. *В статье раскрывается возрастные особенности студентов высшего образования, приводится их психологический характер. Кроме того, принципы реализации содержания формирования коммуникативного лидерства студентов изучены в рамках модульной технологии обучения.*

Ключевые слова: *высшее образование, студент, лидер, лидерство, коммуникативное лидерство, содержание обучения, принципы обучения, модульная технология.*

Summary. *In the article are revealed age peculiarities of higher education students and their psychological character. In addition, the content of formation of communicative leadership principles of students studied in the framework of modular learning technology.*

Key words: *higher education, student, leader, leadership, communicative leadership, learning content, learning principles, modular technology.*

Кіріспе

Студенттерге жоғары білім берудің мақсаты қоғам мен мемлекеттің талаптарына сәйкес қоғамдық пайдалы қызметтің барлық басты бағыттары бойынша жоғары білікті маман дайындауды қамтамасыз ету, білімді, кәсіби біліктілікті интеллектуалды, мәдени және өнегелі дамытуда, тереңдетуде және кеңейтуде жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыру. Студенттердің коммуникативтік лидерлігін қалыптастыруды модульдік оқыту технологиясы арқылы іске асыру олардың болашақ кәсіби қызметтегі бәсекеге қабілеттілігінің маңызды сапаларының толыққанды қалыптасуына негіз болады.

Негізгі бөлім

Жоғары білім беруде студенттердің лидерлік сапаларды дамыту үшін жоғары мотивация немесе жұмысқа қабілеттілік, шыдамдылық, мұқият және оқу қызметінде ұқыптылық жеткіліксіз. Лидер ойлау мен әлемді қабылдаудың тұлғасы ретінде танымдық қызығушылықтың кеңдігімен, эрудиттілікпен сипатталады, сөзді басқару өнерін жетік меңгерген, сөздік қоры бай, жоғары сөйлеу мәдениеті бар, жалпы алғанда жоғары дамыған абстрактілі және логикалық ойлау қабілетімен ерекшеленуі тиіс.

Лидер, лидерлікті қалыптастыру бойынша отандық педагогикада соңғы жылдары зерттеу жұмыстарының қатары артып келеді.

Б.М. Баймуханбетов «Лидер белгілі бір топты жарқын болашаққа, игі істерге жетелеу және тәуекелге бел буу мен батыл әрекет жасауға әзір болу іскерлігіне ие топ мүшесі», ал «Лидерлік – топ мүшелеріне мәнді ықпал ететін, басшылықты қолына ала алатын, тұлғалық бағалауға, өзгеріс жасауға бейімді әлеуметтік психологиялық құбылыс» деп анықтады [1].

Психолог Ж.Ы. Намазбаеваның тұжырымдауында «лидер – топ мүшелерінің мақсаттарын қамтитын және топтық іс-әрекеттің сипаты мен бағытын айқындайтын, жауапты шешімдерді қабылдауға құқықты екенін топтың қалған барлық мүшелері мойындаған тұлға. Сонымен, неғұрлым беделді тұлға бола отырып, лидер бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыруда және топтағы арақатынастарды реттеуде шынайы басты рөлді атқарады. Топта, ұжымда әдетте жетекшілік міндетін өзіне алатын бір адам болады [2].

«Лидерлік – мақсатқа жетуге бағытталған командалық жұмыстың ажырамас компоненті, адами қарым- қатынастың ең тиімді түрі» [3].

Коммуникативтік лидерлік – бұл әлеуметтік және психологиялық басымдық, ал коммуникативтік лидер көп жағдайда өзінің ақырғы коммуникативтік интенциясын іске асырушы сөйлеуші тұлға [4].

Лидерлікті коммуникативтік түсіндіру тұрғысынан лидерлердің түрлі типтерін белгілеуге, лидерлік мінез-құлықтың түрлі үлгілерін (жағдаяттық шартталған) әзірлеуге болады. Біздің лидерлікті түсінуіміздегі мәнмәтінде өзінің өзіндік шешімін табатын теориялық және практикалық сипаттың маңызды мәселесі лидерлік, басшылық және менеджмент түсініктерінің ара қатынастары мен шектеулер мәселесі болып табылады [5].

Осы орайда, студенттердің лидерлігін, оның ішінде коммуникативтік лидерлігін қалыптастыруды әдістемелік тұрғыдан зерттеу маңызды. Студенттердің коммуникативтік лидерлігін қалыптастыруды әдістемелік тұрғыдан қарастыруда біз алдымен оны білім беру, оқыту мазмұнына тоқталамыз.

Ю. К. Бабанский тұжырымдауында: «білім беру мазмұны – бұл оқушылардың ақыл-ой және физикалық қабілеттерін жан-жақты дамытуды, олардың дүниетанымын, мораль мен мінез-құлқын қалыптастыруды, қоғамдық өмір мен еңбекке дайындықты қамтамасыз ететін ғылыми білім, білік және дағды жүйесі».

Ал, В. С. Леднев оны тұтас жүйе ретінде талдау қажет деп санайды «білім беру мазмұны – бұл жеке тұлғаның қасиеттері мен қасиеттерінің прогрессивті өзгеру процесінің мазмұны, оның қажетті шарты ерекше ұйымдастырылған іс-әрекет болып табылады» [6].

А. В. Хуторский эвристикалық білім мазмұнының келесі компоненттерін атайды:

1. Әрбір білімгердің өзіндік білім мазмұнын құруына жағдай жасайтын білім беру ортасы.

2. Іргелі білім беру нысанын зерттеу барысында әрбір білімгер қалыптастыратын білім беру өнімі.

3. Базалық мәдени-тарихи білім.

4. білім беру стандарттарында меңгеруге міндетті ретінде белгіленген жалпы ғылыми және жеке әдістемелік қызмет тәсілдері.

5. Пәндік білім беру-іргелі білім беру объектілерінің айналасында шоғырланған және мемлекеттік білім беру стандарттарымен белгіленген білімнің базалық деңгейін қамтамасыз ететін оқу пәндерінің базалық мазмұны.

6.Рефлексивті және жалпыланған эвристикалық білім және т.б. [7].

Қазіргі кезде педагогика саласында анықталған оқыту мазмұнын іске асыруға арналған тиімді оқыту технологиялары туралы іргелі зерттеу еңбектері жүргізілгендігі белгілі. Осындай оқыту технологияларының бірі – модульдік оқыту технологиясы. Модульдік оқыту алдымен АҚШ-та XX ғасырдың 70-ші жылдардың аяғында пайда болды және ағылшын тілді елдерде тез тарады.

Модульдік оқытудың негізін қалаушы американдық зерттеуші Д. Ж. Рассел. «Modular instruction» (1974) жұмысында автор модульді оқу материалының концептуалды бірлігін және білім алушыға берілген әрекеттерді қамтитын оқу пакеті ретінде анықтайды. Модульдік оқыту оқытушы мен студентке олардың бірлескен жұмысында көмектесетін кәсіби әдістемелік материалдармен ресми оқулықтар мен қатаң бағдарламаларды ауыстыруды көздейді.

Модульдік оқытудың ерекше белгілері: – аяқталған дербес кешендерде (ақпараттық блоктарда) ұсынылған оқу мазмұнын нақты құрылымдау; оқытудың вариативтілігі, білім алушылардың жеке мүмкіндіктері мен сұраныстарына оқыту процесінің бейімделуі. Модульдік оқытудың басқа формалардан принципиалды айырмашылығы, бұл материал жеке модульдерге (блоктарға) бөлінеді, олардың әрқайсысы тек ақпарат көзі ғана емес, оны игеру әдісі болып табылады.

Блок-функционалдық біріктірілген модульдердің жиынтығын білдіретін тұтас қызметтің белгілі бір бөлігі. Модуль – бұл бақылаумен аяқталатын курстың (тақырыптардың, бөлімдердің) аяқталған бөлігі. Модуль ішкі модульдерден (оқыту модульдерінің пакеттерінен) тұруы мүмкін, ішкі модульдер – оқу элементтерінің ұсақ бірліктерінен тұрады. Әр модуль өзінің дидактикалық мақсатына ие. Ол оқу материалының толықтығына сәйкес болуы тиіс. Бұл модульде оқу ақпаратының маңызды мазмұны баяндалатынын білдіреді; осы ақпаратқа түсінік беріледі; ақпаратқа ену шарттары анықталады; теориялық тапсырмалар мен оларға ұсыныстар келтіріледі; практикалық тапсырмалар көрсетілген.

Модульдік технология саласындағы зерттеушілер модульдік оқытудың мақсаттарын – түпкілікті нәтижелердің жоғары деңгейіне қол жеткізу деп тұжырымдайды. Білім алушының жайлы

жұмыс қарқыны. Оқушылардың өз мүмкіндіктерін анықтау. Оқыту мазмұнын икемді құру. Осылайша, модульдік тәсіл – бұл білім беру міндеттерін шешудің қарқынды жолы. Модульдік оқытуда оқу материалының көлеміне байланысты: – модульдік сабақ; – модульдік бағдарламалар бөлінеді [8].

Оқу пәні бойынша оқыту бағдарламасын модульдік оқытудың принциптері арқылы құру қажет. Модульдік оқыту принциптері: модульділік, құрылымдану, икемділік, ынтымақтастық, кері байланысты іске асыру және т.б.

Модульдік принципі оқу процесінде білім алушыларға білім мазмұнын бөліктеп нақты дидактикалық мақсаттарды көздейтін модульдер бойынша меңгертуді қарастырады. Бұл принцип бойынша оқу материалы әрбір білімгердің алдына қойылған дидактикалық мақсатқа жетуді қамтамасыз ететінде етіп құрылымдау қажет, оқу материалына сәйкес мақсатқа жетуге бағытталған оқыту түрлері мен формаларын интеграциялау іске асырылуы тиіс.

Оқыту мазмұнын құрылымдау принципі модуль шеңберінде оқу материалын әрқайсысының алдына анықталған дидактикалық мақсат қойылған, ал оқыту мазмұны оған жетуді толық қамсыздандыратындай көлемде болатын жеке құрылымдық элементтерге бөлуді міндеттейді. Сонымен қатар, әрбір элементтің, әрбір модульдің мазмұны жеңіл толықтырылып, өзгертілуі, түрлі модульдер элементтерін біріктіру арқылы жаңа модульдер құру мүмкіндігінің болуы тиіс.

Білім мен оның жүйесінің ықпалдылығы және жеделдігі принципі іс-әрекет түрлеріне ғана емес, ықпал ету тәсілдеріне де оқытуды қажет етеді. Жедел білімдер білімгерлердің өзіндік жұмыстарында табысты меңгеріледі.

Иілгіштік принципі бойынша модульдік оқыту бағдарламасын білімгерлердің жеке қажеттіліктері мен меңгеру мүмкіндіктеріне байланысты жеңіл бейімдеуді әске асырылатын болуы тиіс. Сонымен қатар, бұл принцип модульдік оқыту технологиясының өзгермелі әлеуметтік-экономикалық және ғылыми техникалық шарттарға сәйкес жылдам өзгеру мүмкіндігі бар серпімділігі сипатын көрсетеді.

Бірлескен іс-әрекет принципі. Бұл принцип білімгердің кеңесші сапасындағы оқытушымен, білімгерлермен өзара бірлескен оқу іс-әрекетін қамтамасыз етеді.

Меңгерілген оқу материалын жүйелі бақылау және өзіндік бақылауды басқаруды *кері байланыс принципі* қамтамасыз етеді.

Оқыту мазмұнын модульдік оқыту технологиясы негізінде іске асыру қазіргі кезде жоғары оқу орындарында кеңінен қолданыста. Мамандықтардың түрлі деңгейдегі оқу жоспарларынан бастап, пән мазмұндары толықтай модульдік оқыту технологиясы арқылы іске асуда. Осындай мысалдардың бірі ретінде 2-курс студенттеріне жүргізілетін «Көшбасшылық теориясы» пәнін атауға болады.

Пәннің сипаттамасы: Бұл пәнде студенттерге көшбасшылық немесе басқару дағдыларын қалыптастыру мен олардың көшбасшылық әлеуетін дамыту мақсатында теориялық мәліметтер беріледі. Көшбасшы концепциясы, Көшбасшының кәсіпқойлық, тұлғалық және эмоциональдық интеллекті, жүйелік ойлау және көшбасшы этикасы, топтар, командалар және команда қалыптастыру модульдері бойынша білімдер жүйесі қарастырылған.

Пәннің мақсаты: Студенттерге көшбасшылықтың теориялық негіздері туралы білім беру және олардың көшбасшылық сапаларын жетілдіру.

Пәннің міндеттері:

– студенттерге көшбасшылықтың теориялық негіздерін меңгерту;

– басқару дағдыларын қалыптастыру мен олардың көшбасшылық әлеуетін дамыту

Білім беру бағдарламасындағы оқытудың соңғы нәтижелеріне сәйкес оқу курсы келесі құзыреттіліктердің дамуына бағытталған.

Білім алу деңгейі	**Құзыреттіліктер**	**Салыстырмалы үлестірілімі**
Б 1.2.	Б1. Оқу-танымдық (1) Ақпаратты сыни ойлау арқылы басқару	0,4
Б 2.3.	Б2. Жеке тұлғалық (2) Топта жұмыс жасау	0,3
Б 3.1.	Б3.Коммуникативтік (1) Қоғам және кәсіби ортада коммуникативті дағдыларды қолдану	0,3

Пән мазмұны төменде көрсетілгендей 5 модульден қалыптастырылған:

Модуль 1. Көшбасшы концепциясы.

Модуль 2. Көшбасшының кәсіпқойлық, тұлғалық және эмоциональдық интеллекті.

Модуль 3. Топтар, командалар және команда қалыптастыру.

Модуль 4. Ұжымдық ақыл-ой еңбегін ұйымдастыру әдістері.

Модуль 5. Көшбасшының жақтастарының моивациясы.

Модуль 6. Девиация мен жанжалдардың пайда болуы жағдайындағы көшбасшылық туралы.

Пәнді оқытуда студенттердің лидерлігін, оның ішінде коммуникативтік лидерлігін қалыптастыру мақсатында топтық, жұптық және жеке оқыту әдістері, тренинг технологиясы, жобалау технологиясы іске асырылады.

Қорытынды.

Пәнді меңгеру нәтижесінде студенттер көшбасшылық теориясы саласындағы білімдерді меңгеру, көшбасшылықты дамту мен жетілдіру әдістерін пайдалану және дағдыларын меңгеру, көшбасшылыққа қабілетті болу, кәсіби көшбасшылықты жетілдіруге ұмтылу, ынталылығы мен көшбасшылық қасиеттері мен сапаларын көрсете білу қабілеті қалыптастырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Баймұханбетов Б.М. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лидерлік сапасын арттыру: пед.док. ... PhD дис. – Алматы, 2014. –159 б.
2. Намазбаева Ж.Ы. Жалпы психология: оқулық ҚР білім және ғылым министрлігі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ Психология институты, 2006. – 296 б.
3. Жақыпова Ф.Н. «Жоғары білім берудегі заманауи тенденциялар -Қазақстанның жоғары мектебі, Алматы, 2013 ж. – 24- 26.
4. Морозова И.Б., Пожарицкая Е.А. Психолингвистическая сущность коммуникативного лидерства: гештальт-анализ. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Іноземна філологія. – 2016. – Вип. 84. –С. 17-25.
5. Berkimbayev K., Niyazova G., Sultammurat M.S. Pedagogical features of communicative Leadership formation. International Journal of Innovative Technologies in Social Science №3(7) Vol 1, May 2018. Poland. 3-6 p.p.
6. Леднев В.С. Л394 Научное образование: развитие способностей к научному творчеству. Издание второе, исправленное – М.: МГАУ, 2002. – 120 с.
7. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика: учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / А.В. Хуторской. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 256 с.
8. Асророва М.У. Модульные технологии обучения в вузе // Актуальные задачи педагогики: материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2016 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2016. – С. 154-156. – URL https://moluch.ru/conf/ped/archive/189/10062/ (дата обращения: 08.10.2018).

Сұлтанова М.С.
п.ғ.к., проф.м.а.

Уразалиева М.А.
п.ғ.к.,проф.м.а.

Исаева М.Т.
магистрант
Өнер және мәдениет факультеті
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйіндеме: *Мақалада Елбасының жолдауларының мазмұнына тоқтала отырып, қазіргі қоғамда жеке тұлға қалыптастырудың талаптары мен мазмұндық ерекшеліктеріне сәйкес мәдени-тынығу жұмыстарының маңыздылығы анықталып ашылды. Мәдени-тынығу жұмысы болашақ ұрпақтың кәсіптік адамгершілік, рухани азаматтық және де басқа көптеген тұлғалық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамыту, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.*

Тірек сөздер: *жеке тұлға, мәдени-тынығу жұмыстары, өнер ұжымдары.*

Резюме: *В статье рассматривается содержание обращения Президента и раскрывается важность культурной и досуговой работы в соответствии с требованиями и содержательными особенностями формирования личности в современном обществе. Культурная и досуговая работа оказывает положительное влияние на формирование профессиональных, моральных, духовных и моральных и многих других личностных качеств молодого поколения, также способствует саморазвитию личности, эффективной организации всего учебного процесса.*

Ключевые слова: *личная, культурная и рекреационная работа, художественные коллективы.*

Abstract: *The article reviews the content of the President's address and reveals the importance of cultural and leisure work in accordance with the requirements and content features of the formation of a personality in a modern society. Cultural and leisure work has a positive impact on the formation of professional, moral, spiritual and moral, and many other personal qualities of the younger generation, also contributes to the self-development of the individual, the effective organization of the entire educational process.*

Key words: *personality, cultural and recreational work, art collectives.*

Қоғамдағы саяси көзқарастар, өмірдегі бетбұрыстар, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер – еліміздің тарихына, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан салт-дәстүріне құрметпен қараумен қатар, оны бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға жол ашып отыр. «Қазақстан – 2030» Жолдауында Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздылық, тәкаппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін болашақ ұрпақтың бойына сіңіріп қалыптастыруымыз керек», – делінген болса [1, 3б], өмір ағымы талап етіп отырған жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді, үйлесімді жетілген, дүниетанымдық көзқарастары ауқымды жеке тұлғаны дайындау бүгінгі білім беру мекемелерінің алдындағы негізгі міндет. Осыған байланысты, білім беру мекемелерінің оқу-тәрбие жұмыстарын жан-жақты толықтырып, егеменді елдің ұрпағын халықтық тәлім-тәрбиенің озық үлгілерімен сабақтастыру негізінде ұлттық рухы биік, ел тарихы мен өнерін қадірлейттін, салт-дәстүр мен мәдениетін бойына сіңірген, дүниетанымдық көзқарастары жан-жақты дамыған білімді азамат тәрбиелеу – бүгінгі күн талабының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Олай болса, біздің алдымызда тұрған негізгі міндет – ұлттық мәдениет пен әлемдік өркениетті өзара сабақтастыра отырып, бүгінгі XXI ғасыр ағымына лайықты тұлға қалыптастыру. XXI ғасыр ағымына лайықты тұлға – өз ана тілін білетін, басқа тілді құрметтейтін, тарихи зердесі жоғары, ұлттық салт-дәстүрден нәр алған, әлемдік ғылыми-техникалық, мәдени прогресс көшіне ілесе алатын, үздіксіз білім алуға үйлестіре тынығу жұмыстарын тиімді ұйымдастыра алатын адам.

Болашақ ұрпақ тәрбиесі әрдайым мемлекеттің назарында және ғылыми қызығушылықтың басты нысаны болып келеді. Себебі қоғам болашағы мен оның жетістіктері сол жас өркен ұрпақтың қолында.

Қоғамға деген көзқарастар, еңбек пен сенім мүмкіндіктері қайта қарастырылып жатыр. Құндылықтар мен жеке тұлғалық қасиеттер қайта жаңғыруда. Сондықтан да, педагогикалық еңбекті өз көзқарастары мен білімді толықтай жеткізу тарапынан қарастырмай, сол өзгермелі қоғамда жастар қаншалықты оны қолдана алады, өзбетіндік қызметте, бос уақытты ұйымдастыруда қаншалықты дұрыс шешім қабылдай алады. Олай болса, тыныңу жұмыстарын ұйымдастыру тікелей жеке тұлға тәрбиесіне келіп саяды.

Жеке тұлға қалыптасу барысында білімді меңгерумен қатар осы әрекеттен тәжірибе жинақтауға және өмірге қажетті құзыреттіліктерін қалыптастыруға қол жеткізеді. В.Г. Мараловтың пікіріне сүйенсек, «жеке тұлғаның қалыптасуы тек іс-әрекетте, білім мен біліктерді тікелей меңгеруде, белгілі бір міндеттерді шешуде ғана емес, сонымен бірге бос уақытта әлеуметтік ортамен өзара іс-әрекетінде жүзеге асады. Осыған байланысты тұлғаның өзіндік қабілеті, шығармашылығы, өзін көрсетудің формасы ретінде әрекетін еркін таңдауы, белсенділігі мен бастамашылдығы, тәжірибесі ерекше құнды деп танылады» [2,11б]. Ә.М. Мұханбетжанованың тұжырымдауынша,жеке тұлғаны қалыптастыру оқу-тәрбие үдерісінде түсіндіруден түсінуге, монологтан диалогқа, әлеуметтік дамытуға, өзін-өзі басқаруға көшу маңызды болып табылады. Ш.Т. Мұқанбетова жеке тұлғаны тәрбиелеуді оның қайталанбастығы мен даралығын дамытуға, өзінің субъектілі тәжірибесін есепке алуға бағытталған, мұғалім мен оқушының ынтымақтастық қарым-қатынастарына және таңдау еркіндігіне негізделген білім және тәрбие беру үдерісі деп қарастырады. Ғалымдардың пікірінше, тұлғаны құндылық ретінде қабылдап, оның субъектілік тәжірибесінің ерекшелігін, даралығын, тұлғалық әлеуеті мен мәндік күшін ашуға бағыттап, оның қатынастар жүйесі мен бағдарларының өзара әрекеттесуіне ықпал етеді. [2]. Сөйтіп, олар тұлға деп қоғамның өмір тәжірибесін бойына сіңіріп, рухани тұрғыдан байыған, жан-жақты жетілген адамды атайды. Сонымен, философиялық еңбектерде жеке тұлға, әрекет пен қарым-қатынастардың, қоғамдық қатынастардың, идеалдардың, құндылықтардың даралық көрінісі және тәжірибелі субъектісі ретінде қарастырылады.

Р.С.Немовтың айтуынша, жеке тұлға – адамгершілік ұстанымдары өзі және қоршаған орта үшін маңызды болып саналатын, өзін байланыстар мен қарым-қатынаста көрсете алатын, әлеуметтік тұрғыда негізделген, оның психологиялық сипаттамаларының жүйесінде қарастырылатын жеке адам. Қ.Жарықбаевтың пікірінше, жеке тұлға – белгілі бір қоғамның мүшесі, ол қандай да болмасын бір іспен айналысады, оның азды-көпті тәжірибесі, білімі, өзіне тән өзгешеліктері болады [2,12б]. Осы айтылғандардың жиынтығы адамды жеке тұлға етеді. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, жеке тұлғаның негізгі қызметі қоғамда қалыптасқан адамның тәжірибесін жасампаздықпен қабылдауы. Жеке тұлға – этномәдениеттітек тұтынушысы емес, сонымен бірге мәдени құндылықтарды таратушы және жасаушы болып табылады, сонымен бірге өзінің дамуында этникалық тәжірибені қайта өрлетудің сапалық сипаттамаларын айқындайды.

Білім беру мекемелеріндегі оқу-тәрбие мазмұнының этнопедагогикалық құндылқтарға бағытталуы жеке тұлғаның дамуының негізгі тәсілдері мен факторларының бірі ретінде қарауға мүмкіндік береді. Ол еңбек үдерісіндегі ізгі қатынастардың және даралап қараудың негізінде білім алу, рухани, мәдени және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандырады. Әрбір жеке тұлғаның табиғи қабілеттері мен бейімділіктеріне, қызығушылықтарына, құндылықтарына сүйене отырып, өнімді іс-әрекет арқылы өзін іске асыруға, музыкалық таным саласында өзінің табиғи күш-жігерін ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда жеке тұлғаның тыныңу жұмысының тәрбиелік және дамытушылық әлеуеті кең талқыланып жатқан мәселелер қатарында екені бәрімізге мәлім. Осы тұрғыда көптеген зерттеулер жүргізіліп, пікірлер де айтылуда. Ғалымдар тыныңу мәдениетін былайша қарастырды, ол:

– көпқырлы қоғамдық феномен, адамгершілік құндылықтарды, қоғами қабылданған этикалық норма, танымды қалыптастыру, жинақтау, көпшілікке тарату және қолдану концепциясы (А.Д.Жарков)

– алуан түрлі демалу, тәрбиелеу, көңіл көтеру қызметтерінің өзара теңестірілуі, реттелуі, оның қоғамдық маңыздылығын отандық дәстүрлер мен қазіргі заман талаптарының сәйкестендірілуіндегі жеке тұлғаның бос уақытын тиімді жүзеге асыруы(Г.А.Аванесова).

– адамзаттың мәдени мұраларын меңгеруге және жаңа мәдени құндылықтарды жасауға бағытталған, шығармашылық қызмет негізінде рухани қажеттіліктердің деңгейін әрдайым жетілдіру мен белсенді демалыста, қанағаттануда жүзеге асыратын адамның дағдылары мен қажеттілігін бейнелейтін бос уақытты пайдалы қолданудағы жеке тұлғаның көпдеңгейлі касиеті (М.А.Ариарский)

– жеке тұлғаның бос уақытын өз қалауынша түрлі қызметтермен айналысу қабілеті деп таниды. Бұл қызмет сыртқы факторлардың адамға әсер етуінен емес, қайта тұлғаның жеке қажеттіліктері мен қызығушылығынан туындайды (М.Б.Зацепина).

– ерекше әлеуметтік үрдістерді жүзеге асыруға арналған кеңістік ретінде бағалайды. Жеке тұлғаның осы кеңістікте әрекеті мен мінез-құлқының қалыптасуына себепкер болатын қызығушылық мен қажеттілігікке ерекше назар аударады. Ал жеке тұлғаның рухани әрі физикалық дамуына әсер ететін жоғарыдағы қызығушылық пен қажеттіліктің жиынтығы бос уақыттың басымдылығын аңғартады (В.С.Соломенникова).

Студент-жастардың тынығу уақытын дұрыс ұйымдастыру әлі де болса кеңірек назар аударуды қажет ететін, уақыт талабынан туындап отыратын өзекті мәселе. Олардың көп мөлшердегі дұрыс ұйымдастырылмаған бос уақыты әрі оны тиімді қолдана алмауы әлеуметтік мәселелерге әкеліп соқтыратыны да айқын. Қазіргі уақытта жастар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы түрлі тақырыптарға еркін бойлай алады. Түрлі материалдардың пайдаланылуы бір жағынан тәрбие институттарының мүмкіндіктерін арттырса, екінші жағынан белгілі бір қиындықтар да туындатады. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жеткізілетін ақпараттардың бір мәндес шындыққа, объективтілікке арналғанына сену қиын. Ал бұл болса, жастардың оларға дұрыс баға бере алуына кедергі келтіреді. Білім алушылар мұғалімнің көмегімен нақты деректердің көп түрлілігін ажырата білуі, берілген ақпараттарды өз бетінше объективтік тұрғыда қабылдай алуы тиіс. Ал ол, өз кезегінде «халықтың өзімен жасалынған және халықтық бастамаларға негізделген тәрбие, абстракталық идеяларға негізделген немесе басқа халықтардан алып пайдаланылған ең үздік жүйелерде жоқ тәрбиелік күшті иеленеді». Кезінде К.Д.Ушинский болашақ ұрпақты, жеке тұлғаны тәрбиелеуде халықтың тілі, дәстүрі, тарихы, салты, мәдениеті шешуші әсер ететіндігін атап өткен болатын. Біз ғалымның бұл пікіріне қосыла отырып, болашақ ұрпаққа тынығу жұмыстары барысында тәрбие берудегі этномәдени құндылықтардың маңыздылығын, оның қажеттілігін көреміз.

Мәдени-тынығу тәрбиесінің негізгі мақсаты студенттің әлеуметтік және психологиялық тұрақтылық және бейімделу механизмін құрастыру, өнермен, шығармашылық қызметпен қатынас жасау мүмкіндіктері, эстетикалық дамуы, бастысы – кері әсер етуден қорғаныс болатын мәдени, әлеуметтік орта қалыптастыру. Студенттердің тынығу жұмыстарын ұйымдастыруы жоғары болған сайын, оның тәртібі, іс-әрекеті шығармашылық сипат алады, ал ол өз кезегінде жеке тұлғаның жүйелі қасиеттерінің қалыптасуында болып танылады.

Бос уақыт – қазіргі өмірді терең эмоциялық тұрғыда қабылдау, студенттің таңдап алған қызметте жан-жақты жетілуінің алғышарты болып саналады. Бос уақыт жеке тұлғаның өз қызығушылығын тереңдетуге, кеңейтуге және кез-келген салада өзбетінше шығармашылық ізденіске түсуге мүмкіндік береді. Осы тұста, қызығушылығына байланысты ұйымдастырылатын студенттер арасындағы өнер түрлерімен шұғылдану қажеттілігін ерекше атап өту қажет. Жастардың тынығуын ұйымдастыру мен мәдени қызмет ету жұмыстарының негізгі түрлеріне мыналарды жатқызуға болады:

1.Студенттік ұжымдар, құрылымдар, үйірмелердің жұмысын ұйымдастыру;

2.Мәдени-тынығу іс-шараларды және ашық киноқойылымдарды ұйымдастыру және жүргізу;

3.Студенттер күнін өткізу (құқықтық, психологиялық кеңестер беру, мастер-класстар ұйымдастыру және т.б.);

4.Жастарды клубтық бірлестіктерге және әуесқой шығармашылық топтарға тарту;

5.Кәсіптік білім беру ұйымдары базасында көркемөнер шығармашылық топтардың, шығармашылық және ғылыми топтардың гастрольдік қызметін ұйымдастыру;

6.Шығармашылық студенттік фестивальдерді өткізу және т.б.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті студент-жастардың тынығу жұмыстарын дұрыс бағытта ұйымдастыра алған, дарынды да қабілетті студенттердің шығармашылығының дамуына барлық жағдайлар мен мүмкіндіктер туғызуда, әрі алған білімдерін шыңдай, жетілдіре түсуге мүмкіндік береді. Осы орайда, парасат мектебінде жүйелілігімен дараланған тынығу жұмыстарының түрлеріне тоқталып өтейік.



1968 жылдары бүкіл әлемге танылған тұңғыш «Айгүл» қыздар квартеті, кейін вокалды-аспаптық ансамблі құрылды. Сол ансамбльді құру идеясын ұсынған, ең алғашқы қатысушылары мен ұйымдастырушыларының бірі, осы білім ордасының түлегі Ағайша Исағұлова бүгінде аталмыш оқу орнында жастардың кәсіби ұстаздық біліктілігінің шыңдалуына, өнер биігінен көрінуіне талмай еңбек етуде.

«Айгүл» – қазақ халық музыкасын жаңғыртып жүрген ансамбльдердің бірі. Репертуарында қазақтың халық әндерімен қатар басқа да ұлттардың әндері орындалып жүр. Ансамбльге 1975 жылы «Халық ансамблі» атағы берілді. «Айгүл» гастрольдік сапармен бұрынғы одақтас республикаларды аралап, шет мемлекеттерді қазақтың әсем әнімен тамсандырып келеді. 2004 жылы «Айгүль» ансамблі жаңа жас құраммен қайта жаңғырды. Жарты ғасырлық тарихы бар «Айгүл» ансамблінің жас құрамын кезіндегі оның белді мүшесі, ҚР мәдениет қайраткері, профессор Галина Қарамолдаева жетекшілік жасайды. Ансамбль өзіндік тамаша әуездерімен университет мәртебесін талай биіктерге көтеруде. Ансамбльдің маңызды жетістіктер қатарына 2009 жылғы «Алтын дауыс» фестивалінде, 2011 жылы «Алтын микрофон» конкурсында, «Наурыз джем» жастар фестиваліндегі жүлделі орындарын айтуға болады. Алда алар асулары да аз емес деп ойлаймыз [3, 5б].



Осы қатарға студенттер арасындағы «Өнер – жастан» опера театрының жетістіктерін атап өту қажет. 1992 жылы білім ордасының оқытушылары мен студенттер бірлесе құрылған «Өнер – жастан» опера театры қазіргі таңда өз жұмысын киелі мекенде жалғастырып келеді. Бұл музыкалық театрдың атының өзі айтып тұрғандай, өнерпаз жастарға кеңінен жол ашып, олардың бойындағы өнерді көпшілікке таныту болатын. Отаудың алға қойған басты міндеттері – халықтың және қазақ композиторларының әндерін кеңінен насихаттау, студенттерге әлемдік классикаға айналған музыкалық мұраларды таныстыру және өнер шеберлерімен кездесулер ұйымдастырып, жастардың жан-дүниесін рухани байыту. «Өнер – жастан» опера театры М.Төлебаевтың «Біржан-Сара», А.Жұбанов пен Л.Хамидидың «Абай», Джузеппе Вердидің «Травиата» опералары мен Имре Кальманның «Сильва» опереттасын сахнаға шығарды. Бұл сахналық қойылымдар Алматы облысында, Көкшетау, Қарағанды, Қызылорда, Шымкент, Астана қалаларының театрларында халық назарына ұсынылды. «Өнер – жастан» театрында өнерлерін шыңдаған бірнеше түлектеріміз бүгінде мақтанарлықтай үлкен сахналарда өнер көрсетіп жүр. Үздік қойылымдармен көрерменнің көзайымына айналары сөзсіз [3, 6б].



Биік таулардың еркін де ерке құсы «Ұлар» есімімен аталған фольклорлық-этнографиялық ансамблі 1987 жылы профессор Б.Р.Раеваның бастамасымен құрылды. Ансамбльдің алғашқы құрамына, музыка факультетінің әр курстарынан арнайы музыкалық дайындығы бар үздік студенттер арасынан 15 қыз іріктеліп алынды. Жылдан-жылға ансамбль құрамы жаңа дарын иелері мен келешек жұлдыздармен толығып, жаңарып отырды. Олардың басым көпшілігі танымал музыкант, эстрада орындаушылары, опера әншілері және музыка мен бидің білікті окытушылары болып еліміздің және әлемнің түкпір-түкпірінде қызметтерін жалғастыруда.

Ансамбль репертуарына қазақ халық әндері мен күйлері, шетел шығармалары да енді. Ансамбльдің бастапқы орындауында 12 фольклорлық аспап колданылса, қазіргі танда аспаптар саны 20-дан асады. Сондай-ақ, ансамбль құрамына би бағдарламасы да енгізілді. Сонымен қатар, әр түрлі ұлт өкілдерінен тұратын тыңдармандарды есепке ала отырып, ансамбль репертуарына орыс, түрік, қытай, кәріс, моңғол, алтай, қалмақ, қырғыз, өзбек, татар және т.б. шығармалары өңделіп өз тілдерінде шырқалды. Ансамбль Түркия, Монғолия, Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан т.б. елдерде болып, түрлі жүлделерге ие болды[3, 6б].

Студент-жастар өзінің қалап алған парасат мектебінде білім нәрімен сусындуымен қатар, бос уақыттарын, тынығу жұмыстарын дұрыс ұйымдастыра да алады. Жоғарыда қарастырылған студенттердің қатысуымен жүзеге асырылып келе жатқан өнер ошақтарының шығармашылығы оған дәлел болмақ. Сонымен қатар университетте студенттердің тынығу жұмыстарына қатысты басқа да өнер ошақтары («Томирис») жұмысын жалғастыруда.

Олай болса, тынығу жұмысының «Дем ала отырып, білім ал!» – басты ұранын алға тарта отырып, қызығушылық пен қажеттілік негізінде ұйымдастырылған өнер ошақтарының іс-шаралары жастарды басқалай бөтен теріс әрекеттерге апармайтынына көзімізді жеткізіп, сендіре түседі.

Олай болса, жоғарыда айтылғандай, білімберу мекемелерінің маңызды міндеттерінің бірі студент-жастардықтынығу жұмыстарын дұрыс бағытта ұйымдастыру, мәдени қызмет пен тынығу формаларын жетілдіру және кеңейту, оның бірыңғай жүйесін дамыту қажеттілік деп танимыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030 саяси стратегиялық бағдарламасы. – Алматы, 1997. – 32 б.
2. Сайлауова Н.С. Бастауыш сынып оқушыларына этномәдени құндылықтар негізінде патриоттық тәрбие берудің теориясы мен практикасы. Дисс.п.ғ.д. – Атырау, 2010.
3. Қыз Жібек. Студенттер газеті. – №2 (06), 30 маусым 2015.

ӘОЖ 375(077):07

Тұрысбеков С.Ж.
т.ғ.к., доцент,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, tur_sai@bk.ru

Бекмуратова Л.А.
оқытушы,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент

Пошанова Қ.Ж.
аға оқытушы,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент

Мырзакулов Г.М.
аға оқытушы,
ОҚМУ, Шымкент

ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Түйін. *Мақалада қазіргі заманғы жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызды міндеттері талқыланады: оларды адалдық, жауапкершілік, гуманизм және патриотизм сияқты жоғары рухани моральдық қасиеттермен қамтамасыз ету. Тиісінше, тапсырмалар оларды жүзеге асырудың әдістері мен тәсілдері болып табылады.*

Кілт сөздер: *Тәрбиенің негізгі міндеті-қоғамның қажетті талаптарына байланысты әрбір баланың бойында борыш, намыс, ар – ожданмен қадір-қасиет сынды биік адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру болып табылады.*

Резюме. *В статье рассматриваются самые важные задачи воспитания современного подрастающего поколение это воспитание них высоких духовно нравственных качеств как честность, ответственность, добросовестность, гуманизм и патриотизм. Соответственно поставленным задачам представлены методы и пути их осуществления.*

Ключевые слова: *Основная задача школы – воспитание высоких нравственных качеств, таких как достоинство, честь и достоинство каждого ребенка, в зависимости от потребностей общества.*

Summary. *The article discusses the most important tasks of educating the modern younger generation: educating them of high spiritual moral qualities like honesty, responsibility, integrity, humanism and patriotism. Accordingly, the tasks are presented methods and ways to implement them.*

Key Words: *The main task of the school is to build high moral qualities, such as dignity, honor and dignity for every child, depending on the needs of society.*

Қай заманда да, қай қоғамда да болмасын адамзат баласы жас ұрпақтың тәрбиесіне зор мән берген. Қазіргі қарыштап дамыған кезде, елде ең алдымен ұрпақ тәрбиесіне аса мән беріліп отырғаны белгілі. Себебі, ұлттың бүгіні де, болашағы да осы өскелең ұрпаққа байланысты. Осы тұста мектептің алдына қоятын басты мәселелерінің бірі-өркениетті, азаматтық-адамгершілік қасиеті мол, сондай-ақ ұлттық құндылығын жоғалтпаған, бәсекеге түсе алатын биік еңселі, өрелі және терең білімді ұрпақ тәрбиелеу.

Тәрбие-қоғамдық үздіксіз процесс және қоғам мен жеке тұлғаның қарым-қатынасындағы басты жүйе. Оның негізі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жеке қасиеттерін қалыптастыру. Оқушының бойында саналы тәрбие мен байыпты мінезді қалыптастыру мен рухани дүниесі бай интеллекті тұлға тәрбиелеу ұстаздың мақсатқа бағытталған іс-әрекетіне байланысты.

Тәрбиенің негізгі міндеті-қоғамның қажетті талаптарына байланысты әрбір баланың бойында борыш, намыс, ар-ожданмен қадір-қасиет сынды биік адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жаңалықтарға байланысты оқу процесін ұлттық сипатта ұйымдастыру-заман талабы екені белгілі Әр халықтың өзіне тән дәстүрі мен оның білім беру мәдениеті осы оқу-тәрбие үрдісіне тікелей байланысты. Қазақ халқы өзінің бай тарихи мұрасын, өнері мен тілін, салт-дәстүрін, әдеп-ғұрпымен рухани-адамгершілік тағылымдарын ұрпағына мұра етіп қалдырған. Сондықтан, оқу-тәрбие процесінде қолданылатын әдіс-тәсілдер мен деректер және ұлттық психологияның ерекшіліктерін ескеру қажет.

Халқымыз ғасырлар бойы ұлан-байтақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда ерлігімен көріне білген батырлары мен қолбасшыларын және халқының сөзін сөйлеп, ел қамын ойлаған шешен-даналарын мақтан еткен. Отанымызды қорғау, шежіреге толы тарихын білу, тілі мен дәстүрін сақтау және оны зерттеу бәріміздің азаматтық борышымыз. Сондықтан, бар халықтың мақсаты өзінің өскелең ұрпағына тәрбие беруде күнделікті тұрмыс кәсібін ұлттық арнада ұйымдастырып және оны рухани-адамгершілік тағылымымен ұштастыра білген.

Адамгершілік-адам бойындағы ізгілік, сыйластық, инабаттылық және кісілік сөздерімен мәндес. Халықтық педагогикада адамның жағымды мінез-құлықтары осы ұғымдардан тарайды. Мінез-құлық пен қарым қатынастағы келесі әрекеттерді атап өтуге болады: адамды сыйлау, ар-ұятын сақтау, мейірімділік таныту, кішіпейілділік көрсету және т.б.жақсы қасиеттері.

Рухани-адамгершілік тәрбие дегеніміз, белгілі бір мақсатқа қол жеткізе білетін мақсатты, жүйелі, ұлттық көзқарасты, сенімді, парасатты, мінез-құлықтағы адами тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жалпы азамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі. Адамгершілік тәрбиенің бүкіл жүйесі, ол гуманистік мазмұнға толы, рухани негізде жеке адамның жан-жақты дамып жетілуіне бағытталған.

Адамгершілік тәрбие мәселесі негізінен ұлттық құндылықтарға сүйене отырып, тәрбие берудің әдістемелік жолдарына негізделеді:

– ұлттық дәстүрлер арқылы оқу-тәрбие үрдісінде адамның рухани мәдениетін қалыптастыру;

– ұлттық дәстүрлер арқылы адамның психологиялық ерекшеліктерін зерттеп, дамыту;

– салт-дәстүрлер негізінде, ұлттық психологиялық ерекшеліктерді ескере отырып, рухани-адамгершілік құндылықтар ды тәрбиелеу.

Бұл мәселеге байланысты Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «… жаңа жағдайларға байланысты бәрімізді алаңдататын мәселе-білімді, кәсіби даярлығы бар адам тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани және адамгершілік мүмкіндігі мол тұлға қалыптастыру болып табылады», деп атап көрсетті. Міне, осы тұста қоғамға жан-жақты білімді, жоғарғы мәдениетті, еңбекқор, іскер, ізденімпаз және қабілетті де шығармашыл тұлғалар қажет.

Адамгершілікке тәрбиелеудің маңызды педагогикалық шарттары, ол оқушылардың белсенді өміршілдігін, саналық көзқарасын, сөз бен істің бірлігін адамгершілік нормаларынан ауытқуларына жол бермеуді қалыптастыру. Ол баланың жеке басын қалыптастырушы дамудың аса маңызды бір саласы. Бұл арқылы Отанға және еңбекке қатынасы айқындалады. Тәрбиелі ұстаз шәкірттерге жан-жақты тәрбиені осы адамгершілік тәрбиесінен бастайды. Себебі, бұл оның адамгершілік сезімін, сенімін белгілі бір мақсатқа жетелеу іс-әрекетін ұйымдастыруды жетіл-діреді. Ұстаз сонда ғана шәкірттерінің ізгілігінмен адалдығын және кішіпейілділігін қалыптастыра алады.

Ізгілік отбасынан бастау алады, яғни оған ата-ананың берген тәрбиесі мен тұрмысы ықпал етеді. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің»-деген халықтық мақал адамгершілік тәрбиенің негізгі отбасында қалыптасатынын көрсетуде. Халық, жанұя құндылықтарын ауызша халық шығармашылығы арқылы келешек ұрпаққа тапсырады, мысалы, аңыз ертегілерді, ырымдарды, салттарды және діни ұстанымдар арқылы. Сонымен қатар елдегі қоғамдық бірлестіктердің атқаратын жұмыстары арқылы да жүзеге асырылады.

Халық ауыз әдебиеті адамгершілік-эстетикалық тәрбие беруде баланың ой-өрісін дамытып, олардың тіл байлығы мен шексіз шешендік мүмкіндіктерін арттырады.

Оқушыларды кішіпейілділікке, адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ халқының тәлімдік тиімді құралының бірі ол халық-ертегілері. Оларда халықтың тыныс-тіршілігі, әдет-ғұрыптарының дәстүрлері, бақыт жолындағы күресі, баланың өзара қарым-қатынастары мен отанға, өз халқына туған жеріне, оның табиғатына сүйіспеншілігін бейнелеген. Балалардың мінез-құлқы, бойындағы шынайы қасиеттері туралы берілген жаңылтпаштар, жұмбақтар да баланың зерделеуіне қабілетін жетілдіреді.

Шебердің қолы ортақ-деп адам бойындағы өнері мен жалпы халықтың қазынасы екендігін уағыздайды. Мақал бойындағы тапқырлық, өткірлік, дәлдік қазақтың тәлім-тәрбиелік құралы ғана емес және ол дауға да тоқтам салған қаруыда болған.

Оқушыларды рухани адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі әрбір ата-ананың, қоғамның және жалпы мемлекеттің де алдында тұрған негізгі мәселелерінің бірі, себебі қоғамда жас ұрпаққа рухани тәрбие беру мәселесіне қатысты күрделі проблемалар қалыптасты. Қазіргі таңда өскелең ұрпаққа арналған нақты өмірлік бағдарламаның болмауы, қоғамдағы рухани-адамгершілік ахуалдың төмендеуі, балалармен бос уақыттағы мәдени және ғылыми-техникалық шығармашылық жұмыстарының әлсіздігі, балалардың физикалық дайындығының нашарлауы және тағы басқа да мәселелер өзекті болып отыр. Білім беру жүйесі тұлғаның рухани дамуына жоғары деңгейде кепіл бола алмайды, өйткені тәрбие-бұл күнделікті өмірдегі адамның әрбір адамға деген құрметі мен сыйластығы негізіндегі басқа адамдарға деген қарым-қатынасын анықтайтын тұлғаның сапасы. Бұл жағдайда әр-түрлі саладағы музейлердің алатын орны бөлек.

К.Д. Ушинский: «Тәрбиелеудің басты міндетін адамгершілік әсер етуден құрайды» -десе, дана Абай: «Ақпейіл және ықыласты жүрек адамды жетелеуі тиісті, сонда ғана оның еңбегі және табыстылығы ерекше мәнге ие болады. Адам болып дүниеге келу жеңіл, бірақ адам болу қиын»-деген болатын. Тәрбиенің маңыздылығы сондай, біздің болашақ ұрпағымыз тәрбиеден ғана рухани байлық алып, тәрбие арқылы ғана, Адам-тұлға болып қалыптасады.

Адамның адамгершілік негіздері болмаса, ол еркінен, өмірлік бағдары-нан тез айырылып, тағдырдың ойыншығына немесе қылмыс әлемінің құрба-нына айналады. Ондаған, мыңдаған нашақорлар, маскүнемдер, қаңғыбастар, қамқорсыз балалар, жетімдер -бұл күннің шындығы. Әсіресе балалар мен жасөспірімдер кері жолға бейім болады.

Әрине, әр адам өз өмірінің қожасы және ол өз өмір жолын өзі таңдайды, дегенмен басқа адамдармен қарым-қатынас жасап, қателіктерге бой алдырады. Өзіңді қоршап тұрған жағдайды өзгертуге болады, бірақ өзіңнің ішкі әлеміңнен қашып құтыла алмайсың. Сонымен қатар, егер адамның жаны немесе рухы сырқат болса, онда ешқашан сау бола алмайды. Сондықтан адамның қандай рухани құндылықтарды игергені өте маңызды. Адамгершілік тәрбиесі оқу тәрбие үрдісінің барлық саласында, оқыту, білім беру және еңбекке баулу үрдісінде жүзеге асады. Тәрбиелі болу үшін адамгершілік қасиеттерді жатқа білу жеткіліксіз, себебі оны терең ой елегінен өткізу, бастан кешіру, мінез-құлыққа бекіту керек.

Тәрбие ісі нақты кезеңнің ерекшеліктерін сақтай отырып, болашаққа бағдар береді, жеке тұлғаны соған дайындайды. Жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтары өмірге келген күнінен басталады. Мектепке дейінгі жаста балалардың бастапқы адамгершілік қасиеттері мен ұғымдары, мінез-құлықтың қарапайым дағдылары қалыптасады. Баланың мектеп жасына дейінгі қалыптасқан мінез-құлықтары болашақта ересек қоғамда және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасқа түскенде көріне бастайды. Бастауыш сыныпта адамгершілік көзқарастардың, мінез-құлықтардың, сезім мен сананың жаңа түрлері одан әрі дамытылады.

Мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу-ең алдымен оқыту үрдісінде қалыптасады. Әр түрлі пәндерді оқыту кезінде бастауыш сынып оқушыларының достық, жолдастық, өмірге деген белсенді көзқарасы мен отанына деген ұғымдары қалыптасып дамиды. Үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, ата-ананы қадірлеп, еңбектенуге үйренеді. Бұл жаста балалар сапалы тәртіпке, жолдастық өзара көмекке, адамның көңіл-күйін түсіне білуге дағдыланады. Олар мектептегі оқу әрекетіне деген өзіндік қатынастарын, отбасында, қоғамда өзін-өзін ұстауды біледі. Соның нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларында дербес және қоғамдық мінез-құлық, адамгершілік қарым-қатынасы дамиды.

Жас жеткіншектер 5-9 сынып оқушылары өздерін ересектер қатарына қосып, өз бетімен тіршілік етемін деп қиял жетегімен кетеді. Бұл жастағы оқушылардың дамуына ұйымшылдық, тәртіптілік, қамқорлық, құнттылық және т.б. қасиеттер әсер етеді.

Жасөспірімдердің немесе 10-11 сынып оқушыларының ғылымға, мамандық таңдауға ынталары артады. Бұлар әділеттілік, борыш, ар-намыс, ұят, адалдық сынды моральдық ерекшеліктерге көңіл бөледі. Олар үлкендермен қарым-қатынас жасауда өзін-өзі тәрбиелеуді қажет етеді. Сондықтан бұл жаста көбірек ерік берген жөн. Өскелең ұрпақтың адамгершілік тәрбиесін іске асыруда қоршаған ортаның ықпалы орасан зор. Оқушылардың бойына тәрбие негіздерін дарыту мектепте оқытылатын барлық пәндерге бірдей жүктеледі. Әсіресе, оқушыны адамгершілікке тәрбиелейтін пәннің бірі-тарих.

Ол шәкірттердің бойында отан сүйгіштікті, ұлтжандылықты және сенімділікті қалыптастырады. Қазақ халқы тарихындағы хандар мен билердің, шешендер мен жыраулардың орны бөлек. Өйткені олар аңыз тұлғалар.

Мектеп оқушыларына тәрбие беру тек жеке пәндерде ғана емес, сыныптан тыс іс-шараларда, үйірме жұмыстарында рухани құндылықтарға баулуға болады. Мұндай жұмыс түрлеріне сынып жетекшісінің эстетикалық әңгімесі, өткізілетін түрлі, ой жарыстары мен пікір таластарын жатқызуға болады. Жас өсіпірімдерді адамгершілікке тәрбиелеуде өмірде кездесетін түрлі жағымсыз жағдайлардан сақтану мәселесі де ескерілуі қажет. Көбіне көптеген отбасыларда күнделікті тірлік қамымен балалардың рухани қажеттіліктері ескерілмей екінші орынға жылжиды. Бала дұрыс, адамгершілік іс-әрекеттерді, салауатты өмір салтын, жақсы мен жаманды айыра білу, өзін-өзі жетілдіруге деген ынтасын қалыптастыруы керек, қажет кезде өз бетімен шешім қабылдап, дұрыс таңдау жасауы үшін кішкентайынан өз дегенін іске асыруға баулу керек. Ал бұл дағдылардың барлығы жанұяда қалыптасады. Балаларды адамгершілікке тәрбиелеуде ата-ананы оқу-тәрбие үрдісіне қатыстыру, олармен тығыз байланыс орнату мәселесі негізгі мәселе болуы тиіс.

Ағартушы педагог В.А. Сухомлинский «Егер баланы тәрбиелеген дәрежеге жеткізудің сәті түссе, адамгершілік тәрбие жеке адамды жетілдіруге тиімді ықпал жасайды» дей отырып, «Егер біз балаға қуаныш пен бақыт бере алсақ, ол бала дәл сондай бола алады» деген болатын.

Рухани дүниесі бай, қажеттіліктері мен қызығушылықтары, талғамы мен ой-өрісі кең адамдарды толық қалыптасқан, мінезі тұрақты адам дейміз. Мінездің тұрақтылығы адамның рухани-адамгершілік түсініктерінен туындайды. Ендеше, оқушыларды рухани-адамгершілік тәрбиесі арқылы толыққанды жетілген азамат етіп тәрбиелеу-қоғамымыздың басты мақсаты. Рухани-адамгершілік тәрбиесінде мұғалім оқушыны тұлға ретінде танып біліп қана қоймай, оның дамуында кешегісі мен бүгінгісі және болашақты көре білуі қажет.

Түйіндей келе, адамгершілік тәрбиесі-бұл адамның туғаннан баста-латын және өмір бойы жалғасатын, адамдардың мінез-құлық нормаларын игеруіне бағытталған үздіксіз үрдіс. Оның мазмұны оқушының жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасу шеңберінде дамиды. Сондықтан оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда оқушылардың жеке тұлғалық ерекше-ліктерін ескеру маңызды орын алмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тәжібаева С.Ғ. Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру технологиясы. Оқу құралы. Алматы, Білім, 2008 ж.
2. Трубецкая О.К. Балалардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалай жетілдіруге болады // Сынып жетекшінің анықтамалығы №12(48), 2012 ж.
3. Омарова Л. Адамгершілік тәрбиені қалыптастыру мәселелері / /Бастауыш мектеп № 2, 2004 ж.

ӘОЖ 375(077):07

Тұрысбеков С.Ж.
т.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, tur_sai@bk.ru

Қырғызбаев Т.К.
т.ғ.к., аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент

Мырзакулов М.Е.
аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент

Қожақұлов Н.К.
аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Түйін. *Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жаңалықтарға байланысты оқу процесін ұлттық сипатта ұйымдастыру – заман талабы екені белгілі Әр халықтың өзіне тән дәстүрі мен оның білім беру мәдениеті осы оқу – тәрбие үрдісіне тікелей байланысты. Қазақ халқы,өзінің бай тарихи мұрасын, өнері мен тілін, салт – дәстүрін, әдеп-ғұрпымен рухани – адамгершілік тағылымдарын ұрпағына мұра етіп қалдырған. Сондықтан, оқу – тәрбие процесінде қолданылатын әдіс – тәсілдер мен деректер және ұлттық психологияның ерекшеліктерін ескеру қажет.*

Кілттік сөздер: *Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа – адамгешілік – рухани тәрбие беру.*

Резюме. *В настоящее время организация образовательного процесса в национальном характере зависит от происходящих в стране социальных, экономических, политических и культурных событий, это традиция каждого народа, и его образовательная культура напрямую связана с этим образовательным процессом. Казахский народ унаследовал свое богатое историческое наследие, свое искусство и язык, свои обычаи и традиции, свои духовные и нравственные учения. Поэтому необходимо учитывать особенности национальной психологии и методы, используемые в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *проблема образования в новую эпоху – молодому поколению – человечество – духовное воспитание.*

Summary. *At present, the organization of the educational process in the national character depends on the social, economic, political and cultural events taking place in the country, it is a tradition of every nation, and its educational culture is directly related to this educational process. The Kazakh people inherited their rich historical heritage, their art and language, their customs and traditions, their spiritual and moral teachings. Therefore, it is necessary to take into account the peculiarities of national psychology and the methods used in the educational process.*

Key words: *the problem of education in the new era – the younger generation – humanity – spiritual education.*

«Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады. Тәрбиенің негізгі мақсаты-дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Ертегінің рухани тәрбиелік мәні зор.

Ол балаға рухани ләззат беріп, қиялға қанат бітіретін, жас баланың рухының өсіп жетілуіне қажетті нәрсенің мол қоры бар рухани азық деп атап көрсеткен атақты педагог В.А.Сухомлинский.

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа-адамгешілік-рухани тәрбие беру. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру оның туылған кезінен басталуы керек.

Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған бұтақ кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың»-деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына балабақшадан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен тәрбиешілер шешуші рөл атқарады.

Рухани-адамгершілік тәрбие-екі жақты процесс. Бір жағынан ол үлкендердің, ата- аналардың, тәрбиешінің балаларға белсенді ықпалын, екінші жағынан-тәрбиеленушілердің белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезімдері мен қарым-қатынастарынан көрінеді. Сондықтан белгілі бір мазмұнды іске асыра, адамгершілік ықпалдың әр түрлі әдістерін пайдалана отырып, тәрбиеші істелген жұмыстардың нәтижелерін, тәрбиелеушілерінің жетіктістерін зер салып талдау керек [1].

Адамгершілік адамзат қоғамының даму тарихы арқылы қалыптасып, әрбір дәуірдің өзіндік қайшылықтарымен бірге қайнасып жетіледі. Сондықтан да, адамгершілік мәнін абстрактылы түрде қарап, оны адамдардың табиғатымен, биологиялық ерекшелігімен ғана байланыстыруға болмайды.

Адамгершілік тәрбие оқу-тәрбие үрдісінің барлық салаларында, яғни оқыту, білім беру барысында және еңбек үрдісінде жүзеге асырылады.

Адамгершілік жағынан қалыптасуы оның өмірге келген күнінен басталады. Мектепке дейінгі жаста баланың бастапқы адамгершілік сезімдері мен ұғымдары, мінез-құлықтың ең қарапайым дағдылары қалыптасады. Баланың мектеп жасына дейінгі қалыптасқан мінез-құлықтары келешекте ересек адамдармен және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынастарында көзге түседі.

Мектепке дейінгі балаларға адамгершілік тәрбие беру, балалар бақшасында адамгершілік тәрбие берудің жалпы сипаттамасы. Адамның моралдық сапа негіздері мектепке дейінгі балалық шағында қалыптасады.

Мектепке дейінгі жылдарда бала ересектердің жетекшілігімен жақын адамдарымен, құрдастарымен, заттармен, табиғатпен қарым-қатынас жасаудың, тәлім-тәрбие алудың бастапқы тәжірибесіне ие болады.

Балалардың іс-әрекеттерін басқара отырып, тәрбиші олардың бойында Отанын сүю, айналадағыларға ықыласпен қарау, шамасы келгенше оларға көмектесуге ұмтылу, дербес іс-әрекетте белсенділік және белгілі бір іске бастама (инициатива) көрсету сияқты адамның маңызды сипаттарын қалыптастырады.

Дұрыс тәрбие балаларда теріс тәжірибе көбеюіне жол бермейді, баланың адамгершілік сапасының қалыптасуына қолайсыз әсер ететін мінез-құлықтағы теріс дағдылар мен әдеттердің дамуына кедергі жасайды. Адамгершілік тәрбиесінің міндеттері. Мектепке дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері-балалардың адамгершілік сезімдерін, мінез-құлықтың ізгі дағдылары мен әдеттердің адамгершілік ұғымдары мен мінез-құлық түрткілерін қалыптастыру. Баланы тәрбиелеуде оның өмірінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ адамгершілік сезімдерін қалыптастыру үлкен орын алады. Үлкендермен қарым-қатынас жасау процесінде оларға үйір болу, оларды жақсы көру сезімі, олардың нұсқауларына сай әрекет жасауға, оларды қуантуға, жақын адамдарын ренжітетін қылықтар жасамауға ұмтылу пайда болады. Бала өзінің тентектік, қателік жасаған кездегі ренішті немесе наразылықты көргенде толқуды бастан кешіреді. Ал, ол өзінің жақсы қылықтарына жылы шыраймен қараса оған қуанып, жақын адамдарының ризашылдық білдіруінен қолдау табады.

Мектепке дейінгі жаста бала ересектердің жетекшілігімен жақын адамдарымен, құрдастарымен, заттармен, табиғатпен қарым-қатынас жасаудың, тәлім-тәрбие алудың бастапқы тәжірибесіне ие болады.

Балалардың іс-әрекеттерін басқара отырып, тәрбиеші олардың бойында Отанын сүю, айналадағыларға ықыласпен қарау, шамасы келгенше оларға көмектесуге ұмтылу, дербес іс-әрекетте белсенділік және белгілі бір іске бастама және ықпал көрсету сияқты адамның маңызды сипаттарын қалыптастырады. Дұрыс тәрбие балаларда теріс тәжірибе көбеюіне жол бермейді, баланың адамгершілік сапасының қалыптасуына қолайсыз әсер ететін мінез-құлықтағы теріс дағдылар мен әдеттердің дамуына кедергі жасайды.

Үлкендермен қарым-қатынас жасау процесінде оларға үйір болу, оларды жақсы көру сезімі, олардың нұсқауларына сай әрекет жасауға, оларды қуантуға, жақын адамдарын ренжітетін қылықтар жасамауға ұмтылу пайда болады. Бала өзінің тентектік, қателік жасаған кездегі реніші немесе наразылықты көргенде толқуды бастан кешіреді, ал өзінің жақсы қылықтарына жылы шыраймен қараса оған қуанып, жақын адамдарының ризашылдық білдіруінен рахат алады. Эмоциялық әсерлену: жақсы қылық-тарына, үлкендердің мақтауына риза болу, өзінің орынсыз қылықтарынан:

үлкендердің ескертуінен, наразылығынан ұялады, қапалану, уайымдау оның адамгершілік сезімдерін қалыптастырудың негізіне айналады. Мектепке дейінгі шақта балада қайырымдылық, жанашырлық, қуанышқа ортақтасу сезімдері қалыптасады. Сезім балаларды белсенді іс-әрекетке: көмек көрсетуге, қамқорлық жасауға, көңіл аударуға, жұбатуға, қуантуға итермелейді. Патриоттық сезім-туған өлкесін, Отанын сүюге, басқа ұлттардың адамдарын құрметтеуге тәрбиелеудің ерекше маңыздылығы. Мектепке дейінгі балалардың ерекшелігі еліктеу қабілеттілігінің айқын көрінуі болып табылады. Тәрбиеші балаларда үлкендерге құрмет көрсетуді, өз қатарларымен дұрыс қарым-қатынас жасауды, заттарға ұқыпты қарауды білдіретін сан алуан мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады.

Бала ата-ананың қамқорлығы мен махаббатына, олардың қарым-қатынасы мен еркелеткеніне мұқтаж. Ата-ананың балаға деген махаббаты мен олардың қамқорлығы баланың да жауапты үн қатуына шақырады, сөйтіп бала ата-ананың сөзіне құлақ салып, тәрбиелі болып өседі. Егер бала махаббат пен қамқорлыққа бөленсе, ол өзінің қандай екеніне қарамастан жақсы көретінін, өзгелер үшін қажетті де, сүйікті жан екенін түсінсе, ол өзін қорғаған, біреуге қажеттілігін түсінеді. Осының бәрі оның мейірбан болып өсуіне жақсы ықпалын тигізеді.

Қазіргі қоғамда білім берудің алғашқы баспалдағы мектепке дейінгі дамыту болып табылады. Оны ұйымдастыру мен жүзеге асыруда өзінің мақсатының жүйесі бойынша, мазмұны, ұйымдастыру түрі, технологиясы, нақты білім беру жүйесімен басқарылуы, ішкі және сыртқы байланыстары арқылы әрбір адамның және жалпы қоғамның идеясын дамытуы қажет.

Мектепке дейінгі жас-әрбір адамның өміріндегі ең жарқын қайталанбайтын шақ, жеке тұлғаның алғашқы қалыптасу кезеңі, баланың өзіндік тануы мен даралағының қалыптасу кезі. Дәл осы кезде әлеуметтену үдерісі басталады.

Бала адамдардың қарым-қатынасы туралы алғашқы түсінікті үлкен-дердің арасындағы өзара қарым – қатынасын бақылау арқылы қабылдайды.

Олардың тәртібі, өзіне деген, оның қылығына қарым-қатынасы бала тәртібінің бағдарламасын құрайды. Үлкендердің осы үлгісі бойынша ол адамдармен қарым-қатынас жасайды.

Нақты осы кезде баланың адамдар әлемімен, табиғатпен, заттармен байланысы басталады. Адами құндылықтарға, мәдениетке тартылуы байқала бастайды. Денсаулығының іргетасы қаланады. Сезімінің дамуы өзінің өмір сүріп жатқан жағдайына байланысты тәрбиелеу әдісі мен құралдарына тәуелді болады. Бұл-отбасы мен балабақшадағы, өзі сезінетін айналадағы қызығушылығы мен істеріне қатысты жағдайлар. Дәл осы мектепке дейінгі жаста балалық қарым-қатынасты дамытуға маңызды мән беретін адамгершілік сезімі қалыптаса бастайды. Осы кезде баланы рухани-адамгершілік аясында дамыту міндетінің жетістікті шешілуі үлкендердің бала тәрбиесіндегі мейірімділігіне, әділдігіне және адамилығына байланысты. Осылар арқылы олар балаға үлгі көрсетеді.

Мектепке дейінгі жастағы баланың рухани-адамгершлік дамуы бала-бақшасы мен отбасы арасындағы қарым-қатынастың тығыздығы артқан сайын ойдағыдай жүзеге асады. Әрбір бала қандай да болмасын бір міндетті орындау үшін, өзіндік ерекше жағдайлар жасалады. Мәселен, ойында ұнамды әдеттер, өзара қарым-қатынастар, адамгершілік сезімдер қалыптасады, еңбекте-еңбексүйгіштік, үлкендер еңбегін құрметтеу, сондай-ақ ұйымшылдық, жауапкершілік, парыздың сезімі сияқты қасиеттер, патриоттық сезімдер жайлы мағлұматтар т.б. қалыптасады. Мектепке дейінгі жаста балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді: ізгілік бастамасымен тәрбиелеу, балалар мен үлкендер арасындағы саналы қарым-қатынас /тұрмыстың қарапайым ережелерін орындау /кеңпейілдік, қайырымдылық, жақын адамдарға қамқорлықпен қарау және т.б./ Ұжымға тәрбиелеу, балалардың өзара ұжымда қарым-қатынасын қалыптастыру, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, әр түрлі ұлт өкілдерін қадір тұту және сыйлау. Осылайша мейірімділіктің негізі қаланып немқұрайдылықтың пайда болуына, құрбыларына, төңіректегі үлкендерге қалай болса солай қарауға мүмкіндігі жасалмайды.

Руханилық жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі мейірімділікке, ізгілікке шақырады.

Рухани-адамгершілік тәрбие-бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс әрекетін анықтайды.

Адам бойына кішіпейілдік, сыпайлық, рақымшылық, жанашарлық, сыйластық, тілектестік сияқты қасиеттерді дарыту және өзгелерді қадірлей, сыйлай, құрметтей білу, тыңдай білу, қолынан келгенше адамдарға көмектесу, кешірімді болуды үйрету.

Халық педагогикасы-нәрестенің сезімін ананың әуенімен оятатын бесік жырлары, даналыққа толы мақал-мәтелдер, жұмба-жаңылтпаштар, қиял-ғажайып ертегілері, ойындары, тәрбиелеп өсіру негіздері адамгершілік ниеттерге баулиды. Олай болса, адамгершілік тәрбие беру кілті-халық педагогикасында деуге болады. Ұлттық асыл қасиеттерді жас ұрпақтың ақыл парасатта азық ете білуде «Өзін-өзі тану» курсының рөлі ерекше.

Жас ұрпақты саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен бала-бақша қызметкерлерінің бірден бір парызы. Оқу тәрбие жұмысын дұрыс жолға қоюда ата- аналармен жұмыстың орны орасан. Сондықтан біздің балабақшада ата-аналармен жұмыстардың алуан түрлері іске асырылу қажет. Түйіндей келе, әрбір жеке тұлғаға достық, отбасы, Отан құндылықтары туралы алғашқы қарапайым түсініктер беру; мейірімділікке, жауапкершілікке, қайырымдылыққа, сүйіспеншілікке баулу, құрбы-құрдастарымен, өзінен кішілермен және үлкендермен ізгілікті қарым-қатынас, өзін қоршаған орта ғажайыптарын сезініп, табиғатқа зиян келтіруден бойын аулақ ұстауға тәрбиелеуге бағытталған. Балабақша тәрбиешісінің алға қойған мақсаты, баланың бойына ұлттық саналық қалыптасқан, халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін көңіліне тоқыған дені сау, шымыр да шыныққан сымбатты, халықтың рухани тілін білетін, рухани байлығы мол, жан-жақты азамат тәрбиелеп өсіру.

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттерінің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу.

Ұрпақ тәрбиесі-келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу-біздің де қоғам алдындағы борышымыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика. Москва: Издательство, 2002.
2. Дүкенбаева Г. Мектеп жасына дейінгі балаларды ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. Алматы: Издательство, 1992, 59б.
3. Трубецкая О.К. Балалардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалай жетілдіруге болады//Сынып жетекшінің анықтамалығы, 2012, № 12(48), С.22-26.

Фалеева А.А
к.п.н., профессор АтГУ
ctvbjyxtdf@mail.ru

Катков А.
магистрант АтГу
г. Атырау
aleksandr_2295@mail.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ИМИДЖ ПЕДАГОГА – ПРЕПОДАВАТЕЛЯ МУЗЫКИ

Резюме. *В данной статье рассмотрен профессиональный имидж и методологическая культура преподавателя музыки, которая предстает в виде многокомпонентной и многоуровневой структуры. Целостность структуры методологической культуры охватывает духовно нравственную, мотивационную, интеллектуальную и деятельностную сферы личности преподавателя музыки и определяет инновационный характер его мышления и активность музыкально-педагогической деятельности.*

Түйін. *Бұл мақалада көп компонентті және көп деңгейлі құрылым ретінде көрінетін саз мұғалімнің кәсіби бейнесі және әдістемелік мәдениеті қарастырылады. Саз мұғалімнің әдістемелік, тұлғалық рухани моральдық, мотивациялық, зияткерлік, әдістемелік мәдени қызметі құрылымының тұтастық салаларын қамтиды және оның ойлаудағы инновациялық сипатын, саздық-педагогикалық қызметінің белсенділігін анықтайды.*

Summary. *The professional image and methodological culture of the music teacher, which appear in the form of a multicomponent and multilevel structure, are considered in this article. The integrity of the structure of methodological culture includes the spiritual, moral, motivational, intellectual and active spheres of the personality of the music teacher and determines the innovative character of his thinking and the activity of musical and pedagogical work.*

В связи с модернизацией образования происходят изменение и обновление квалификационных требований и квалификационных характеристик современных педагогов. Основой продуктивного функционирования педагога являются общие и специальные профессионально – педагогические компетентности. Под понятием профессиональная компетентность предполагается теоретическая и практическая готовность к осуществлению профессиональной деятельности. Социальная и педагогическая действительность обуславливают содержание данного понятия. Современный педагог должен быть с профессиональной точки зрения гибким, мобильным, способным адаптироваться к происходящим переменам. Поэтому профессиональная компетентность должна соответствовать требованиям времени и помогать, адекватно действовать в постоянно изменяющихся ситуациях. В последние годы внимание к имиджу приняло актуальность в связи с обострившимися проблемами, вставшими перед людьми и конкуренцией на рынках. Имидж необходим для любого вида социальной деятельности в нашем обществе.

Рассмотрим профессиональный имидж педагога. Имидж – это инструмент, который помогает выстраивать отношения с окружающими людьми. В имидже отражается не только профессионализм педагога – психолога, но и его профессиональные черты. Профессиональный имидж – это важная компетенция каждого педагога, но и его формирование, как процесс и результат самопознания и саморазвития. Профессиональный имидж, как востребованное профессиональное качество, повышает эффективность педагогической деятельности. К наиболее важным компонентам, формирующим имидж педагога – психолога являются: а) профессиональная компетентность и его эрудиция; б) педагогическое целеполагание; в) педагогическое мышление и импровизация; г) педагогическое мышление, импровизация и педагогическое общение; д) педагогическая техника.

Существует дисциплина, которая позволяет лучше изучить имидж педагога и ее название «Педагогическая имиджелогия».

Предметом педагогической имиджелогии является процесс сознательного и целенаправленного развития позитивного имиджа учителя в профессиональной деятельности. *Объектом* педагогической имиджелогии выступает социально и личностно детерминированная деятельность педагога, характеризующаяся педагогическим целеполаганием и педагогическим руководством по приобщению чело-

века к жизни в обществе. *Целью* педагогической имиджелогии является целенаправленно организованный процесс по развитию позитивного имиджа педагога в представлении коллектива обучающихся, коллег, социального окружения, в массовом сознании.

Когда возникает вопрос: для чего педагогу нужно создавать свой профессиональный имидж? Ответ указывает на несколько моментов, важных для педагогического процесса:

1) имидж позволяет предъявить обучающимся свою профессию, свое дело;

2) имидж дает возможность педагогу более адекватно выстраивать отношения с обучающимися благодаря четкому обозначению преподавательской позиции, настраивает обучающихся на деловые отношения с педагогом;

3) имидж помогает проявить педагогу профессиональное своеобразие, его «индивидуальное в профессиональном»;

4) имидж удерживает поведение учителя в рамках профессионального;

5) работа над своим имиджем служит средством самопознания и профессионального самосовершенствования.

Л.М. Митина в структуре имиджа профессионала выделяет внешний, процессуальный и внутренний компонент. Внешний компонент включает мимику, манеру поведения, походку, костюм, жесты, тембр и силу голоса. Внутренний компонент – это внутренний мир человека, его духовное и интеллектуальное развитие, интересы ценности и его личность в целом. Позитивный имидж педагога способствует росту мастерства, приводит к положительным изменениям его личности. Имидж современного педагога опирается на такие качества, как уверенность, так и раскрепощенность самого себя. Важным компонентом продуктивного взаимодействия и условием эффективности педагогической деятельности становится компетенция имиджа. [7, с. 212]

Ряд условий влияет на формирование педагога:

1) развивать жизненные ценности и установки;

2)сформировать позитивный имидж;

3)проявлять активность при работе над имиджем; 4)выполнять требования аудитории к личности и деятельности педагога; 5)выявлять начальный уровень развития качеств, составляющих позитивный имидж педагога; 6)соблюдать принципы систематичности при формировании имиджа и принципа форм и методов работы по коррекции имиджа .[4, с. 202]

Построение имиджа – процесс сложный и развивается по определенным законам и технологиям. [10, с.21] Каждый преподаватель должен обладать ярко выраженной рефлексией, т.е. осознавать, какими качествами он обладает и какие требования предъявляет ему аудитория и коллеги, а также прилагать усилия по изменению имиджа и его улучшению. Имидж – это впечатление, которое производит человек на окружающих, это целостное представление об образе, который формируется в сознании людей. [2, с.13]. Имидж обусловливает самореализацию личности: для педагога он служит индикатором признания со стороны общества, оценки и отношения окружающих. В процессе взаимодействия педагога с участниками педагогического процесса создается образ субъекта – это его профессиональный имидж. Интеллектуальная и эмоционально – волевая сферы личности характеризуются профессиональными личностными качествами педагога. Результатом самопознания и саморазвития является компетенция педагога, такая как профессиональный имидж. Инструментом и условием успешной деятельности педагога является профессиональный имидж. Общество, порождая требования к профессиональному имиджу педагога, влияет на его содержание. Но из поколения в поколение неизменными остаются такие качества идеального педагога, как любовь к детям, доброжелательность, искренность, умение общаться. [8, с. 15-19] Рассмотрим профессиональный имидж и методологическую культуру преподавателя музыки, которая предстает, в виде многокомпонентной и многоуровневой структуры. Целостность структуры методологической культуры охватывает духовно нравственную, мотивационную, интеллектуальную и деятельностную сферы личности преподавателя музыки и определяет инновационный характер его мышления и активность музыкально-педагогической деятельности. [3, с. 105] Высокий уровень профессиональной культуры преподавателя музыки немыслим без адекватного уровня развития ее психологического компонента. Совершенная психологическая культура преподавателя музыки является важнейшим созидательным фактором воздействия на духовный мир подрастающего поколения. Личность преподавателя музыки, обладающего искусством художественно-диалогического общения, глубоко и полно раскрывается на музыкальных занятиях в процессе исполнения произ-

ведений, рассказа о нем, передаче своего отношения к композитору, музыке, усиления ее эмоционального воздействия. При этом проявление педагогом чуткости, внимания к переживаниям обучающихся порождает ответное чувство уважения и доверия. Способность преподавателя музыки выстраивать свою творческую профессиональную деятельность по законам добра, гармонии и гуманистической личностно ориентированной педагогики является важнейшей способностью, формирующейся на основе слияния творческих и специальных способностей личности.

Следует помнить, что основной целью музыкального воспитания выступает музыкально-эстетическая культура личности, которая рассматривается Б.Т. Лихачевым [6, с.185], как совокупность способностей личности воспринимать, переживать и преобразовывать природу, общественную жизнь, самого человека по законам красоты, открывающим путь наиболее полного гармонического раскрытия всех сущностных сил человека. От уровня ее развитости во многом зависит качественный уровень профессиональной деятельности преподавателя музыки и его профессиональный имидж. О т с ю д а следует, что профессиональная культура преподавателя музыки включает такие составляющие: как общая культура, педагогическая культура, этическая культура, эстетическая культура, философская культура и профессиональный имидж. [1, с. 223]

В условиях информационного общества и современных реформ образования статус педагога значительно зависим от нового педагогического явления и современного профессионального качества «имиджа педагога». В Казахстане понятие «имидж» стало предметом общественного внимания и научного анализа в конце XX столетия. В середине 90-х годов появились первые серьезные казахстанские и российские разработки по имиджированию, посвященные психологическим аспектам формирования имиджей политиков, журналистов, бизнесменов (Р.Ф. Ромашкина, Е.И. Манякина, Е.В. Гришунина, П.С. Гуревич, Ф.А. Кузин, В.М.Шепель, И.А. Федоров и др. [12]). В Казахстане проблемой имиджа занималась научная школа А.А. Калюжного. Известны учебник А.А. Калюжного «Педагогическая имеджелогия» [5], а также работы его ученицы Г.К. Кусаметовой [13]. Кроме того, издана программа курсов по повышению квалификации педагогов Х.Т. Шерьяздановой с включением раздела по имиджу педагога.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике – М, 199,с.223.
2. Брежнева Е.В. Формирование методологической культуры учителя// Педагогика, 1996, №4, с.105.
3. Захарова С.Н Имидж педагога как составляющая профессиональной компетентности – М, 216, с.16-18.
4. Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя-М, 2004, с.222.
5. Калюжный А.А. Педагогическая имиджелогия. Уч пособие для вузов –А-Ата, Гылым, 2004, с.199.
6. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь-М, 2001, с.176.
7. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников – М,1985, с.185.
8. Митина Л.М.Психология труда и профессионального развития учителя-М,2004, с.320.
9. Панасюк А.Ю. Формирование имиджа – М, 2007, с.266.
10. Рыданова И.И. Основы педагогики общения – Минск, 1998.
11. Шепель В.М. Имиджелогия-М, 2002, с.576.
12. Мынбаева А.К., А.Жаманкулова Имидж учителя и преподавателя вуза: сравнительный аспект – Алматы, Вестник КазНУ, Серия «Педагогические науки» № 2(36), 2012, с.64.
13. Кусаметова Г.К Педагогические особенности формирования имиджа преподавателя вуза. – Атырау, 2010, с.25.

УДК 37.01/.09

Хамитова Д.С.
докторант специальности «6D010500-Дефектология»,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы
E-mail: momi_91@mail.ru

Камзина А.М.
докторант специальности «6D010500-Дефектология»,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы
E-mail: aiko1710@mail.ru

Жагипарова Г.Б.
магистрант специальности «6M010500-Дефектология»,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы
E-mail: yellow_fish12@mail.ru

НЕОБХОДИМОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ДОСТУПНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ИНВАЛИДОВ

Резюме. *В статье рассматриваются проблемы получения высшего образования студентов-инвалидов и студентов с особыми образовательными потребностями. Проведен анализ теоретических источников по актуальным вопросам дистанционного обучения студентов с особыми образовательными потребностями. Проведено анкетирование студентов инвалидов с целью определения степени удовлетворенности качеством высшего образования. Сделаны выводы по успешной реализации системы дистанционного обучения студентов с особыми образовательными потребностями.*

Ключевые слова: *дистанционное обучение, высшее образование, студенты-инвалиды, студенты с особыми образовательными потребностями, интернет технологии.*

Хамитова Д.С.
«6D010500-Дефектология» мамандығының докторанты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: momi_91@mail.ru

Камзина А.М.
«6D010500-Дефектология» мамандығың докторанты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: aiko1710@mail.ru

Жагипарова Г.Б.
«6M010500-Дефектология» мамандығының магистранты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: yellow_fish12@mail.ru

МҮГЕДЕК – СТУДЕНТТЕР ҮШІН ҚОЛЖЕТІМДІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҚҰРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Түйін. *Мақалада мүгедек-студенттер мен ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің жоғары білім алу мәселелері қарастырылады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің қашықтан білім*

алудың өзекті сұрақтары бойынша теориялық мәліметтерге талдау жасалды. Жоғары білім сапасымен ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің қанағаттану дәрежесін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің және мүгедек-студенттердің қашықтан білім алуын қамтамасыз ету бойынша қорытындылар жасалды.

Кілтті сөздер: *қашықтан оқыту, жоғары білім, мүгедек-студенттер, ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер, ғаламтор технологиялары.*

Khamitova D.S
PhD student of «6D010500 – Defectology» specialty,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty,
E-mail: momi_91@mail.ru;

Kamzina A.M.
PhD student of «6D010500 – Defectology» specialty,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty,
E-mail: aiko1710@mail.ru

Zhagiparova G.B.
Master student of «6M010500 – Defectology»,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty,
E-mail: yellow_fish12@mail.ru

THE NEED FOR THE FORMATION OF AN AFFORDABLE EDUCATIONAL ENVIRONMENT FOR DISABLED STUDENT'S EDUCATION

Resume. *The article describes the problems of obtaining higher education for disabled students and students with special educational needs. The theoretical sources on topical issues of distance education for students with special educational needs were analyzed. A questionnaire survey of students with disabilities was conducted to determine the degree of their satisfaction with the quality of higher education. The conclusions on the successful implementation of the distance education system for students with special educational needs were made.*

Keywords: *distance education, higher education, disabled students, students with special educational needs, Internet technologies.*

Введение / кіріспе / introduction

Получение высшего образования студентов с особыми образовательными потребностями, а так же их дальнейшее трудоустройство – является одним из приоритетных вопросов Казахстанской системы образования. В Законе Республики Казахстан «Об образовании» говорится о непрерывном процессе воспитания и обучения, целью которого является достижение высокого уровня нравственного, интеллектуального, культурного, физического развития и профессиональной компетентности членов общества.

Интересы касающиеся получения образования людей с особыми образовательными потребностями рассматриваются в Конституции нашего государства. То есть Конституцией Республики Казахстан даются гарантии для всех граждан нашей страны на получения образования на протяжении всей жизни.

В Республике Казахстан лица с особыми образовательными потребностями являются одной из уязвимых группой населения. В силу ограничения их жизнедеятельности из-за нарушения здоровья, так же у них присутствуют ограничения возможностей удовлетворить свои основные потребности. На сегодняшний день, студенты с инвалидностью в Казахстане более ограничены по сравнению с другими группами населения в доступе к участию в общественной и политической жизни, к удовлетворению социально-культурных потребностей, а так же в вопросе получения высшего образования. Высшее

образование студентов с особыми образовательными потребностями – это процесс, который обеспечивает равный доступ к образованию для всех получателей образовательных услуг с учетом их особых индивидуальных возможностей и образовательных потребностей.

Основная часть / негізгі бөлім / main part

В рамках плана мероприятий по реализации Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы предусмотрено все для создания необходимых условий для успешности образовательного процесса. Для граждан с особыми образовательными потребностями государство создает в развитии специальные условия для получения ими образования, коррекции нарушения развития и социальной адаптации на всех уровнях образования. Государство, реализуя цели инклюзивного образования, обеспечивает Инклюзивное образование дает возможность каждому ребенку, независимо от его потребностей и других обстоятельств, реализовать свой потенциал и право на получение образования. В разделе «Высшее и послевузовское образование» данной Программы решаются основные задачи, продолжается работа по созданию безбарьерной среды и равных условий для студентов с особыми образовательными потребностями. Отражением реализации государственной Программы нашего Главы Государства является образовательная политика высших учебных заведений Республики Казахстан. На сегодняшний день во многих университетах нашей страны улучшаются архитектурные нормы зданий, совершенствуются материально-техническая база вузов, руководство данных университетов создает условия для повышения квалификации профессорско-преподавательского состава. Но тем не менее, на сегодняшний день качество образования студентов с особыми образовательными потребностями не находит должного уровня. К сожалению, по окончанию университетов выпускники с особыми образовательными потребностями не находят свое место в обществе труда [1].

В настоящее время существует такая проблема, как низкое качество обучения людей с инвалидностью. Получение такими людьми качественного высшего образования является одним из основных и неотъемлемых условий успешности их социализации, обеспечения их полноценного участия в жизни общества, эффективной и самореализации во всех видах профессиональной, трудовой и социальной деятельности.

На наш взгляд высшие учебные заведения должны готовить студентов с особыми образовательными потребностями не только теоретически, а так же должны прививать им практические, жизненно необходимые навыки. Так как если теоретические знания не подкреплены жизненным опытом, то они не послужат студентам во благо, они не смогут в полной мере реализовать как самостоятельные граждане Казахстана. Существующюю проблему можно решить посредствам дистанционной системы обучения студентов с особыми образовательными потребностями, разработкой индивидуальных образовательных программ, открытием онлайн курсов, подготовкой и повышением квалификации профессорско-преподавателького состава, а так же обеспечением учебно-методическими материалами. В XXI веке открыты все горизонты, связанные с новыми интерактивными технологиями, они дают доступ к любой полезной для преподавателей информации, оно в свою очередь создают условия для получения знаний [2].

Доступ к образованию студентам с особыми образовательными потребностями обеспечивает и система электронного обучения, дистанционное образование. Студенты, обучающиеся по данной системе, получают необходимые программно-технические средства. Для детей с нарушением опорно-двигательного аппарата приобретаются индивидуальные средства передвижения, специальные клавиатуры и манипуляторы; для детей с нарушением слуха – слуховые аппараты, звукоусиливающая система с микрофоном, тифлотехнические средства. Для обеспечения доступа к обучению важны средства информационного обеспечения, в том числе принтеры и Брайлевские дисплеи, читающие машины и увеличивающие устройства, электронные лупы, мобильные устройства увеличения экрана с речью и др. [4].

Онлайн обучение, основывается на новых информационных технологиях и телекоммуникациях, поэтому на сегодняшний день данный вид обучения становится одним из основных инструментов решения проблем получения высшего образования студентов с особыми образовательными потребностями. Дистанционное обучение для студентов особыми образовательными потребностями полностью или частично осуществляется с помощью компьютеров и интернет технологий и средств. Взаимодей-

ствие преподавателей и студентов между собой происходит на расстоянии, без потери компонентов учебного процесса и реализуется посредством интернет технологий.

В нашей стране дистанционное обучение практикуется уже ни один год, но дистанционное обучение как форму получения высшего образования для людей с особыми образовательными потребностями рассматривают не так давно. В университетах по дистанционной образовательной технологии могут обучаться только студенты, у которых есть дипломы о средне-техническом и высшем образовании. Абитуриенты, только окончившие школу в нашей стране обучаются только по очной форме. А дистанционные технологии применяются как одно из средств получения высшего образования.

Основным достоинством дистанционных образовательных технологий в обучении студентов с особыми образовательными потребностями, а так же состоит в отсутствии строгой привязки к месту и времени проведения занятий, в индивидуализации обучения за счет адаптации уровня и формы учебного материала, надлежащей настройки сервисов, исходя из индивидуальных особенностей каждого обучающегося. Это в свою очередь дает большие возможности для успешного освоения учебного материала. Благодаря дистанционным образовательным технологиям у университетов появляется возможность организовать щадящий режим обучения студентов с особыми образовательными потребностями, нормализуется количество отведенного времени для обучения за компьютером. Так же дистанционные технологии решают основную проблему студентов с особыми образовательными потребностями, то есть недостаток общения с другими студентами. Несмотря на отдаленность участников образовательного процесса, существует реальная возможность взаимного общения студентов в рамках курсовых и практических занятий в режиме электронной почты, конференций, чата, виртуальных занятий [5, 6, 7].

С целью выявления удовлетворенности получаемым качеством высшего образования, в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая был проведен опрос среди студентов с особыми образовательными потребностями. В данном анкетировании принимали участие студенты с инвалидностью 1-4 курсов, очной формы обучения. У студентов имеются нарушения слуха (8%), нарушения зрения (17%), нарушения опорно-двигательного аппарата (24%), нарушения речи (6%), соматические заболевания (45%). Данная категория студентов встречается с определенными трудностями в процессе обучения. Ввиду особенностей их развития затрудняется восприятие учебного материала, которая подаётся преподавателями в традиционной форме. Ответы студентов, полученные в ходе опроса распределились следующим образом: большее количество студентов довольны, что получают высшее образование в своих университетах, однако получение высшего образования для данной категории студентов затрудняются такими моментами как отсутствие возможности полноценного пребывания в стенах вуза. На вопрос «Какая форма получения высшего образования для Вас является наиболее удобной?» 60% опрошенных студентов отметили очную форму обучения с применением дистанционных образовательных технологий, 15% студентов отметили очную форму обучения, 16% опрошенных студентов с особыми образовательными потребностями отметили что для них было бы получать образование по заочной форме обучения и только 9% среди всех опрошенных удобным для себя выделяют вечернюю форму обучения. На вопрос «Какие трудности испытываете во время обучения в университете?» студенты распределили свои ответы следующим образом: тяжело воспринимать лекционные и практические материалы интерактивной доски (16%), затрудняюсь давать устные ответы на поставленные вопросы преподавателя (58%), не успеваю считывать с губ преподавателя (8%), не хватает выделенного времени для написания контрольных и итоговых работ (18%). Что касается работы в сети интернет и по электронной почте 80% опрошенных студентов отметили, что умеют пользоваться интернет-ресурсами, электронной почтой, и только студенты с нарушением опорно-двигательного аппарата отметили что затрудняются в использовании компьютерной техникой без специальных приспособлений.

В решении данных проблем, которые они выделяют, видят удаленное обучение, то есть систему дистанционных образовательных технологий. В системе дистанционного обучения студенты с особыми образовательными потребностями находят решение всех проблем касающиеся получения высшего образования.

Как нам известно, для успешной организации дистанционного обучения студентов с особыми образовательными потребностями профессорско-преподавательскому составу нужно учитывать психолого-педагогические особенности общения в виртуально сети, так как это является особым видом коммуникации. Отличительной чертой дистанционного обучения студентов с особыми образователь-

ными потребностями является замена личностного, непосредственного взаимодействия с преподавателем различными средствами образовательной и технической коммуникации, которое предполагает активное взаимодействие. Дистанционное обучение реализуется с помощью разнообразных электронно-коммуникативных систем.

У студентов, которые обучаются дистанционно, расширяются возможности пользования электронными ресурсами, библиотеками, информационными материалами, каналами и увеличиваются способы доступа к ним. А это в свою очередь расширяет информационно-познавательное поле студентов, которое позволяет поддерживать их мотивацию, интерес и интеллектуальное развитие. Система дистанционного обучения направлена на использование различных форм самостоятельного обучения. Развитие навыков самостоятельного обучения расширяет возможности студентов и может в дальнейшем реализовать его профессиональные интересы.

В процессе организации дистанционного обучения студентов с особыми образовательными потребностями возникают определенные трудности. Кроме того, обучая студентов с особыми образовательными потребностями необходимо учесть трудности каждого отдельного студента. Трудности, которые испытывают студенты с ограниченными возможностями здоровья в процессе получения высшего образования, объясняются не только недостатками внимания, эмоционально-волевой регуляции, самоконтроля, низким уровнем учебной мотивации, так и недоразвитием отдельных психических процессов - восприятия, памяти, мышления, недостатками речи, нарушениями моторики в виде недостаточной координации движений, двигательной расторможенностью, низкой работоспособностью, ограниченным запасом знаний и представлений об окружающем мире, несформированностью операционных компонентов учебно-познавательной деятельности [8].

Выводы / қорытынды / conclusion

Таким образом, можно твердо утверждать, что дистанционное обучение предоставляет большие возможности для студентов с особыми образовательными потребностями. На сегодняшний день, когда технические возможности современных компьютеров, а также программных обеспечений, позволяющим, к примеру, вводить информацию с голоса развиты на высоком уровне, в дистанционное обучение могут быть вовлечены разные категории детей-инвалидов, и не только с проблемами опорно-двигательного аппарата.

В целом, основная идея дистанционного обучения – это учитывать возможности и интересы каждого обучающегося ребенка с особыми потребностями, т.е. оказать помощь в выработке индивидуальной образовательной траектории, ориентированной на эффективное сочетание различных форм обучения, включая дистанционное. Помимо этого, не менее важной целью является обеспечить его культурное развитие, социализацию, развивать творческие способности и навыки самостоятельной деятельности. Образовательная среда должна быть нацелена не только (а может быть, и не столько) на собственно образовательные цели, сколько на то, чтобы каждый ребенок с ограниченными возможностями нашел оптимальный для себя способ успешно адаптироваться в жизни. [3] Преимущества дистанционного обучения для студентов – инвалидов очевидны: это индивидуализация, гибкость и адаптивность обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ /
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES:

1. Государственная Программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы. – Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года. – № 205. Материал с сайта http://egov.kz/cms/ru/articles/2F05inclsiveeducation
2.. Полат Е. С. Дистанционное обучение. М.: Владос, 1998. С. 191.
3. Мовкебаева З.А. Модернизация программ высшего образования с учетом потребностей лиц с ограниченными возможностями развития.//Мат. V Межд.науч.-практ.конф.«Специальное образование: традиции и инновации». – Минск, 14 – 15 апреля 2016 года, БГПУ им. Максима Танка.
4. Кобрина Л.М. Дистанционное обучение детей с ограниченными возможностями здоровья как средство интеграции в системе специального образования / Л.М. Кобрина, Е.Т. Логинова // Международная науч.-практ. конф. «Формирование социокультурных компетенций в непрерывном образовательном процессе»: сб. науч. статей. ФИРО., МИЭПП. – М.: Изд- во МГОУ, 2009. – С. 233-238.

5. Кудайбергенова Р.Е. Высшее образование для людей с ограниченными возможностями в Южной Корее //Вестник КазНУ. – Серия востоковедения. – №3(64). – 2013. – С.29-33.
6. Правила организации учебного процесса по дистанционным образовательным технологиям. Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 января 2012 года № 112.
7. Кукушкина О.И. Организация использования компьютерной техники в специальной школе // Дефектология. - 1994. – № 6.
8. Материал с сайта https://cyberleninka.ru/article/n/distantsionnoe-obuchenie

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLIGY

Баялиева Г.
Докторант 2 курса по специальности 6D010300 – Педагогика и психология
КазНПУ имени Абая
г.Алматы, Казахстан
aydok11@mail.ru

СЕМЬЯ КАК ФАКТОР СОЦАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ И РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Резюме. *Социализация личности – сложный и противоречивый процесс. Он требует от педагогов не только знание основных закономерностей становления личности, принципов активизации ее деятельности, механизмов воздействия, но и понимания сущности формируемой личности. Так социализация личности не возможно без понимания его сущности, без знания возрастных особенностей детей подросткового возраста. Психологи и педагоги отмечают, что именно подросковый период играет особую роль в становлении личности, а значит и в социализации личности, так как правильное становление личности, мы развиваем личность воспитанника в целом.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, социум, благополучные семьи, семьи группы риска, социализация, асоциальные семьи.*

Түйін. *Адамның білім беруі күрделі және қарама-қайшылыққа толы үрдіс. Аталған үрдіс педагогтардан адамның қалыптасуының негізгі заңдылықтары туралы білімінің болуын, жандандыру ұстанымдарын, іскимыл тетіктерін, сондай-ақ жеке тұлғаны түсінуді талап етеді. Тұлғаның дұрыс әлеуметтенуін жасөспірім шақ кезеңдегі бала жасының мәні мен маңызын есепке алмай түсіну мүмкін емес. Педагог және психологтар пайымдауынша, жасөспірім шақ бірінші кезекте тұлға құрылуына, қалыптасуына әсер етеді, яғни біз баланы қалыпты әлеуметтендіру негізінде, баланың дұрыс қалыптасуын қамтып, жалпы тәрбиеленушінің тұлғасына әсер етеміз. Жасөспірім шақта баланы дұрыс әлеуметтендіру негізінде, біз тұлғаның рухани қаңқасын қалыптастырамыз, соның негізінде тұлға айналасында өзге де әлеуметтік маңызы зор рухани – адамгершілік элементтер құрылады.*

Тірек сөздер: *жасөспірім шақ, әлеуметтік орта, қалыпты отбасы, қауіпті топқа енген отбасы, әлеуметтену, асоциалды отбасы.*

Summary. *Socialization of personality is a complex and contradictory process. It requires teachers not only to know the basic laws of formation of a personality, principles of activating its activities, mechanisms of influence, but also to understand the essence of a formed personality. So socialization of personality is not possible without understanding its essence, without knowing the age characteristics of adolescents. Psychologists and teachers note that it is the undergrowth period that plays a special role in formation of a personality, and thus in socialization of personality, since the correct formation of the personality, we develop the personality of the pupil as a whole.*

Keywords: *teenage age, society, safe families, at-risk families, dysfunctional families, asocial families.*

Социализация подростков – это ряд испытаний, представляемых самой жизнью, и результат их прохождения формирует будущую личность человека, его основные вкусы, модели поведения, а главное самооценку. При этом совсем не значит, что тот, кого подавляли в подростковом возрасте останется на правах низшего во взрослой жизни. Даже напротив, научившись бороться со сложностями, в будущем индивид станет проявлять себя как более целеустремленная личность, в то время как доминирующий не сможет социализироваться и найти общий язык с обществом, которое не состоит их представителей соответствующих сложившимся его образу мышления стереотипам [1].

Социализация молодежи – это объективный процесс ее вхождения в социальную сферу. В обществе существует институциональное, целенаправленное воздействие на молодежь в форме воспитания подрастающего поколения. Этот процесс осуществляется через систему различных социальных институтов, таких как государство, семья, школа, армия и ряда других [2]. Понятие «социализация», ориентированное на такие фундаментальные категории, как «общество» и «индивид», непосредственно связано с рядом проблем как практического, так и общетеоретического характера, что обусловливает внимание к нему не только в рамках педагогики, но и других наук, прежде всего в философии и психологии. Остановимся на философских и психологических основаниях построения теории социализации, что необходимо для осмысления ее педагогических аспектов. Философия, исследуя противоречивое единство индивида и общества, решая вопросы возможного преобразования социальной среды и личности, характеризует формы социализации личности, их конкретные исторические воплощения, рассматривая процессы воспитания в качестве возможного агента социализации [2].

В ранней юности значительно спадает острота межличностных конфликтов, меньше проявляется негативизм в отношении окружения, улучшается физическое и эмоциональное самочувствие учеников, повышается коммуникабельность, снижается уровень тревожности, нормализуется самооценка. Одновременно это возраст специфических психологических контрастов, которые характеризуют как внутренний мир старшеклассника, так и сферу его межличностных отношений: у юношей и девушек наблюдаются акцентуации характера, которые не встречаются больше ни в одном возрастном периоде, характерно усиленное внимание к внутреннему миру личности, своеобразная возрастная интроверсия. При определенных обстоятельствах общения наблюдается ярко выраженная поло – ролевая дифференциация, которая граничит с довольно частой инфантильно-ролевой негибкостью. В этом возрасте нередко встречаются случаи обостренно чувства одиночества [3].

Социализируясь, старшеклассник развивает мировоззрение, самосознание, отношение к действительности, характер, личностные и коммуникативные качества, психические процессы, накапливает социально-психологический опыт, приобретает самостоятельность, уверенности в себе, устойчивость к стрессам и т.п. Таким образом, группа больше всего способствует установлению коммуникативных отношений между своими членами, создает для них возможности личностного роста и эффективного выполнения совместной деятельности, служит средством расширения социальныхконтактов старшеклассников и их успешной социальной адаптации. Поскольку в старшем школьном возрасте основным средством становления и развития личности выступают межличностные отношения, то познание самого себя старшеклассниками происходит в процессе общения и понимания других людей в школе. Одновременно деформация взаимоотношений, например отсутствие взаимопонимания между учителем и учеником, бессистемность воспитания или его фрагментарность становятся основной причиной деформации становления личности в ходе социализации. Однако как бы мы не увеличивали роль школы в социализации, семья все равно остается самой главной ее социальной институцией. Именно поэтому успешная социализация учеников в школе без успешной социализации в семье просто невозможна, и тесное взаимодействие этих двух институтов в процессе социализации всегда дает положительный эффект [4].

Трудности социализации старшеклассников в семье возникают из-за того, что по мере их созревания их взгляды и понимания общественных событий меняются и часто не совпадают с родительскими. При привычных для ранней юности быстрых личностных изменениях вероятность различий во взглядах старшеклассников и родителей резко возрастает по сравнению с предыдущими периодами развития. Через направленность, ценностные ориентации находят свое реальное проявление, а в активной деятельности старшеклассника приобретают характер устойчивых мотивов общения и деятельности и, пройдя сложный диалектический путь, превращаются в убеждения. Именно поэтому эффективная социализация может рассматриваться как процесс приобретения, усвоения и формирования такого набора и такой иерархии потребностей старшеклассника, наиболее благоприятных для развития общества и личности во всем богатстве и разнообразии их потенциальных возможностей. Современные юноши и девушки еще не способны осуществлять четкий и осознанный выбор ценностей, выстраивать устойчивую и хорошо структурированную систему. Анализ содержательного аспекта ценностных ориентаций свидетельствует о доминировании у старшеклассников таких личностно значимых ценностей, как «здоровье», «любовь», «верные друзья», «счастливая семейная жизнь». Ценности, связанные с активным отношением личности к окружающей действительности («общественное признание», «активное деятельное жизни», «творчество»), менее значимые, и занимают нижнюю часть иерархической структуры [5].

Социализация человека осуществляется в процессе его взаимодействия с многообразными и многочисленными факторами. Одним из таких факторов выступает семья. В жизни каждого человека семья занимает особое место.

Подростковый возраст – время перехода ребенка в мир взрослых, становления новой личности, и кому как не родителям помочь облегчить подростку процесс вхождения в общество. А важнейшим институтом социализации личности является семья. Роль семьи неоценима. В семье ребенок не только растет, но и усваивает нормы общежития, нормы человеческих отношений, впитывая из семьи добро, и зло, все, чем характерна его семья. Поэтому в своей статье, мы рассматриваем некоторые особенности социализации современного подростка в семье. Для процесса социализации важное значение имеет, какие установки формирует та или иная среда, в которой находится ребенок. Какой социальный опыт

может накапливаться у него в этой среде – положительный или негативный. Семья вводит ребенка в общество, именно в семье ребенок получает социальное воспитание, становится личностью. В семье регулируются отношения подростка к окружающему, в семье он получает опыт нравственности, моральных норм поведения. Сложности в социализации возникают в том случае, если подросток ориентируется на неудачные, антисоциальные образцы поведения родителей [6].

В социальной педагогике принято выделять четыре категории семей: благополучные семьи, семьи группы риска, неблагополучные семьи, асоциальные семьи [7]. Благополучные семьи успешно справляются со своими функциями. Семьи группы риска характеризуется наличием некоторого отклонения от норм, не позволяющего определить их как благополучные (например, неполная семья, малообеспеченная и т.п.). Они справляются с задачами воспитания ребенка с большим напряжением своих сил. Неблагополучные семьи, имея низкий социальный статус в какой-либо из сфер жизнедеятельности или нескольких одновременно, не справляются с возложенными на них функциями, их адаптивные способности существенно снижены, процесс семейного воспитания протекает с большими трудностями, медленно, малорезультативно. Асоциальные семьи – те, с которыми взаимодействие протекает наиболее трудоемко и состояние которых нуждается в коренных изменениях. В этих семьях, где родители ведут аморальный, противоправный образ жизни и где жилищно – бытовые условия не отвечают элементарным санитарно – гигиеническим требованиям, а воспитанием детей, как правило, никто не занимается, дети оказываются безнадзорными, полуголодными, отстают в развитии, становятся жертвами насилия, как со стороны родителей, так и других граждан социального слоя.

Таким образом, в любой семье человек проходит первичную социализацию, характер и результаты которой определяются ее объективными характеристиками (составом, уровнем образования, социальным статусом, материальными условиями), ценностными установками (просоциальными, асоциальными, антисоциальными), стилем жизни и взаимоотношений членов семьи.

Социализация личности в семье зависит от отношений внутри семьи, авторитета и власти родителей [8]. Семья с высокой рефлексивностью и ответственностью понимает, что ребенок взрослеет и что с этим надо считаться, изменяя стиль взаимоотношений. К подростку относятся с учетом, появившегося у него чувства взрослости. Не навязывая своего внимания, родители выражают готовность обсудить его проблемы. Главное в такой семье – сохранение столь желанного для отрочества чувства самоуважения. Характер подростка из семьи с высокой рефлексивностью и ответственностью развивается вполне благополучно (если, конечно, здесь нет угнетающих это развитие предпосылок). Он строит свои отношения с окружающими (взрослыми и сверстниками) преимущественно по адекватно лояльному типу.

Ценностные ориентации подростка в такой семье направлены на проникновение в ценности всего многообразия реальной действительности: предметного мира, образно-знаковых систем, природы, самого социального пространства непосредственных отношений людей. Высокая рефлексия окружения создает благоприятные условия для духовного развития подростка. В семье отчуждения к подростку относятся так же, как и в детстве, – им мало интересуются, избегают общения с ним и держатся от него на расстоянии. Отчужденные родители уже сделали свой вклад в развитие характера своего ребенка: он или тоже стал носителем отчужденных форм поведения и обладателем отчужденной души, или у него сложился горький комплекс собственной неполноценности. Тенденции развития его характера как способа взаимодействия с другими людьми уже отчетливо проявляют себя: превалируют нигилистические реакции, ажиотированная агрессия или неадекватная лояльность, пассивный стиль поведения.

Подросток в такой семье чувствует себя лишним. По большей части он устремляется на улицу к своим сверстникам, где ищет удовлетворения в общении. Стиль общения со сверстниками дублирует, как правило, способы его взаимодействия в семье. Отчужденная семья может ограничить возможности ребенка в развитии [9]. Семья авторитарная по сложившимся стереотипам продолжает предъявлять подростку те же жесткие требования, что и в детстве.

Подросток из семьи с попустительским стилем отношения к нему обычно не усваивает позитивных форм общения: адекватная лояльность ему не известна. Подросток в гиперопекающей семье растет под пристальным вниманием и заботой родителей, у которых масса внутренних проблем, возникающих по большей части на основе личных трагедий и комплексов. В неполной семье (здесь чаще нет отца) подросток начинает себя чувствовать особенно некомфортно. Ведь именно в этот период

возникает острое чувство потребности в отце, ибо половая идентификация у подростков осуществляется в соотнесении себя с родителями обоего пола. Подросток в приемной семье – сложная проблема в отрочестве, особенно, если он знает, что его отец и мать не являются биологическими родителями [10]. Наиболее распространенными являются педагогически несостоятельные семьи, в которых при относительно благоприятных условиях (здоровая семейная атмосфера, ведущие правильный образ жизни и проявляющие заботу родители) неправильно формируются взаимоотношения с детьми, совершаются серьезные педагогические просчеты, приводящие к различным асоциальным проявлениям в сознании и поведении детей. Педагогически несостоятельные и конфликтные семьи не оказывают на детей прямого десоциализирующего влияния. Формирование антиобщественных ориентаций у детей происходит потому, что из-за педагогических ошибок, тяжелой морально-психологической атмосферы здесь утрачивается воспитательная роль семьи, и она по степени своего воздействия начинает уступать другим институтам социализации, играющим неблагоприятную роль [11].

В зависимости от отношений и стилей воспитания в семье у подростка наблюдается или не наблюдается нормальное развитие, набор определенных морально-нравственных установок, норм и ценностей. Сложности в социализации возникают в том случае, если подросток ориентируется на неудачные, антисоциальные образцы поведения родителей.

Задачи работы педагога-психолога с родителями состоят в следующем:

– осуществление информационно-просветительской работы с целью профилактики дисгармонии семейных отношений и нарушений в семейном воспитании;

– осуществление профилактической работы с целью выявления типа семейного воспитания, установок родителей по отношению к детям и гармоничности семейных отношений в целом;

– осуществление комплексной коррекционной работы с семьей в целях восстановления здоровых взаимоотношений между ее членами и коррекции имеющихся отклонений в семейном воспитании [9, 165-167].

Таким образом, социально-педагогическая работа с семьёй по профилактике девиантного поведения подростков включает три основных составляющих социально-педагогической помощи: образовательную, психологическую, посредническую. Целью работы с родителями является профилактика и коррекция дисгармонии семейных отношений и устранение недостатков семейного воспитания как важнейший фактор, вызывающий отклонения в поведении детей и подростков. Формами работы с семьёй являются: консультирование, патронаж, посещение семей на дому.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шерьязданова Х.Т., Суркова Т.И. Педагогу о стиле общения с детьми. – Алматы. – С.145.
2. Леонтьев А.Н.. Лекции по общей психологии. М., Издательство: «Смысл», «Академия» 2010 г.
3. Выготский Л.С.. Педагогическая психология. М., Издательство: «АСТ/Астрель» 2008 г.
4. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы – Алматы, 1996.
5. Казанская В.Г.. Подросток: трудности взросления. СПБ., Издательство: «Питер» 2006 г.
6. Таубаева Ғ.З., Демеуова Л.Н., Жүндібаева Т.Н. Отбасы жағдайында баланы мектепке даярлау. Оқуәдістемелік құрал. – Алматы, 2013.
7. Алиева Л.В. Детские общественные объединения в воспитательном пространстве социума // Педагогика.-2014. – №7. – С.50-54.
8. Рувинский Л.И.. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников. — М.: Педагогика, 1981. — 128 с.
9. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога / Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. -2-е изд.-М.: Издательский центр «Академия», 2004. 272 с.
10. Волков И.П. К вопросу о методах оценки организаторских способностей //Вестник ЛГУ. Экономика. Философия. Право. – 2015. – № 23. – С. 26-28.
11. Бекмагамбетова Р.К., Тотанова А.С., Ким О.В., Закирьянова Н.Е. Подготовка ребенка к обучению в школе в условиях семьи. – Алматы, 2013.

МРНТИ 159.9

Лекерова Г.Ж.
доктор психологических наук, профессор,
академик МАПН, зав. кафедрой «Психология и дефектология»
ЮКГУ им. М. Ауэзова
г. Шымкент
E-mail-gulsimlekerova@mail.ru

Айтжанова Г.Т.
магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры
«Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Нурханова А.А.
магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры
«Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Каракпаева С.К.
магистр педагогических наук, преподаватель кафедры
«Психология и дефектология»
ЮКГУ им. М. Ауэзова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА, НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ

Резюме. *В статье рассматриваются вопросы, касающиеся психологических качеств, необходимых для формирования лидерских качеств, а именно, целеустремленность, уверенность в успехе, высокая мотивация, адаптация к любым изменениям, атмосфера притяжения, эмоциональный интеллект, умение прогнозировать. Лидер – это человек, который не только знает, куда он идет, но и ведет за собой других людей. В этом основа любого лидерства. У каждого человека свой уровень работоспособности, силы воли и мотивации. В лидерском арсенале присутствует манера работать на опережение, которая помогает эффективно и быстро достигать поставленных целей. Данная профессиональная компетенция становится одной из движущих организаторских качеств.*

Ключевые слова: *лидерские качества, целеустремленность, уверенность в успехе, высокая мотивация, адаптация к любым изменениям, атмосфера притяжения, эмоциональный интеллект, прогнозирование.*

Түйін. *Мақалада көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру үшін қажетті психологиялық қасиеттер, атап айтқанда, жоғары табысқа жететініне сенімділік, мақсат қою, эмоциялық интеллект, міндеттерді, кез келген өзгерістерге бейімделу, болжау қасиеттері мәселелері қарастырылады. Көшбасшы – ол қайда баратынын білетін ғана емес, басқаларды да өз соңынан ерте алатын адам. Кез келген көшбасшылықтың негізі осында. Әр адамның өзінің жұмысқа қабілеттілік, ерік күші мен ынталану деңгейі болады. Көшбасшылықта басқалардан оқ бойы озық жұмыс істеу үлгісі болады, ол қойылған мақсатқа тиімді және тез жетуге көмектеседі. Бұл кәсіби құзыреттілік ұйымдастырушылық қозғаушы қасиеттердің біріне айналып отыр.*

Кілт сөздер: *Көшбасшылық қасиет, мақсаттылық, жетістікке жетудегі сенімділік, жоғары мотивация, кез-келген өзгеріске бейімделу, тартылу аурасы, эмоциялық интеллект, болжау.*

Summary. *In the article the questions concerning psychological qualities necessary for formation of leadership skills, namely, commitment, confidence in success, high motivation, adaptation to any changes, the atmosphere of attraction, emotional intelligence, ability to predict are considered. A leader is a person, who not only knows where he goes, but also leads other people. This is a basis of any leadership. Every person has a level of working capacity, will power and motivation. In a leader arsenal there is a manner to work for advancing, which helps to reach effectively and quickly delivered to aims. This professional competence becomes one of the driving organizing qualities.*

Keywords: *leadership skills, commitment, confidence in success, high motivation, adaptation to any changes, atmosphere of an attraction, emotional intelligence, forecasting.*

«Мы знаем, кто мы, но не знаем, кем мы будем»
У. Шекспир

Лидер – это человек, который не только знает, куда он идет, но и ведет за собой других людей. В этом основа любого лидерства. У каждого человека свой уровень работоспособности, сила воли и мотивация. Человек, выступающий как лидер, имеет коэффициент полезного действия 100%, а исполнитель около 15-20%. Образно говоря, лидер – это паровоз, направляющий и везущий за собой вагоны-исполнители.

Однако не все исполнители стремятся стать лидерами. Лидерство зачастую воспринимается как нежелательная дополнительная ответственность, новая нагрузка. Не все готовы брать на себя бремя лидерства, так как оно требует постоянной активности, инициативности, стратегического мышления.

Тем не менее, многие понимают, для того, чтобы успешно достичь той или иной цели, необходимо стать лидером. Ведь практически любые способности человек может развить в себе, если только этого захочет. Естественно, чтобы стать лидером, нужно иметь соответственный внутренний стержень, состоящий из арсенала необходимых навыков и качеств, которые и будут определять его сущность [1].

Какие психологические качества необходимы для формирования лидерских качеств?

ЦЕЛЕУСТРЕМЛЕННОСТЬ

Прежде всего, к организаторским качествам нужно отнести целеустремленность. Характер современной жизни требует от лидера ясных и обоснованных целей. Без них он может испытывать недостаток твердости и решимости, упускать хорошие возможности, тратить время на мелочи. Между тем, целеустремленность заключается не только в том, чтобы цели устанавливать, но и упорно к ним стремиться. Это и отличает лидера от остальных работников. В конечном итоге, люди без цели обречены вечно работать на тех, у кого эти цели есть. Отличительной чертой должна быть повышенная работоспособность, умение трудиться напряженно. Ведь работая только с 9:00 до 18:00, с понедельника по пятницу, вряд ли можно быстро сделать карьеру. Для достижения поставленной цели установление каких-либо рамок только будет препятствием. Однако это не означает, что нужно забыть обо всем на свете, думая только о работе. Настоящий лидер пользуется тайм – менеджментом, рационально распределяя свое время, умея и хорошо отдыхать [2].

УВЕРЕННОСТЬ В УСПЕХЕ

Уверенные в себе люди всегда имеют огромное влияние на окружающих. Только спокойная твердость способна создать вокруг нас зону притяжения, которую всегда безошибочно определяют люди. Уверенные в себе лидеры быстрее других добиваются успеха. Они энергичны, менее зависимы от обстоятельств, поскольку предпочитают формировать их сами. Отсутствие этого качества лишает человека внутренней силы, снижает его жизненные позиции. Слабые духом редко добиваются успеха, поскольку их постоянно мучают сомнения. Уверенность в успехе – это свобода в действиях, смелость рисковать и выигрывать, сила отстаивать себя, свою точку зрения мнение и свою стратегию действий.

ВЫСОКАЯ МОТИВАЦИЯ

Эффективным качеством, характеризующего лидера, является сильная мотивация, высокий уровень энергии, трансформирующийся в интенсивную деятельность.

Для многих людей в качестве факторов мотивации выступают такие стимулы как высокая зарплата или статус, сопутствующий внушительному служебному положению, или принадлежность к престижной компании. Для людей, наделенных лидерским потенциалом, источником мотивации является желание достигать большего, чтобы превзойти все ожидания – чужие и свои собственные. Как правило, высокая мотивация лидеров диктуется получением удовлетворения от проделанной работы. Поэтому первый признак такой мотивации – это страсть к работе.

Такие люди с радостью берутся за трудные творческие задания, обожают учиться и испытывают огромную гордость за хорошо выполненную работу. Кроме того, они проявляют постоянное стремление к совершенствованию, с огромным желанием исследуя все новые и новые подходы к выполнению собственной работы.

Интересно, что люди с высокой мотивацией остаются оптимистами, даже когда удача отворачивается от них. В таких случаях сочетание мотивации и самосознания помогает им преодолеть разочарование и депрессию, которые наступают в результате поражения или неудачи [3].

АДАПТАЦИЯ К ЛЮБЫМ ИЗМЕНЕНИЯМ

Лидер должен быть открыт для восприятия новых идей, новых способов мышления, новых процессов. Стремящийся к успеху руководитель развивает в себе гибкость, понимая, что очень легко оказаться ограниченным своими предпочтениями.

Известно, что поведение, требуемое от лидера в одной ситуации, может не соответствовать требованиям другой ситуации. Лидер, постоянно эффективный в рамках ситуации одного типа, не-

редко оказывается совершенно неэффективным в иных условиях. Поэтому тот, кто хочет оставаться эффективным длительное время, должен уметь быстро адаптироваться к изменчивым обстоятельствам и гибко варьировать свое поведение.

АТМОСФЕРА ПРИТЯЖЕНИЯ

Лидер создает образ привлекательного будущего и доводит его до сознания своих последователей. Заряжая их созидательной энергией, он формирует у последователей определенные ценности и поведенческие нормы, мотивируя на достижение высоких результатов. Реализация лидерского видения требует использования ресурсов и согласованной работы последователей, то есть создания организации. Лидер разрабатывает и с помощью последователей внедряет основные элементы организации: структуру, культуру, управленческие системы – вознаграждения, отбора, информационного обмена и т.д. В рамках созданной им организации эффективный лидер играет еще одну роль – развития своих последователей, их подготовки к решению более сложных задач [4].

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Управлять коллективом, подразделением или целой компанией выдающиеся лидеры могут совершенно по-разному. Кто-то из них проявляет сдержанность и делает ставку на аналитические способности, кто-то обладает харизмой и тонким внутренним чутьем. Составляющие эмоционального интеллекта – самосознание, самоконтроль, эмпатия и социальные навыки. Проявление эмоционального интеллекта в трудовой жизни – это не то же самое, что обычное умение обуздать гнев или способность налаживать контакты с людьми. Успешные лидеры отличаются пониманием самих себя, собственных настроений и эмоций, а также способностью их регулировать, направлять в желаемое русло. Они также понимают эмоциональное состояние других и умеют устанавливать и поддерживать отношения с широким кругом людей. Кроме этого, лидеру должна быть присуща дисциплина и контроль над собой. Без этого он не сможет ни призвать к порядку других, ни контролировать их деятельность. Поэтому менеджер должен контролировать свои эмоции, изучать настроения других, чтобы найти подход к их поведению, а также контролировать дисциплину подчиненных [5].

УМЕНИЕ ПРОГНОЗИРОВАТЬ

Умение прогнозировать означает наличие у лидера стратегического видения, способности разглядеть за отдельными, разрозненными событиями потенциальные тенденции, определять истинный ход событий, выяснить причины и корни проблем, а также умение разработать эффективный план достижения намеченных целей. Такая способность лидера многократно повышает его конкурентные преимущества, открывая новые направления и горизонты [6].

Способность анализировать и прогнозировать существенно снижает риск принимаемых решений и позволяет предугадывать возникновение негативных обстоятельств и трендов, что минимизирует их последствия. Кроме того, если в лидерском арсенале присутствует манера работать на опережение, которая помогает эффективно и, что немаловажно, быстро достигать поставленных целей, то данная компетенция становится одной из движущих организаторских качеств. Безусловно, все эти навыки тесно переплетены между собой и, взаимодополняя друг друга, создают тот внутренний стержень, который и несет в себе весь лидерский потенциал.

А, став однажды лидером, уже не захочешь быть никем иным. И лидерство станет неотъемлемым элементом всего жизненного пути.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Lekerova G.Zh., Dlimbetova B.S., Kylyshbayeva G.B., Karbozova G.K., Zholdasbekova K.A., Sikhimbayeva Zh.S., Aymenov A.Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students.- Espacios, vol.38 (№25), 2017, page 26.
2. Lekerova G.Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A.S., Dlimbetova B.S., Mamykova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students' Motivation.- International Journal of Environmental and Science Education, 2016, 11(8), 1711-1720.
3. Lekerova G. Zh., Isabayeva A.S. Forming of professionally pedagogical orientations and motivations in the system of high professional schools.- European Journal of education and applied Psychology.- Vienna, 2015, pp: 43-49.
4. Lekerova G.Zh., Nurbekova A.M. Forming of steady motivation and orientations in the system of high professional schools in Kazakhstan.- European Scientific Journal.- vol 11, no 1, 2015, pp.116-120.
5. Лекерова Г.Ж. Психология конфликта.- Учебное пособие.- Шымкент, «Нурлы Бейне», 2008, 260 с.
6. Лекерова Г.Ж. Этика делового общения.- Элек. учебное пособие. Шымкент, ЮКГУ, 2011.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHYLOLOGY

Амангазиева М.К.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: mika-230376@mail.ru

ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ «АЙ» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Түйін. *Мақалада түркі халықтарының тарихи мәдени құндылықтарын көрсете білетін «ай» лексемасының тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Түркі халықтарына ортақ лексикографиялық деректерге сүйене отырып аспан денелері атауының семантикалық және когнитивті сипаты беріледі. Сонымен қатар ай космонимінің ұлттық-мәдени табиғаты, мифологиялық оралымдар жүйесі және оның түркі тілдеріндегі танымдары қаралады.*

Резюме. *В статье рассматривается языковая специфика лексемы «луна» характеризующиеся как хранитель исторических культурных ценностей тюркоязычных народов. Представлено семантическое и когнитивное описание небесных тел, эксцерпированных из тюркских лексикографических источников. Также рассмотрены национально-культурная природа и система мифологического мышления космонима луна, и его отражение в тюркских языках.*

Summary. *The article deals with a linguistic feature of a lexical item "Moon", which is characterized as a keeper of historical cultural values of the Turkic-speaking nations. A semantic and cognitive description of Heavenly bodies extracted from the Turkic lexicographic sources is presented. Also, the national-cultural essence and the mythological thinking system of the cosmonym "Moon" and its reflection in the Turkic languages are considered.*

«Ай» сөзі әмбебаптық ұғым туғызатын денотаттық бейне. Сондықтан ай туралы айтылған ғылыми ойлар аса көп, әрі өте қызықты. Халықтың рухани байлығы оның өмірлік құндылықтарының қайнар көзі ретінде жалпы адамзаттық құндылықтармен, адамзаттық таным-түсінікпен сабақтасып жатады. Көне түркі сөздігінде «айды» көкте жортып жүрген күш ретінде тану Турфаннан табылған түркі мәтіндерде де ұшырасатындығы мәлімденген. Ол ескерткіштердегі ай жерді желеп-жебеп жүретін көптеген аруақтардың бірі болып саналған. «Ай» (планета) аты қазіргі қазақ тілінде сол күйінде өзгеріссіз қолданылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «айдың» бірнеше мағынасы: «түнде жерге жарық сәуле беріп тұратын планета»; екінші мағынасы: «жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл»; «отыз күндік мерзім» деген анықтама берілген [1,19]. Осы сөздіктің 1996 жылғы басылымында (жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов) өңделіп, толықтырылып төмендегінде берілген: 1) «жердің табиғи серігі; түнде жерге жарық сәуле түсіріп тұратын аспан денесі»; 2) «жылдың он екіден бір бөлігін көрсететін уақыт өлшемі; отыз күндік мерзім» [2,19].

Ж.М. Гузев түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктеріндегі көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамы мен ол мағыналардың сөздік мақалада орналасу тәртібінде айтарлықтай кемшіліктердің болатынын баса көрсетеді. Ғалым жетекші мағына туралы пікірлерді: а) ең көп таралған мағына; ә) ең жалпы, кең мағына; б) басқа мағыналардың пайда болуына негіз болатын басты, контексте байлаусыз мағына, – деп бөледі [3,32].

Біз автордың сөздіктерде берілетін жетекші мағына – парадигматикалық тұрғыдан шарттылығы, шектеулілігі ең көп, ал синтагматикалық тұрғыдан шарттылығы ең аз мағына деген пікірді қостаймыз. Демек, лексикалық бірліктің жетекші мағынасы сөздің ішкі мағыналық құрылымы арқылы анықталады.

Ж.М. Гузев жетекші мағынаны көрсетуде түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде кездесетін үлкен, көзге ұрып тұратын кемшіліктердің жоқ екенін де айқын жазады. Біздің пайымдауымызша, жетекші мағынаны анықтауда, тек қазіргі тіліміздегі сөздіктерде ғана емес, тарихи екі тілді аударма сөздіктер мен әртүрлі салыстырмалы сөздіктердің өзінде де мұндай кемшіліктер кездесе қоймайды. Тіпті қазақ халқының ұлттық менталитеті мен дәстүріне қатысты атаулардың өзін авторлар соншалықты ғылыми тұрғыдан анық беруге ұмтылады. Сірә, мұның өзі сол кезеңдегі ғылыми ойдың тазалығынан болса керек.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілген «ай» семантикасының екінші мағынасы ежелгі түркі тілі сөздігінде берілген анықтамаға жуықтайды. Құтадғу біліктің Каир (Мысыр), Наманган

көшірмелерінен және Білге қаған ескерткіштерінен мысал келтіре отырып, бұл сөздікте ай II – месяц «мера времени» деп түсіндіріледі.

К.К. Юдахин құрастырған қырғызша-орысша сөздікте «ай» атауы жан-жақты қамтылып, толығырақ түсіндірілген. Лексикалық омонимдердің бірінші сынары болатын «ай» сөзінің негізгі мағынасы «луна, месяц» деп беріледі де, оның мысалы ретінде ай қараңғысы «безлунная ночь» деген тіркесім келтіріледі. Осы ұяда ай арасы тіркесімі беріліп, оның бірінші мағынасы «новолуние», екінші мағынасы «пасмурная погода» деп түсіндіріледі.

Қырғыз сөздігінде келтірілген бір қызықты мысал ай тиген жер деген үш мүшелі тіркесім бар. Бұл фразаның беретін мағынасын автор «весь мир» деп түсіндіреді, яғни бүкіл әлем деген ұғымды танытады. Қырғыз фольклорынан келтірілген ай тийген жердин баарысын алат экен балаңыз деген репликаны К.К. Юдахин «всю подлунную, как видно, завоюет ваш сын» деп аударған [4,28]. Қырғыз тілінде ай сөзін қатыстырып айтатын орныққан тіркесім ай башы фраземасы. Бұл бинар тіркестің ай жаңасы түріндегі нұсқасы бар екендігі ескертіліп, бірінші мағынасы орыс тілінде «новолуние» деп берілген. Екінші мағынасы этнографизм деген белгімен «канун праздника Рамазана» дей келіп, одан әрі: «в этот день производятся расходы на приготовления к празднику» деген түсінік берілген. Бұл орайда мысал ретінде: ай башы думанадан үмүт қылат (үмүт этет) қазақшасы: «ай басы дуанадан үміт етеді (дәметеді)» ал орысшасы: «канун рамазана даже на нищего рассчитывает» деп аударылады. Екінші мысал ретінде қырғызша өлеңнің бүгін ай башы, ертең – айт деген бір жол келтіріліп, ал орыс тіліне: сегодня, завтра праздник деп аударылып берілген. Сондай-ақ, ай сөзінің уақыт өлшеміне қатысын білдіретін қолданыс есебінде сөздікте айына (ай сайын), ай жылында, айдың жарымы – қараңғы, жарымы – жарық «половина месяца темная, половина – светлая» деген мысалдар келтіріледі.

К.К. Юдахин сонымен бірге қырғыз тілінде «ай» космонимі әдемілiктің, сұлулықтың теңеуі ретінде қолданылатындығын айтады. Сөздік авторы тамақ сөзіне сілтеме жасап келтірген ай тамақ тіркесімі тамақ сөзінің анатомиялық атауы ретіндегі мағынасына байланысты түсіндіріледі де, фраземаның ай тамақ бірінші мағынасы «нежная шея (жен.)», екінші ауыс мағынасы «женшина с нежной шеей (красавица)» деп беріледі [4,199].

Қазақ тілінде «ай» сөзінің тамақпен құрамдасып келетін тіркесімін біз сөздіктерден ұшырата алмадық. Одан әрі қырғызша-орысша сөздікте төртінші мағына етіп «изображение в виде полумесяца» деген түсініктемемен бірсыпыра сөз тіркестері берілген. Олардың ішінде ай балта тіркесімі балтаның бір түрі ретінде қазақ тілінде де бар, ал ай балқа тіркесімі балқа сөзіне сілтеме жасалып, «молоток, молот» деп түсіндірілген. Соған қарағанда, бұл қазақ тіліндегі балға сөзінің қатаң қ-мен айтылатын фонетикалық сыңары болуы тиіс. Ал фраземасы кейде бірігіп жазылады – айбалқа «белый топор, секира» деп аударылып, ай балта ретінде түсіндіріледі.

Бұдан басқа ай пішінді деген ұғымға саятын ай қазанақ және ай тигендей сарала немесе ай сарала деген тіркесімдер берілген. Бұлар шамасы негізінен қырғыз тіліне ғана тән фразеологизмдер болуы ықтимал. Өйткені алғашқы тіркесті түсіндіргенде сөздікте қазанақ сөзіне сілтеме жасалған. Бұл лексема осы тұлғада немесе қысқарған қазнақ формасында тұрып, көр қазғанда моланың бір бүйірінен ойып жасалатын «жандама» (лақат, ақым) дегенді білдірсе, ай қазанақ фраземасы тарихи көне сөз ретінде былай түсіндірілген: «полумеся на древке знамени» [4,316]. Яғни ту байлаған сырықтың басындағы айшықтың атауы болған. Ал ай тигендей сарала деген суреттемелі фразаның ай сарала түріндегі қысқарымы жылқы малының түсін түстейтін қолданыс ретінде, орысша: «булано-пегий с большими белыми пятными», деп берілген [4, 28].

К. Юдахин қарастырған қырғызша-орысша сөздіктегі «ай» сөзінің қатысуымен жасалған басқа тіркесімдер фразалық пішінде болғанымен, нағыз фразеологиялық сипатқа көше қоймаған лексикалық-семантикалық бірліктер деуге болады. Бұлардың көпшілігінде айға ұқсату, айды қастерлеу белгілі бір құбылысты айға телу нышаны болғанымен, тіркесім құрамындағы сөздер өздерінің негізгі лексикалық мәнінен ажырамаған. Қараңыз: ай тұяқ «лошадь»; ай мүйіз «корова»; орыс тіліндегі медовый месяц тіркесімінің калькасы «бал айы»; ай айланып, жыл тегеренбей «не успели оглянуться, как прошло много времени»; айға қолы жеткендей «будто руки его луны достигли»; айы оңынан туған «у него луна взошла с правой стороны»; ай он бешінде қайда бара дисің «куда пойдет луна после 15 дней дальше луна может быть только на ущербе»; бирдин айындай чоюл «оттягивать без конца, заставлять ждать» [4,370]; айы күнү жетип (толуы) отурады «ей настало время родить»; айы жетпеген бала «недоносок»; ай-асман «небесная высь»; ай асмандап кет «вознестись в небеса, возомнить о себе»; ай батқандай бол «быть в большом горе, причинять большое горе».

Бұл қолданыстар сөз жоқ фразеологиялық процесте жүрген қырғыз тілінде белсенді қолданыс тапқан түйдек тіркестер болып табылады. Бірақ оларды қазақ не басқа түркі тілдеріне ортақ немесе тікелей қатысты деу қиын. Тілдің тек коммуникативті сипаты ғана емес, оның кумулятивті қасиеттері жағынан қарастыратын болсақ, халық санасының жинақталушылық сапасына орай бұндай тіркесімдер әлі де дерексізденіп (абстрактыланып), белгілі дәрежедегі фраземалық мәртебеге ие болуы әбден мүмкін.

Сөздіктерде басқа жетекші мағыналы сөздерді берумен қатар, фразеологиялық атауларды берудің де өзіндік қиыншылығы мен ерекшелігі бар. Көптеген түсіндірме сөздіктерде ауыспалы мағыналы атаулар жеке реестрмен емес, атаудың ішінде ғана беріле салатыны бар. Бұл туралы Ж.М. Гузев мынадай ой айтқан еді. Автор туынды мағыналы атаулардың барлығы да жетекші сөздердің мағынасы негізінде жасалатынын ескере отырып, туынды атауларды былайша жіктеп көрсетеді: а) еркіндігі жоқ мағына (фразеологиялық байлаулы, синтаксистік шартты және құрылымы шектеулі); ә) ауыспалы мағына (генетикалық тұрғыдан ауыспалы және жалпы ауыспалы); б) стилистикалық бояуы бар мағына; в) арнаулы мағына; г) диалектілік мағына [3,49]. Біздің талдап отырған «ай» сөзіміздің тарихи дамуы да кең әрі терең болғандықтан, көптеген сөздермен тіркесіп, әртүрлі күрделі сөз жасай алатын қабілетке ие. «Ай» атауының мағыналық құрылымының кеңдігі оның осындай тіркесімділік, валенттілік қасиетінің молдығынан да айқын көрініп отырады.

Белгілі түрколог Л.З. Будагов «ай» сөзімен тіркесіп келетін фразаларды орысша былайша түсіндіреді: ай бату «захождение луны»; ай туған «восхождение луны»; ай тұтылу «затмение луны»; бұ (бұл) ай «нынешний месяц»; өткен ай «прошлый месяц» деп қазақ тілінің әдеби қолданыстарына жақындатып атаса, айлы деген туынды түбірдің жеке өзін «лунный, лунатик» деп түсіндіре отырып, орыс тіліндегі лунная ночь деген ұғымды үш мүшелі тіркесіммен ай йарық түн деп атайды. Бұл жерде үш сөзді фразаның ортаңғы компоненті йарық түрінде татар тілінің дыбысталуынша берілгенін, бұл сөздің қазақша фонациясы жарық болып есептелетінін атамағанның өзінде келтірілген тіркесім қазақша айлы түн немесе жарық айлы түн болуы ықтимал [5,19].

1978 жылы жарық көрген орысша-қазақша сөздіктің бірінші томында луна сөзінің ұясы былайша берілген: луна «ай», полная луна «толған ай»; при свете луны «айдың жарығында»; серп луны «ай орағы»; фаза луны « айдың толып-кемуі»; лунный «айлы, айдың»; лунное затмение «айдың тұтылуы»; лунная ночь «айлы түн»; при лунном свете «айдың жарығында». Ал орыс тілінің месяц деген атауы бірінші рет мезгіл ұғымы ретінде беріледі: 1) ай «мезгіл – месяц тому назад»; 2) луна «көктегі ай», молодой месяц «жаңа туға ай». Осы соңғы мағынаға қатысты месячник, месячный сөздері беріліп, олар айлық деп аударылады [6,410]. ЫІбырай Алтынсарин жариялаған дидактикалық материалдарда «ай» сөзінің «луна» деген мағынасы келтірілген [7,23].

1987 жылы баспадан жарық көрген қазақша-орысша сөздікте де «ай» сөзінің үш омонимі бар деп көрсетілген. Оның біріншісі луна деп аударылып, толғанай ай «полная луна»; ай басы «новолуние»; ай тұтылу «затмение луны» деген тіркесімдермен түсіндіріледі де, екінші мағынасы – месяц (30 дней) деп көрсетіліп, оған бір ай «один месяц»; ай сайын «ежемесячно» деген мысалдар берілген. Бірақ осы ұядағы айы оңынан туды «ему повезло» деген фразеологизм бұл жерде мезгілді меңзеп тұрған жоқ, «тек жолы болды, ісі сәтті болды» дегенді ғана білдіреді. Бұдан кейінгі екінші және үшінші омонимдер «ай» деген одағай сөздің дыбысталуы ретінде және ай дала деген фразаның құрамында кездесетін компонент есебінде берілген. «Ай» түбірлі туынды сөздер ретінде айлы, айлық тұлғалары айлы түн тіркесімінде келетін және айлық ақы, айлық мерзім деген сөз тіркестерінде ұшырасатын лексемалар есебінде түсіндіріледі [8,21].

Түркологияда өзіндік орны бар В.В. Радлов өзінің әйгілі сөздігінің басында «ай» тұлғалы атаудың бес түрлі мағынасын береді. Оның бірінші мағынасы «ай-ғай» тәрізді таңырқау одағайы; екінші мағына қойбал, сағай және қарағас диалектілерінде тағам ретінде пайдалануға болатын «жабайы жуаның аты»; үшінші мағынасы қара қырғызша, моңғолша «қорқыныш, үрей» дегенді білдіретін атау; төртінші мағынасы «дұрыс, таным, түсінік ереже, түсінісу» деген мағынада басқа бір толық мағыналы сөздерге қосылып айтылатын көмекші есім, ал ең соңғы бесінші мағынасы түркі нәсілді көптеген халықтардың тілінде «көкте туған ай» деген ұғымды беретін космоним.

Бұл реестр сөзді В. Радлов барлық диалектілерге ортақ деп атайды және оның ұйғыр, шағатай, осман түріктері, қарағас диалектісі, якут және әзірбайжан т.б. тілдерінің деректерін келтірген. Осынша кең ауқымды тілдік материалды молынан қамти отырып, В. Радлов сол тілдердің бәрінде де ұшырасуы ықтимал мысалдардың толық тізбесін берген.

Мәселен, ол «ай» сөзінің бірінші мағынасы «луна» деп аударады да, осы ұяда ай айдыны «айдың беті, жүзі»; ай қарағы «айдың көзі»; жаңа ай «первые 15 дней луны»; ескі ай «последние 15 дней луны»; айдың жаңазы (жаңасы); таза ай алт. «прибывающая луна»; айдың ескізі (ескісі), көһна ай алт. (көне ай) «убывающая луна»; айдың толуны, тамам ай «полнолуние»; айдың кызыл толуну алт. «день перед полнолунием»; айдың кара толуну алт. «день после полнолуния»; айдың ырылап әскі алт. «новолуние»; ай ара парчар шор.саг. «новолуние наступило»; ай пыркан полгон, айды жалбагап жіп-жат алт. «лунное затмение»; айдың назы саг. «прибывающая луна»; айын гуппасы ост. ад «первый день или первые два или три дня лунного месяца»; айдың апгізі саг. «убывающая луна»; ай ісі; іч апгі полды саг. «второй, третий день убывающей луны»; ай әкілі, йрми алт. «двухдневная, трехдневная луна»; айдың пәшнйилә алтунда шор. «на 5,6 день луны»; айдың пәш, алты назында іг шор. ай тогду «месяц народился»; ай толды саг.кир., тулган каз. «полнолуние»; ай төтөлған каз., ай тутулмасы осм. «затмение луны»; ай қалқуы каз. «восхождение луны»; ай туған іг кир), ай батуы каз. «захождение луны»; ай басмак осм. «быть лунатиком»; ай басар, ай басмыш осм. «лунатик»; ай йылдыз осм. «луна и звезда, герб османской империи»; ай рибизәл олан кыз осм. «девица прекрасная как луна»; айын он дөрду гібі дір «она прекрасна как полная луна»; ай парчасы «кусок луны – выражение похвалы, комплимент в отношении к красавице»; ай ағылы осм. «радужный круг»; ай дәдәсінің одасында мысафыр алмақ осм. «быть в гостях у луны, ночевать под открытым небом» және т.б.

Космоним «ай» атауының кісі есімінің құрамында Сібір түріктерінің тілінде жиі ұшырасатындығына В. Радлов арнайы тоқталған. Ол былай деп жазады: «В абаканских, алтайских и шорских боғатырских сказках образуются сложные имена героев и героинь со словом аі (луна), напр.: Ай-Кан – Луна Хань; Ай сылдыр – Луна-Звезда; Ай –Канат – Луна-Крыло; Ай-Кун – Луна-Солнце; Ай Мәргән – Луна Стрелок; Ай Мөкө – Луна Силач; Ай Тас – Луна Камень; Ай Толузу (Ай Далай) – Полная луна; Ак ай – Белая луна; Ай Арыг – Чистая Луна.

Осы ай космонимінің қазақ тіліндегі ономастикалық атауларда әр түрлі тұрғыдан қолданыс тапқандығы жайлы қазақ лексикографы, профессор Т. Жанұзақов мол деректер келтірген. Мәселен, ол «ай» компонентінің ер адамдар есімдерінде және әйел адамдар, ер адамдар есімдерінде түрліше модельде ұшырасатындығына көптеген мысалдар береді. Атап айтқанда ай сөзі күрделі есімнің бірінші сыңары болып келетіндігін ғалым мынадай мысалдармен көрсеткен: Айжарқын, Айжігіт, Аймырза, Айтуған, Айтуар, Айкүн, Айсұлу, Айшолпан, Айнахан, Айым т.б. [9,36-438].

В.В. Радлов сондай-ақ батырлар жырындағы басты қаһармандар мінетін аттардың түр-түсін атауда да халық жырларында «ай» анықтауышы жылқы малының тұрақты эпитеті ретінде қолданылатындығын айтып былай деп жазған: «К названиям масти лошадей, принадлежащих таким героям, чатсо прибавляется также слово «ай», напр. ай қара ат «светло-вороная лошадь, ай сокур ат «лунопестрая лошадь».

Қазіргі қазақ тілінде мал атауының ішінен В.В. Радлов айтқан мысалдарды көп ұшырата алмаймыз. Әйтсе де қазақта мүйізді малға қарата айтылатын ай мүйізді ақ қошқар сияқты ақындық теңеулердің барын, сондай-ақ маңдайының ағы (төбелі) бар жылқыны ай маңдай ат деп атайтыны ауыз екі көркем тілден мәлім. Тұтас алғанда «ай» сөзінің семантикасы ақ деген түске синонимдес болып қолданылады. Сондықтан жүзі аймаңдай болу деген тіркесімде жағымсыз эмоцияны білдіретін «әшкере болу, бет пердесі ашылу» деген семантика аңғарылады.

Т. Жанұзақов осы «ай» лексемасының күн, жұлдыз терминдерімен қатар күрделі есімдер құрайтындығына кеңінен тоқталған. Сындық мағынаны білдіретін айдай деген қолданыста бұл сөз беті айдай деседі, бойы талдай деген тәрізді поэтикалық тіркес құрап, сұлулықты, көріктілікті танытса, жоғарыдағыша аймаңдай тұлғасында жағымсыз эмоцияны ауыстырып кеткен [10,21].

«Ай» аттарына анықтама беру, кірме атауларының мағынасын түсіндіру, кейбір семантикасы көмескіленген күнтізбелік терминдердің этимологиясын іздестіру талабы қазақ тілін зерттеуші мамандардың бір талайына тән деуге болады. Лингвист-ғалым Г.Б. Мадиева жалпы ономастиканың мәселелеріне тоқтала келе, мынадай жақсы ой айтады: «Народные названия были даны тем космическим объектам, которые видны невооруженным глазам. Появление народных названий относится к глубокой древности, когда люди должны были орентироваться во времени и пространстве посредством реалий окружающей действительности. На помощь приходили небесные объекты, которые получали названия, соответствовавшие мировидению древного человека» [11,64].

Біз автордың осындай теориялық ғылыми пікірімен толық келісеміз. Шынында да, космостық ұғымдар халықтың көне дүниетанымымен астарласып жатады. Кез келген космонимдік ұғымдардың

атауында халықтық таным бар. Тіпті көптеген космонимдік атаулардың шығуы туралы мифологиялық түсінік қалыптасқанын, аңыздар мол екенін аңғарамыз.

Демек, космонимдердің табиғатын терең зерттеудің маңызы өте зор. Бұл тек атаулардың табиғатын тану үшін ғана емес, халықтық дүниетанымды, түсінікті меңгеру үшін де өте маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Бас.ред. Ысқақов. – Алматы, Т. 1 1982. – 509 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Ред. Жанұзақов – Алматы, Т. 1 1996. –397 б.
3. Гузев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик, 1984. – 158 с.
4. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Фрунзе, Т. I. 1965. – 450 с.
5. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869-1871. – 1056 б.
6. Орысша-қазақша сөздік. – Алматы, 1978. –258 б.
7. Алтынсарин Ы. Хрестоматия. – Алматы, 1994. –108 б.
8. Қазақша-орысша сөздік. – Алматы, 1987. – 506 б.
9. Радлов В.В. Киргизское наречие. СПб., 1871. – 506 б.
10. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики., – Алматы, 1982. –196 с
11. Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. – Алматы, 2003.

Бөрібаева С.
филология ғылымдарының кандидаты,
дипломатиялық аударма кафедрасының доценті м.а,
халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: sofikazgu@mail.ru

Бақытов А.
филология ғылымдарының кандидаты,
дипломатиялық аударма кафедрасының доценті м.а.,
халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: bakitov77aitkali@mail.ru

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚҰЖАТТАР ЖӘНЕ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Abstract. *This article discusses issues such as how to create diplomatic terms in the Kazakh language, making the structure of making their lexical – semantic analysis, determined the etymology of loan words, the role of «калька» in the construction of terms, the role of education in terms of tracing paper. In this article we define the concept of the term and analyzes the views of various scientists.*

In the main part there is a translation (etymology) of some diplomatic terms in the Kazakh language and their equivalents, considering the creation of forms of diplomatic terms, the conditions of transformation, transcription methods of tracing paper for students of international relations under the program on the subject "Fundamentals of diplomatic translation from the Kazakh language".

At the end of the article, it was felt the need in the future to increase the number of subjects in a state language teaching for students of the faculty of international relations with the aim of training qualified professionals that meet the requirements of modern times.

Key words: *term, diplomatic, translation, international, political.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются такие проблемы, как способы создания дипломатических терминов на казахском языке, структура создания их лексическо-семантического анализа, определяется этимология заимствованных слов, роль кальки в образовании терминов. Дается определение понятия «термин», анализируются мнения различных ученых.*

В основной части для студентов международных отношений в соответствии с программой по дисциплине «Основы дипломатического перевода на государственном языке» приводится этимология некоторых дипломатических терминов и их эквиваленты на казахском языке, рассматриваются формы создания дипломатических терминов, условия трансформации, транскрипции, методы кальки.

В заключении статьи делается вывод о необходимости увеличения количества дисциплин на государственном языке обучения для студентов факультета международных отношений с целью профессиональной подготовки квалифицированных специалистов, соответствующих требованиям нового времени.

Ключевые слова: *термин, дипломатический, перевод, международные, политические.*

Аңдатпа. *Бұл мақалада қазақ тіл білімінде дипломатиялық терминдердің жасалу жолдары, олардың лексика-семантикалық құрылымына талдау жасау, кірме сөздердің этимологиясын анықтау, терминжасамдағы калькаының рөлі сияқты мәселелері қарастырылады. Термин ұғымына анықтама беріліп, әр түрлі ғалымдардың пікірі талданады. Негізгі бөлімінде халықаралық қатынастар факультетінің студенттері үшін, мамандық бағдарламасына сәйкес «Мемлекеттік тілдегі дипломатиялық аударма негіздері» пәні сабағы барысында орыс тілінен аударылып берілген кейбір дипломатиялық терминдердің шығу тегі мен қазақ тіліндегі баламасы, дипломатиялық терминдердің жасалу жолдары – трансформация (ауыстыру), транскрипциялау, калька әдістері қарастырылады.*

Мақаланың қорытындысында, болашақта жаңа заман талабына сәйкес кәсіби, білікті мамандар дайындау үшін, халықаралық қатынастар факультетінің студенттеріне мемлекеттік тілде жүргізілетін пәндердің санын көбейту қажет екендігі туралы пікір білдіріледі.

Түйін сөздер: *термин, дипломатиялық, аударма, халықаралық, сөз, саяси.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілінің қолданыс аясы күннен – күнге артқан сайын оған ғылыми қажеттілік те өсіп келеді. Қазақ тілін қоғамдық және ғылыми салада қолданып өркендетуге, оның жан – жақты әлеуметтік – коммуникативтік рөлін арттыруға жағдай жасалып отыр.

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан халықаралық қатынастар субъектісіне айналып, мемлекетаралық қатынастар, коммуникация саласы жаңа белеске көтерілді. Бұл тұрғыдан алғанда елімізде мемлекетаралық қарым-қатынаста жемісті қызмет атқаратын, шетел тілдерін жоғары деңгейде меңгерген білікті мамандар даярлау бүгінгі заман талаптарының бірі болып табылады деп ойлаймыз.

Әр түрлі ұлт өкілдерінің арасындағы мәдениетаралық, дипломатиялық, саяси қарым – қатынастар жемісті болу үшін тілдің маңызы зор екендігіне дау жоқ. Дипломатиялық қарым – қатынаста тілдердің ерекшеліктерін ескере отырып, шет ел өкілінің айтқан ойын дәл түсіну, тілдік бірліктердің ұлттық реңктерін жоғалтпай жеткізе білу қажет. Сондықтан да шет тілін жете меңгерген, қазіргі заманғы талаптарға толығымен сай, білікті мамандар еліміздің шетелдермен әр түрлі саладағы ынтымақтастығын дамытып, жаңа белеске жеткізу үшін өте қажет.

«Дипломатия» ұғымы және дипломатиялық құжаттар

Әр түрлі елдер арасындаға халықаралық қатынастар кең көлемді әр алуан деңгейлерде өрістейді. Халықаралық қатынастарды дамыту құралы ретінде дипломатияның маңызы өте зор екендігі сөзсіз. «Дипломатия – халықаралық келіспеушіліктерді бейбіт жолмен шешетін құрал өнері. Дипломатия сондай-ақ, халықаралық қатынастарға үйлесімді ықпал ететін және белгілі дәстүрлер мен ережелерге бағынатын техника мен шеберлік. Дипломатия тілі – бұл екі түрлі ұғымдарды белгілеуде қолданылатын айтылым. Біріншіден, бұл тілде ресми дипломатиялық қатынастар орнатылып, халықаралық шарттар бекітіледі. Екіншіден, бұл жалпы қабылданған дипломатиялық сөздікті құрайтын арнайы терминдер мен фразалардың жиынтығы» [1]. Сондықтан да дипломатия әр түрлі қарым-қатынас әдістері көмегімен халықаралық қатынас орнату және оны дамытып, өркендету шеберлігі десек артық емес деп ойлаймыз. Дипломатияда қолданылатын қарым-қатынас әдістерін біз дипломатиялық құжаттарда көрініс табатын сөз оралымдарынан көруімізге болады.

Т.А. Волкова өзінің ғылыми еңбегінде «дипломатия» ұғымын келесі құрамдас бөліктерімен анықтаған:

«- мемлекеттің сыртқы саясаты концепциясы мен халықаралық құқық нормаларына сәйкес мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынастар мен мемлекеттің сыртқы саясаты мәселелерін шешуге негізделген рәсімдер мен аппарат;

– мемлекет мақсаттары мен міндеттерін мемлекет ішінде және сыртында жүзеге асырушы ведомстволар мен қызметкерлер» [2].

Халықаралық аренада мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты дұрыс жолға қойып, дамытуда дипломаттардың тактикасы мен стратегиясы, іс жүргізу шеберлігі маңызды қызмет атқарады. Мемлекеттік мүдделерді қорғаушы өкіл ретіндегі дипломаттың шеберлігі сөз саптай білуімен де көрініс табады. С.Б.Бөрібаева өзінің «Дипломаттың іскери сөйлеу мәдениеті» атты еңбегінде атап көрсеткендей: «Сөйлеу этикетін меңгеру дәрежесі адамның кәсіби жарамдылық дәрежесін белгілейді. Бұл ең алдымен, мемлекеттік қызметкерлерге, дипломаттарға саясаткерлерге, педагогтарға, заңгерлерге, дәрігерлерге, кәсіпкерлерге, журналистерге, қызмет көрсету саласының қызметкерлеріне, яғни өзінің қызмет бабы бойынша үнемі адамдармен араласатындарға қатысты. Сөйлеу этикетін меңгеру беделге ие болуға, сенім мен сыйлау құрметін тудыруға ықпал етеді. Сөйлеу мәдениетін тек әдеби тіл нормаларының деңгейінен жоғары меңгерсе ғана, ол өз сөздерінің өткір ойымен, көркемдігімен, мәнерлілігімен табысқа кенеледі. Сөйлеу этикеті ережелерін білу, оны ұстану адамға өзін сенімді сезінуге жол береді» [3].

Сондықтан да дипломатияның әр тілге тән тілдік құрамын, дипломатиялық құжатты лингвистикалық түсіну тұрғысынан зерттеу, халықаралық өзара байланыстың жұмыс жасау үдерісінің қосымша аспектілерін қарастыруға мүмкіндік береді. Тіл мамандары дипломатия тілін екі тұрғыда қарастырады:

«1. Біріншіден, бұл (дипломатиялық тіл –А.Б.) – ресми дипломатиялық қатынастар жүргізілетін және халықаралық келісімшарттар жасалатын тіл.

2. Екіншіден, жалпы жұрт қабылдаған дипломатиялық сөздікті құрайтын арнайы терминдер мен сөйлемшелер жиынтығы» [4 Баландина, Кураченкова 2011:6-15].

Дипломатиялық дискурстың басқа дискурстардан айырмашылығы функционалды стилді анықтайтын және сөз саптаудың лексикалық құралдарын таңдауды шектейтін қатаң тілдік аяның болуы болып табылады.

Мемлекеттердің сыртқы саяси мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асырудағы дипломатиялық әрекетінің формалары болып табылатын дипломатиялық құжаттардың тілін анықтайтын фактор – ешқандай «артық» сөзсіз қажетті мазмұнды тура және толық жеткізе білу деңгейі. Белгілі бір мемлекеттің саяси немесе халықаралық-саяси ұстанымын көрсететін дипломатиялық құжаттардың ішінен ауызша және жазбаша дипломатиялық қарым-қатынас құжаттары болып табылатын дипломатиялық қатынасхаттарды (ресми хаттар, жеке және вербальды ноталар, меморандумдар, өтініштер және т.б) және сыртқы саяси ведомоствалар өкілдерінің конференцияларға, жиналыстарға, конгресстерге қатысқанда қолданған құжаттарды, мемлекеттердің сыртқы саяси ведомстволарының ресми ақпараттарының жарияланымдарын және т.б. атап көрсетуге болады.

А.Н.Ковалевтің айтуынша, дипломатиялық құжаттардың құрылымында міндетті түрде төмендегі элементтер болады:

– протоколды формулалар (жолдауларда, ноталарда ғана болады);

– құжаттардың мағыналық өзегі;

– дәлелдемелік бөлім;

– деректі немесе деректерді баяндау.

Сонымен қатар, ғалым дипломатиялық құжаттарға шартты түрде төмендегідей топтарға бөледі:

1. ұсыныс жасау құжаттары;

2. наразылықты білдіру құжаттары;

3. мүмкін жауап қадамдар туралы ескерту құжаттары;

4. басқа мемлекеттің қандай да бір әрекетіне немесе халықаралық уақиғаларға қатысты саяси немесе халықаралық-құқықтық ұстанымдарын бекітетін құжаттар;

5. халықаралық маңызды іс-шаралар туралы ақпарат құжаттар;

6. уағдаластық немесе қол жеткізілген келісім деңгейін рәсімдеуші құжаттар [5].

В.И.Поповтың жасаған классификациясына сәйкес дипломатиялық құжаттардың төмендегі категорияларын атап көрсетуге болады:

– ноталар (вербалды, жеке);

– жартылай ресми сипаттағы жеке хаттар;

– естелік жазбалар;

– меморандумдар;

– үкіметтің мәлімдемесі;

– мемлекет басшыларының сөздері;

– ведомство ішіндегі қатынасхаттар (жылдық саяси есеп, саяси хаттар, ақпараттық хаттар/ тақырыптық анықтамалар, баспасөзге шолу, саяси сипаттамалар, жеделхаттар);

– экономикалық тақырыптар бойынша дипломатиялық құжаттар;

– дипломатиялық әңгімелесулердің жазбалары [6].

И.И. Борисенко және Л.И. Евтушенко секілді ғалымдардың ұсынған дипломатиялық құжаттардың классификациясы бойынша, дипломатиялық әрекет барысындағы құжаттар мынадай топтарды қамтиды:

1. Келісімшарттар және басқа да халықаралық келісімдер (келісімшарт, конвенция; келісімдер; декларациялар; протоколдар);

2. БҰҰ-ның және басқа да халықаралық ұйымдардың конституциялық актілері (БҰҰ хартиясы (жарғысы); Халықаралық сот жарғысы; БҰҰ-ның арнайыландырылған мекемелерінің конституциясы);

3. Біржақты заң актілері (ратификация, келісімшартқа қосылу, ескертпе, ратификацияға қосымшалар, келісімшартты бұзу (денонсация);

4. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының және басқа да халықаралық ұйымдардың резолюциялары және есептері (резолюциялар (шешімдер, ұсыныстар), директивтер, ережелер, процедуралар, қысқа есептер);

5. Қорытынды құжаттар:

5.1. Үкіметаралық іс-сапарлар және келіссөздердің қорытынды құжаттары (коммюнике, ортақ өтініштер, декларациялар, келіскендік туралы меморандумдар);

5.2. Халықаралық конференциялардың қорытынды құжаттары (қорытынды актілер, декларациялар);

6. Дипломатиялық корреспонденция:

6.1. БҰҰ корреспонденциясы (ресми хаттар, бейресми хаттар, вербалды ноталар, жадынама тілхаттар/меморандумдар);

6.2. мемлекетаралық дипломатиялық құжаттар;

6.3. өзге де дипломатиялық құжаттар (агремандар, консулдық патент, экзекватура, грамоты (сенім, кері шақыру), құзыреттілік [7].

Дипломатиялық терминдердің жасалу жолдары

Дипломатиялық құжаттардың құрылымдық элементтері мен түрлерін анықтап алған соң, енді дипломатия тілінің лексикалық және стилистикалық ерекшеліктеріне тоқталып өткенді жөн көрдік.

Дипломатия тілінде терминологиялық қабатты құрайтын лексикалық қор дипломатиялық қызмет реалияларын сыртқы саяси қызметтің ерекше түрі ретінде көрсетеді. Дипломатиялық мәтіндердің стилистикалық ерекшеліктеріне байланысты тіл құралдарының лексикалық қолданымы қатаң тәртіпке бағынады. Дипломатиялық мәтіндерде қолданылатын сөздердің ерекшеліктеріне төмендегі сипаттар жатады:

– терминологиялық (дипломатиялық) лексика;

– сөз клишелері мен штамптардың қолданылуы;

– кірме сөздер;

– эвфемизмдер (сыпайы сөздер);

– қысқартылған атаулар, қысқартулар.

Дипломатиялық мәтіндердің лексикалық құрамының негізгі өзегі -дипломатиялық дискурстың ажырамас бөлігі болып табылатын терминология. Дипломатиялық терминология тілдің лексикалық және семантикалық жүйесін құраушылардың бірі болып табылады. Дипломатиялық терминологияның пайда болуы мен дамуы халықаралық қатынастардың орнауы және дипломатияның пайда болуы, келісімшарттар жасасу секілді экстралингвистикалық категориялармен тығыз байланысты.

Дипломатия саласындағы құжаттардың лексикалық ерекшелігі халықаралық дипломатиялық терминологияның, халықаралық құқық терминологиясының және жалпы саяси терминологияның қолданылуында болып табылады. Себебі дипломатия құқық, саяси салалармен тығыз байланысты, өйткені мемлекеттің сыртқы саясатын жүргізу барысында дипломатия халықаралық құқықтар мен саясатқа арқа сүйейді.

Алғашында дипломатиялық тіл латын тілі болғандықтан, дипломатия саласындағы көптеген халықаралық терминдер латын немесе француз тілінен енген. XX ғасырда дипломатиялық тілдің терминологиялық жүйесіне халықаралық тіл статусына ие болған ағылшын тілі ықпал ете бастады. Дипломатия тіліндегі кірме сөздерді екі түрге бөлуге болады:

1. кірме сөздер;

2. калькаланған сөздер.

Латын және француз тілінен дипломатиялық салаға енген кірме сөздердің қатарында бүгінгі таңда мына сөздерді айтуға болады: атташе (Attaché), дипломат (Diplomate), демарш (Démarche),агреман (Agrément), коммюнике (Communiqué), консул (Consul).

Фарафонова Л.Г. өз ғылыми еңбегінде дипломатиялық терминологияны төмендегідей топтарға бөліп қарастырған:

1. Қызметкер тұлғалардың, дипломатиялық өкілдердің атауы;

2. Дипломатиялық өкілеттіліктердің атауы;

3. Құжаттар мен олардың құрамдас бөліктерінің атауы;

4. Дипломатиялық тәжірибедегі рәсімдерді білдіретін терминдер;

5. Дипломатиялық протокол терминдері;

6. Консулдық терминология.

Зерттеуші консулдық терминологияны дипломатиялық терминдермен қатар қызмет ететін, дербес терминологиялық жүйе ретінде қарастырады. Бұл халықаралық құқық талаптарына сәйкес ерекше консулдық қызметтің болуымен негізделеді.

Консулдық терминолоия да өз кезегінде төмендегідей топтарға бөлінеді:

1. Қызметтік тұлғалардың, консулдық рангтердің атаулары: (Consul, consul général, vice consul);

2. Консулдық өкілеттіліктердің атаулары (Consulat);

3. Құжат атаулары (Visa, Note) [7];

Біз сіздерге «Қазақ тілінде дипломатиялық және мемлекеттік құжаттарды рәсімдеу» оқу құралында орыс тілінен аударылып берілген кейбір дипломатиялық терминдердің шығу тегі мен қазақ тіліндегі баламасын ұсынып отырмыз.

Декларация – (латын тілінен declaration – жариялау, мәлімдеу), ресми мәлімдеу; қандай бір қажетті мәліметтерді хабардар ететін кейбір ресми құжаттардың атауы.

Декларация – (от латинского declaration – объявление, провозглашение), официальное заявление; название некоторых официальных документов с сообщением каких-нибудь нужных сведений.

Преференциялар (латын тілінен praeferentia – қалау) – мемлекетпен белгіленетін, жеке елдердің барлық немесе кейбір тауарлары үшін, басқа елдердің тауарларына қатысты емес кедендік салықтық (баж) жеңілдіктер.

Преференции (от латинского praeferentia – предпочтение) – льготные таможеннные пошлины, устанавливаемые государством для всех или некоторых товаров отдельных стран и не распространяемые на товары других стран.

Коммюнике – (француз тілінен – communique, латын тілінен – communicatio –мәлімдеу, хабар) – Халықаралық келіссөздер, келісімдер, мемлекет өміріндегі маңызды оқиғалар барысы немесе нәтижелері туралы ресми хабарлама. Мысалы, әскери операциялардың, саммиттердің, кездесулердің барысы жөнінде.

Коммюнике (фр. communique от лат. communicatio – сообщение, передача)

Официальное уведомление о ходе или результатах международных переговоров, соглашений, ключевых событиях в жизни страны. Например,

о ходе военных операций, саммитах, сборах [1, 202-203 бб.].

Саяси терминдерді аудару түрлі трансформация (ауыстыру) әдістерімен жасалады. Оған жататындар: 1. Транскрипциялау: саммит – саммит, президент – президент; диктатура – диктатура. Мысалы, түрік тілінің elçi, elçilik,hukuk сөздерінен қазақ тілінде трансформация әдісі арқылы елші, елшілік, құқық сөздері пайда болды.Түрік және қазақ тілдерінде де мағыналары тепе-тең; 2. Транслитерация: чиновник – шенеунік; 3. Калькалау: Soviet Union – Советский Союз–Совет Одағы.

«Калькалау – басқа тілдің лексика-семантикалық, лексика-синтаксистік үлгілерін (модельдерін) қабылдау арқылы жаңа сөздер, жаңа синтаксистік құрылымдар жасау» [8]. «Калька – сөзбе-сөз аудару тәсілі. Сөздің немесе сөз тіркесінің ішкі мағынасын дәлме-дәл сол күйінде аудару»[9]. Демек, түпнұсқадағы сөздердің аударылатын тілдегі дәлме-дәл сөздермен алмастырылуы арқылы жүзеге асатын аударма түрі. Мысалы, халықаралық лаңкестік– международный терроризм, халықаралық құқық– международное право.

Сондай-ақ ғалымдар калькалық аударманы мағыналық және құрылымдық-мағыналық деп бөледі. Аударма жұмысында назар аударатын мәселенің бірі – термин сөздер. Осы тұрғыдан алғанда, калька – сөздің, сөз тіркесінің сыртқы нысанын, ішкі мазмұнын дәлме-дәл сол қалпында аудару арқылы кірме сөздердің енуіне, неологизмдердің пайда болуына жаңа терминдердің жасалуына ықпал ететін тілдік амал-тәсіл болып табылады.

Калька арқылы термин жасаудың жолдары көп, атап көрсетсек: сөздердің бірігуі – келіс+сөздер (переговоры); тіркесуі арқылы – келісімшарт (договор); жұрнақ арқылы–мәміле+гер (дипломат), бітім+гер (парламентер), консул+дық мекеме (консульское учреждение), кеден+дік артықшылықтар (таможенные привилегии); фразеологиялық тіркестер – төртінші билік, шара қолдану; еркін сөз тіркесі –кедендік тексеру, ядросыз аймақтар, Қауіпсіздік Кеңесі т.б.

Зерттеушілер: «...терминдік тұрақты тіркестерді қалыптастыру жағдайында және ғылыми оқулықтар жазуда кальканың орны айрықша. Кейде ғылым тілі калькалауды талап етеді. Демек, калька тәсілі – ғылыми әдебиетті аударудың қажетті амалы. Сөзбе-сөз аудару терминдік лексиканы қалыптастыруға бірден бір қызмет ететін амал болып қала береді» – деп жазады, профессор Г. Смағұлова» [9].

Калька әдісімен термин жасаудың қиындығына қарамастан өткен ғасыр басында А. Байтұрсынұлының сәтті жасаған, лингвистикада күні бүгінге дейін қолданылып жүрген терминдердің бар екендігін ғалымдар мойындап отыр.

Дипломатия тілінде қоғамдық өмірдің басқа салаларында қолданылатын терминдер, яғни жалпыға ортақ лексикалар да қызмет атқаратындығын атап өткен дұрыс, яғни кейбір жалпы қолданыстағы сөздерден де жасалған дипломатиялық терминдерді кездестіруге болады. Дипломатиялық терминология жүйесіне көпмағыналылық тән. белгілі бір термин дипломатия саласында белгілі мағынаға белгілі бір контексте ғана ие болады. Мәселен, «сенімді» сөзі тіркесу арқылы дипломатия саласында терминдік мәнге ие болады: сенімді өкіл – chargé d'affaires.

Қорыта айтқанда, дипломатиялық құжаттар халықаралық қатынастардың сыртқы әлемге шығарылатын өнімі ретінде танылады. Дипломатиялық құжаттардың тілі, оның стилистикалық келбетімен қатар, саяси мәселе бойынша мемлекеттің пікірін, нақты ұстанымын білдіруі, оның мазмұнымен толық сәйкестілігі өзекті. Дипломатиядағы әр сөз ой елегінен өткізілген, пайымдалған болуы қажет екендігін атап өткіміз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бөрібаева С.Б. «Қазақ тілінде дипломатиялық және мемлекеттік құжаттарды рәсімдеу». – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 321 б.
2. Волкова Т.А. Дипломатический дискурс в аспекте стратегичности перевода и коммуникации: на материале английского и русского языков : диссертация ... кандидата филологических наук. – Челябинск, 2007. – 231 с.
3. Бөрібаева С. Дипломаттың іскери сөйлеу мәдениеті Оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 180 бет.
4. Баландина Л.А., Кураченкова Г.Ф. Язык дипломатии: традиции и современность // Язык и право: актуальные проблемы взаимодействия. Материалы Международной научно-практической Интернет- конференции. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 2011. – 259 с.
5. Ожегов.С.И.Словарь русского языка.–Москва: «Русский язык», 1988.– 750 с.
6. Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство: Курс лекций. – 2-е изд., доп. – М.: Международные отношения, 2010. – 576 с.
7. Борисенко И.И., Евтушенко Л.И. Английский язык в международных документах (право, торговля, дипломатия): Учеб. пособие. – К.: Логос, 2001. – 480 с.
8. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: «Сөздік –словарь», 2005. – 440 б.
9. Смағұлова Г., Айтжанова Г. Фразеологиялық калькалар. –Алматы: «Қазақ университеті», 2005.– 124 б.

Gerfanova E.
Master, PhD student,
Sh.Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, usel2004@mail.ru

Ayapova T.
PhD in Philological sciences, professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, ayapova07@mail.ru

Shayakhmetova D.
Candidate of Philological sciences, associate professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, dana.shayakhmet@mail.ru

LANGUAGE LEARNERS' REPRESENTATIONS ABOUT AMERICAN CULTURE: PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

Summary. *This study investigated representations of American culture held by students of English. The number of learners who participated in the research was 36. The main aim of the study was to explore what images language learners had about American culture. The representations provided by the respondents were divided into 10 categories, each containing a different number of cultural items. The study assessed the number of images constituting each category as well as their frequency. The findings revealed that the images describing the USA and people living there formed the largest categories. Furthermore, the study showed that the array of the students' images about American culture is not rich and simplistic. The article starts with the definition of culture, then considers the teaching of culture in the FL classroom, discusses the results obtained from the conducted survey and is concluded by pedagogical suggestions referring to the use of students' representations of a target language culture in the foreign language classroom.*

Түйін. *Мақалада тіл мамандағында оқитын бакалавр-студенттердің американдық мәдениетіне қатысты репрезентациялары қарастырылады. Зерттеуге қатысқан сұхбаткерлер саны 36 адам. Сұхбаткерлер ұсынған репрезентациялар өзіне мәдени элементтерін енгізген 10 категорияға бөлінген. Зерттеу қандай да болсын категорияға кірген репрезентация санын және жиілігін бағалады. Мақалада «мәдениет» ұғымына анықтама беріледі, шет тілдері сабақтарында мәдениет компонентін оқыту мәселесі қарастырылады, зерттеу нәтижелері және талдаулары ұсынылған, сонымен қатар шет тілін оқытуда мәдени репрезетацияларды пайдалану жөнінде педагогикалық ұсынымдар келтірілген.*

Резюме. *В статье рассматриваются репрезентации студентов-бакалавров языковой специальности в отношении американской культуры. Количество респондентов, участвовавших в исследовании, составляет 36 человек. Репрезентации, представленные респондентами, были разделены на 10 категорий, включающих в себя разное количество элементов культуры. Исследование оценивало количество репрезентаций, входящих в ту или иную категорию, и их частотность. В статье дается определение понятию «культура», рассматривается проблема обучения культурному компоненту на уроках иностранного языка, представлены результаты исследования и их обсуждение, а также приводятся педагогические рекомендации по использованию культурных репрезентаций при обучении иностранному языку.*

Culture teaching has become an essential aspect of foreign language education at the present stage. It is acknowledged that one of the main goals of foreign language (FL) education is to train specialists who will be able to act as cultural mediators. Foreign language learning is considered to be senseless if learners know little or nothing about the people who speak the language they learn. Acquiring a new language means a lot more than simple knowledge of grammar rules or the manipulation of vocabulary. As Bada states: "the need for cultural literacy in English language teaching arises mainly from the fact that most language learners, not exposed to cultural elements of the society in question, seem to encounter significant hardships in communicating meaning to native speakers" [1, p.101].

The present paper considers images about American culture given by students who are enrolled in "Foreign language: two foreign languages" specialty. It should be noted that, when students start to learn a foreign language, they already have their own beliefs and images or representations about a target language country. It

is essential for educators to explore them as it might be helpful in the organization of the educational process, particularly when addressing language students' educational needs and interests.

Definition of culture. For a proper understanding of issues covered in this paper, it is first necessary to define what is meant by culture.

In its general sense culture can be defined as customs, beliefs, behavioral patterns, attitudes, values reflecting the way of life a community leads and found in various products of art, e.g. songs, movies, literature, architecture, etc., as well as in the use of the language this community speaks, e.g. proverbs, idiomatic expressions, collocations. According to Kagan, modern science approaches culture as a result of human activity [2]. A human is raised by culture, but at the same time a human creates culture, transforms it and brings something new in it.

Hall and Hall state that "culture determines what we perceive, how we react to situations, and how we relate to other people" [3, p.136]. Maslova points out that culture connects people, for results of work of a human being could be used by other people, and the process of transmitting experience from one generation to another is based on transmitting and sharing knowledge, experience and products of culture [4, p. 2]. For Kramsch culture is "membership in a discourse community that shares a common social space and history, and a common system of standards for perceiving, believing, evaluating, and acting" [5, p.127]. Voloshin underlies the individual nature of culture observing that culture and language are anthropocentric entities; they serve a human and are meaningless without a human [6].

The connection between language and culture. Many researchers underline the inseparable connection between language and culture (Kramsch; Lange; Hall; Kunabayeva). Language is considered to be the most important carrier, container and reflector of culture: through language comes the understanding of a culture which might differ significantly from a speaker's native culture. Through learning a foreign language one becomes able to cognize a new world; one becomes open to new mentality and new way of living. Sapir wrote that culture may be defined as the way how members of a particular community act and think, and language in itself reflects how people think [7]. Lange connected language and culture by saying "language is … one aspect of culture and is the medium for understanding, sharing, and negotiating meaning for all aspects of culture" [8, p. 24].

In the report of the Modern Language Association the close connection between a language and culture is highlighted in the following quotations: "Language is a complex multifunctional phenomenon that links an individual to other individuals, to communities, and to national cultures" [9, p. 236], and "Culture is represented not only in events, texts, buildings, artwork, cuisines, and many other artifacts but also in language itself" [9, p. 236].

It is claimed that a language apart from being a means of communication is the memory and the history of people, their culture, their worldview and psychology; it is "a baggage" of knowledge transmitted from one generation to another, knowledge about nature, space, raising children, preparing them for life, etc. In this way language can be considered as a form of culture that embodies historically the national life in all its diversity and dialectical contradictions.

The Conception of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan underlies the relationship between a language and culture by stating that language is a reflector of sociocultural reality of people speaking it, it is a phenomenon of culture, both national and universal [10]. It is through a language there forms conceptualization about foreign picture of the world and people learning a foreign language acquire ability to conduct communication both in their native and foreign communities, to prevent and overcome conflicts caused by historical, political and religious differences of cultures. Thus, through a language we create efficient framework for international and intercultural understanding.

The teaching of culture in the foreign language classroom. It is acknowledged in modern foreign language education that it is important to insert cultural component in the FL classroom. Tomalin and Stempleski list some of the benefits of teaching culture [11, p. 7]. According to the researchers, the teaching of culture in the FL classroom helps:

– develop an understanding of the fact that all people exhibit culturally conditioned behaviours;

– develop an understanding that social variables such as age, sex, social class and place of residence influence the ways in which people speak and behave;

– become more aware of conventional behaviour in common situations in the target culture;

– increase awareness of the cultural connotations of words and phrases in the target language;

– foster the ability to evaluate and refine generalizations about the target culture, in terms of supporting evidence.

– develop the necessary skills to locate and organize information about the target culture.

– stimulate students intellectual curiosity about the target culture, and encourage empathy towards its people.

The modern system of foreign language education in Kazakhstan is based on cognitive and linguocultural methodology with its construct "language – culture – identity". The construct proposed by the prominent researcher Kunanbayeva S.S. (2010) provides for social and linguocultural reconceptualization of the world perceived by the identity and brings forth the formation of his/her secondary cognitive consciousness through adjustment to linguistic and social culture of a foreign language community. "The strategic aim of modern personal and culture-oriented methodology of foreign language education in Kazakhstan is to raise and educate an identity as a holistic and harmonic subject of culture and activity" [12, p. 147]. This approach highlights the idea of learning a foreign language along with its cultural component, i.e. learning language through culture.

When selecting teaching materials aimed at developing students' cultural awareness in the foreign language classroom, a number of aspects should be taken into consideration. First, materials should form students' realistic ideas about a target language country. Second, it is necessary to determine to what extent the chosen cultural material can serve as an incentive for students to familiarize themselves with key concepts such as "cultural heritage", "cultural community", "cultural diversity", "multicultural personality", "dialogue of cultures", etc. Third, it is important to select materials taking into account students' age and their intellectual abilities. Fourth, from the selected materials students should be able to learn about ways of protecting themselves from cultural aggression.

Some sources for information on culture are listed below:

1. Texts which present information about the country, its history, society, people, institutions, etc. The work with texts presupposes reading, comprehension and check-up activities, discussion, comparison of cultural issues mentioned in a text with those of students' native country;

2. Educational movies, videos, audios;

3. Books consisting of puzzles and quizzes on the trivia of the target culture;

4. Dictionaries of Language and Culture (e.g. Longman Dictionary of English Language and Culture). Such dictionaries contain a great number of cultural entries and cultural notes, which can be used in various classroom activities.

5. Contact with people speaking a target language via Skype, Facebook, e-mail, etc.

Representations about target language country. As the present paper studies images English language students have in regards to American culture, culture is viewed as a set of representations. Such representations include material as well as non-material aspects of human activity. The examples of material culture are works of art, architecture, cuisine, literature, etc., whereas non-material dimension is presented by ideas, beliefs and values. These representations find their reflection in language and cover both individual and social domains. Considering culture as an array of representations is important for developing cultural component of the foreign language programme which addresses students' educational needs. The term "representations" in this study refers to mental images of objects and phenomena in the human mind. It should be noted that the terms "representations" and "images" are applied interchangeably here.

When coming into the foreign language class and setting one of the main objectives of foreign language education, that is, teaching the language in its close connection with culture or integrating the cultural component into the FL class, teachers should be aware of the images students have in relation to the culture they are supposed to get acquainted with. As Nikitina observes, "approaching culture as a set of representations held by language learners can help to overcome a static model of teaching culture" [13, p. 865]. This static approach reveals itself through "tourist-consumer" presentation of a target culture promoted in foreign language textbooks. The researcher underlies the importance of viewing culture as a set of representations by stating that such representations can serve an effective means of helping students to discover and rediscover a target culture based on the knowledge they already have.

There were 36 participants in this study. They are all second-year students trained within the framework of "Foreign language; two foreign languages" specialty. The programme is oriented to training future teachers of English for secondary schools, colleges, various educational institutions, etc. The study took place during the autumn semester of 2017-2018 academic years. The age of the participants ranges between 18-20 years, among them 33 are females, and 3 male students.

This study is based on free response technique to data collection. Each participant was asked the question: What images come to your mind when you hear the words America or American? The students could write any number of words or short phrases. As the language of the questionnaire was English, the answers given by students were in English.

The language learners provided 64 representations of American culture which were grouped into 10 categories. It was necessary to take into count every image presented by the participants, even if it was mentioned once (NI=1). Table 1 shows these categories as well as the number of images they contain and their frequency.

Table 1

Categories of images about American culture

№	Category	NI	F
1	Country	17	74
2	People	17	136
3	Food	9	53
4	Cities and states	7	30
5	Sites	4	20
6	Music	4	19
7	Sports	2	11
8	Holidays	2	9
9	“Apple” company	2	12
10	Language	1	5

Note: NI=Number of images, F=frequency of images within the category

The top category was labeled “Country” (NI=17) with images referring to different aspects of life in America. This category is presented by such images as ‘American Dream’ (F=7), ‘Multinational country’ (F=7), ‘Legalized guns’ (F=6), ‘Democracy’ (F=4), ‘Independence, independent nation’ (F=6), ‘War’ (F=6), ‘Stars’ (F=6), ‘Diversity’ (F=5), ‘Unbelievable beauties’ (F=5), ‘Freedom’ (F=4), ‘Equal, equality’ (F=4), ‘Money’ (F=3), ‘Opportunities’ (F=3). The category includes as well images relating to the symbols of the country ‘US flag’ and ‘Bald eagle’ and a campaign slogan used in American politics ‘Make America great again’.

The same number of images is presented in the category “People”. The students provided 13 epithets describing Americans, such as ‘simple’, ‘kind’,

‘free’, ‘open’, ‘beautiful’, ‘busy’, ‘modern’, ‘cheerful’, ‘friendly’, ‘polite’, ‘active’, ‘independent’, ‘honest’. The most frequent name in this category is the name of the present US president Donald Trump (F=10), which is followed by the name of the former American president Barak Obama (F=6). The name of Frank Sinatra was mentioned twice.

Next goes the category “Food” (NI=10) with the following images: ‘Fast food’, ‘Junk food’, ‘Pizza’, ‘Hamburger, burgers’, ‘Peanut butter’, ‘Doughnuts’, ‘Americano’, ‘MacDonald’s’ and ‘Starbucks’. The most frequently proposed image is ‘Fast food’ with frequency equal to 13.

The category “Cities and states” is presented with the names of Los Angeles or LA, New York, Washington, Hollywood, California. ‘Sunshine City’ was proposed erroneously instead of ‘Sunshine state’ meaning Florida.

The categories “Sites” and “Music” are equal in number, the first one being presented by such images as ‘Grand Canyon’, ‘Statue of Liberty’, ‘Disney’ and ‘Times Square’, the latter one – by ‘good music’, ‘famous singers’, ‘Pink Floyd’, ‘best pop music’.

The categories “Sports”, “Holidays”, “Apple Company” have just 2 images each. The first one is presented by “American football” and ‘basketball’, the second one – ‘Halloween’ and “Thanksgiving’, and the third one – ‘Iphone’ and ‘Apple’. One image only is in the category “Language”, and that is ‘American accent’.

Overall, the participants of the study showed positive attitudes to American culture; the only negative image proposed was that of war. The array of the obtained images presented in the lists is not rich, however, and can be characterized as simplistic. No references were made either to great cultural figures (writers, poets, etc.) or to famous pieces of art. The limited and simplistic array of images might be helpful for teachers in

understanding the fact that language learners should familiarize themselves with the target language culture in a more thorough way and that their cultural knowledge should be broadened.

Pedagogical implications. Exploring language learners' representations of a target language culture is a good opportunity for teachers to understand what images language learners have about the culture of people whose language they are learning, whether the array of their images is rich or poor, or whether students might have gaps in cultural knowledge. The practical use of the images proposed by students cannot be underestimated.

Students' images can be used as a stepping stone in the foreign language classroom – the images which are most frequently encountered in the lists might show what presents the greatest interest for language learners. For example, the most frequent image in the category "Country" in our study was "American Dream". The concept may be used as a starting point for the discussion – what does this expression imply, then watch a video how American people explain it, compare students' understanding of the expression and those proposed by people living in the target language community. Or, for example, in the category "Food" the image of fast food was the most frequent. This topic can also be used as one for the discussion of healthy/unhealthy eating habits, the global problem of obesity, the students may be asked to find some statistical information, to make presentations on the topic, etc. The image of 'guns' was also one of the most frequent in the category "Country". Thus, the discussion may be raised as well on the issue of gun legalization; there can be organized debates pro and cons of gun control laws in the US. In the present study no references were made to famous American writers and poets and their works. Discussions and reading classes may be held in this case, to make students aware of American literature and its prominent representatives.

Studies oriented to discovering students' representations about a target language culture might be conducted at the beginning of the study course, to see what images language learners hold before starting to learn a culture which is new for them and at the end of the course to check whether the images have become more profound and complicated. If such studies reveal the absence of key images relating to art and high culture, language educators could understand that there are gaps in learners' cultural knowledge and that these gaps should be addressed. Moreover, having good knowledge of language learners' representations of a TL country could help language educators to develop the cultural component of a language program that would address educational needs of their students.

To conclude, language educators highlight the importance of incorporating the cultural component into the FL classroom. The main purpose of teaching of culture is to enhance language learners' cultural awareness and deepen their knowledge about a target language culture. Knowledge of a target language culture brings to a better understanding of people speaking this language and to success in the modern world of international cooperation.

This study explored images of American culture held by the language learners. It was found that the content of the students' images is not rich and simplistic. Despite some erroneous notions and absence of "key" images referring to high culture, the images held by the students were positive.

The current study has some pedagogical suggestions, as it has presented some pedagogical ideas on how language students' mental images can be used in the English language classroom. These show what presents the greatest interest for students as well as the absence of important cultural elements may signal about the lack of cultural knowledge. Both should be addressed by language educators, in the first case, to meet students' educational needs and to enhance their cultural awareness. As Nikitina observes, "…addressing language learners' beliefs and stereotypes about a TL country enables language educators to practise progressive foreign language pedagogies that strive to link language learners' prior knowledge and beliefs about a TL country to their new learning experiences and place emphasis on promoting students' critical thinking through exposing them to more ideas about the complex and vibrant world beyond the classroom walls" [14, p. 67].

REFERENCES:

1. Bada E. Culture in ELT. // Cukurova University Journal of Social Sciences, 2000. – №6. – pp. 100-110.
2. Kagan M.S. Philosophiya kultury.– Spb: Petropolis, 1996. – p.414.
3. Hall E.T., Hall M.R. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. – Yarmouth, ME: Intercultural Press**,** 1990.
4. Maslova V., Pimenova M. Kodi lingvokultury. – M.: FLINTA: Nauka, 2016. –p.177.
5. Kramsch C. Context and culture in language teaching. – New York, NY: Oxford University Press, 1993.

6. Voloshin Yu.K. Obshchiy amerikanskiy sleng: sostav, derivatsiya i funktsiya (lingvokul'turologicheskiy aspekt).– Krasnodar: Kubanskiy gos.un-t, 2000. – p.52.
7. Sapir E. Izbranniye trudi po yazikoznaniyu i kulturologii. – M: Progress, 1993.
8. Lange D. L. The teaching of culture in foreign language courses. – Washington DC: Center for International Education, 1998.
9. Modern Language Association Ad Hoc Committee on Foreign Languages. Foreign languages and higher education: New structures for a changed world. – Profession 2007, pp. 234–245.
10. Kontseptsiya inoyazychnogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan.- Almaty: Kazakh Ablai-khan National University of International Relations and World Languages, 2010.
11. Tomalin B., Stempleski S. Cultural awareness. – Oxford: Oxford university press, 1993. – 160 p.
12. Kunanbayeva S.S. Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya.–Almaty, 2010. – p.344.
13. Nikitina L. Language learners' representations of Portugal: implications for culture teaching.//Cultura y Educación, 2016. -№ 28. – pp.863-879.
14. Nikitina L. Language learners' representations of Spanish-speaking countries: How can they inform language pedagogy? // Revista Signos, 2017. – № 50. – pp. 50-70.

Жалалова А.М.
философия докторы (PhD)
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

РИТОРИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. *Мақалада американдық лингвистер Уильям Манн мен Сандра Томпсон қолданысқа енгізген риторикалық құрылым теориясының негіздері қарастырылған. Бұл осы теорияның шеңберінде дискурс құрылымына талдау жасауға мүмкіндік береді.*

Резюме. *В статье рассматривается теоретическая основа риторической структуры, разработанная американскими лингвистами Уильямом Манном и Сандрой Томпсон. Описание дискурса в рамках данной теории дает возможность проанализировать структуру дискурса.*

Summary. *The article examines the theoretical basis of the Rhetorical structure developed by American linguists William Mann and Sandra Thompson. The description of the discourse within the framework of this theory makes it possible to carry out an analysis of its structure.*

Дискурсты белгілі бір уақыт шеңберінде өтетін динамикалық сипаттағы үдеріс, әрі құрылымдық нысан ретінде зерделеу мәселесі көптеген ғалымдардың зерттеу жұмыстарының арқауына айналып, нәтижесінде әртүрлі дискурс талдау үлгілері ұсынылды. Осы үлгілердің ішінде зерттеушілердің назарын өзіне аударып отырған риторикалық құрылым теориясы деуге болады.

XX ғасырдың 1980 жылдары АҚШ зерттеушілері У.Манн және С.Томпсон ұсынысымен тілдік қолданысқа енген риторикалық құрылым теориясының модель-үлгісі қазіргі таңда дискурстың макроқұрылым (глобалды) мен микроқұрылым (локалды) деңгейлеріндегі өзара байланысын, табиғи тілдегі мәтіннің негізгі ұйымдастырылу аспектісін сипаттайтын әмбебап теория ретінде танылып отыр. Авторлардың тұжырымына сүйенсек, риторикалық құрылым теориясы бойынша дискурс құрылымының негізгі үш түрлі деңгейі қарастырылады:

1. ***Суперқұрылым (holistic structure)*** дискурстың ең жоғарғы деңгейде

ұйымдастырылуын жанрға байланысты қарастырады. Мысалы, бұл деңгейде көркем мәтіннің тармақталуы, ресми қағаз үлгілерінің рәсімделуі т.б. сипатталады [1]. Мысалы, *Мен ескіше жыл басы деп есептелетін «Наурыз күні» киіз үйде туыппын. Қазақ даласының ең суық жағын жайлайтын біздің елдердің бірсыпырасы 10 ғасырдың бас кезінде де қыс айларын киіз үйде өткізеді екен. Ол күні жер сілкінбеген, күн түгіл ай да тұтылмаған, есте қаларлық боран да болмаған, ең аяғы қалжа сүйегіне иттер де таласа алмаған. Мексіз де үбірлі-шүбірлі бір қара үйде тағы бір бала туа салған да, басқа балаларының атына ұйқастыра ат берілген. Әрине, ол күннен менің есімде қалған еш нәрсе жоқ... - Қайсар болушы ең, жыламайтын едің, – деп шешем әр кезде айтып отыратын...*

Әке-шешеден күнде естітін көп жақсы тілектердің өзгесі келмесе де, «оқу оқисыңдар» дегендері екі жылдан кейін келіп еді. Жаз бір көлдің басында, қыс айларын әр ағаштың қойнауында өткізетін бес-алты ауыл «балалардың тілін сындыру үшін»молда жалдапты (Ғабит Мүсірепов «Автобиографиялық әңгіме»).

а. Үзінді әдеби жанр түріне**, көркем-әдебиет стиліне** жатады.

ә. Үзіндіні мағынасына қарай «Мен өмірге келген күн», «Мінездеме», «Ата-ана үміті» сияқты логика-семантикалық абзацтарға бөлуге болады:

Бірінші абзац – кейіпкердің өмірге келуін сипаттайтын 5 сөйлемнен тұрады.

1. *Мен ескіше жыл басы деп есептелетін «Наурыз күні» киіз үйде туыппын. 2. Қазақ даласының ең суық жағын жайлайтын біздің елдердің бірсыпырасы 10 ғасырдың бас кезінде де қыс айларын киіз үйде өткізеді екен.*

3. Ол күні жер сілкінбеген, күн түгіл ай да тұтылмаған, есте қаларлық боран да болмаған, ең аяғы қалжа сүйегіне иттер де таласа алмаған.

4. Мексіз де үбірлі-шүбірлі бір қара үйде тағы бір бала туа салған да, басқа балаларының атына ұйқастыра ат берілген.

5. Әрине, ол күннен менің есімде қалған еш нәрсе жоқ...

Екінші абзац – кейіпкердің мінез-құлқына берілген 1 сөйлемнен құралған сипаттамадан тұрады. 1. – *Қайсар болушы ең, жыламайтын едің, – деп шешем әр кезде айтып отыратын... ;*

Үшінші абзац – ата-ана тілеуі:

1. *Әке-шешеден күнде естітін көп жақсы тілектердің өзгесі келмесе де, «оқу оқисыңдар» дегендері екі жылдан кейін келіп еді.*

2. Жаз бір көлдің басында, қыс айларын әр ағаштың қойнауында өткізетін бес-алты ауыл «балалардың тілін сындыру үшін» молда жалдапты», – жолдарымен берілген 2 сөйлемнен тұрады.

Бұл 3 абзацта 3 түрлі ақпарат берілсе де, мәтін тұтастығын «Балалық шаққа саяхат» деген бір ғана тақырыппен беруге де болады деп ойлаймыз.

Ал, осы әдеби жанрда берілген дискурсты ресми түрдегі қағаз үлгілерінің рәсімделуіне сай, мысалы, бір адамның бүкіл жүріп өткен өмірін бір ғана сөзден тұратын «өмірбаян» атты үлгіге сыйғызып тұрған түрін қарастырып көрелік.

Өмірбаян

Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов 1902 жылы 22 наурызда қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы, Жаңажол ауылында дүниеге келген. Ұлты – қазақ. Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі (1958). Социалистік Еңбек Ері (1974). Қазақстанның Халық жазушысы (1984). Тоғыз жасқа дейін өз ауылында оқып, хат таныды. 1916 жылы екі кластық ауылдық орыс мектебінде бір жыл, одан кейін төрт жыл орыс мектебінде оқып, оны 1921 жылы бітірді. 1923 жылы Орынбор қаласындағы жұмысшы факультетіне (рабфакқа)түсіп, онда үш жыл оқыды. С.Сейфуллинмен таныcты. 1926 жылы рабфакты бітірген соң, Омбыдағы ауыл шаруашылығы институтында бір жыл оқып, 1927- 1928 жж. Бурабай техникумында оқытушылық қызмет атқарды. Тұңғыш шығармасы – «Тулаған толқында» повесін осы тұста (1927) жазды. Он жыл бойы баспа орындарында, кеңес, партия мекемелерінде жауапты қызметтер (баспа директоры, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» газеттерінің бас редакторы, Қазақстан КП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісі, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі жанындағы Өнер істері басқармасының бастығы қызметін) атқара жүріп, әдеби шығармашылығын үдете түсті. 1938-1955 жж. бірыңғай жазушылық жұмыспен шұғылданды. 1955-1966 жж. «Ара» журналының бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы, 1958 жылдан бастап КСРО Жазушылар одағы басқармасы хатшыларының бірі, Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтар жөніндегі Бүкілодақтық комитеттің мүшесі болды. Ұлы Отан соғысы жылдарының соңында «Қазақ батыры» (1945) повесін (кейін «Қазақ солдаты» романы) жазды. Бұдан кейін жарияланған (1953) «Оянған өлке» романы қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған шоқтығы биік туынды еді. Атақты романдарымен қатар, Ғабит Махмұтұлы прозаның шағын жанрында да еңбек етті. Ондаған очерк, әңгіме, повестер жазып, жариялады. «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабы үшін 1968 жыл Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын алды. 1974 жылы «Ұлпан» повесін жариялады. Ал «Оянған өлкенің» заңды жалғасы – «Жат қолында» романы арада ширек ғасырдай уақыт өткен соң – 1984 жылы ұсынылды. Отызыншы жылдарда драматург ретінде де бой көрсетті. Оның драматургиядағы тырнақалдысы – сахнада мың реттен аса қойылған «Қыз Жібек» операсының либреттосы (1935) еді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасы да (1939) халық эпосының сарынында жазылған. Жазушының қоғамдық, публицистік, журналистік, сыншылдық еңбектері «Суреткер парызы» (1970), «Заман және әдебиет» (1982) атты кітаптарына енген. Бесінші сайланған КСРО Жоғарғы Кеңесінің және 6, 7, 8, 9, 10, 11-сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болды. 1974-1975 жж. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болып сайланды. Үш рет Ленин орденімен, екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, медальдармен марапатталған. 2002 жылы 100 жылдығы ЮНЕСКО деңгейінде тойланды [4].

Анасының аты Дина, әкесінің аты – Махмұт. Отбасында жеті баланың біреуі. Хамит, Сәбит, Баязит, Қажым, Әшім есімді бауырлары, Гүлсім есімді жалғыз қарындасы болған. Жазушының бірінші жұбайының аты – Қаншайым. Екінші әйелі – Құсни Яғфарова (қыздары – Ғалия (Энгелина), Роза, Мара, Райхан). Үшінші жұбайы – Раиса Мұхамедиярова (қыздары – Гаухар, Гүлнәр). Төртінші әйелі – Ғазиза Бисенова [5].

Міне, осындай мысалда көрсетілген автордың өмір жолын, іскерлік қасиеттерін, отбасылық жағдайын жан-жақты баяндап беретін ресми құжат түріндегі дискурстың мазмұндық-құрылымдық жүйесін төмендегідей нұсқада беруге болар еді:

1.құжаттың аты (өмірбаян);

2.аты-жөні (толық жазылады), туған жылы, айы, күні, туған жері;

3.ұлты;

4.білімі, оқыған оқу орындары;

5.қоғамдық-саяси қызметі;

6.отбасылық жағдайы: ата-анасы, жұбайы, балалары туралы мәлімет (егер бар болған жағдайда).

2. Қатысымдық құрылым (relational structure) жай сөйлемдердің бірізді иерархиялық тізбегінен тұратын біртұтас мәтін мазмұнының ұйымдастырылуын қарастырады. Мәтін ұйымдастырылуы оның өзара мәтінішілік байланыс аспектісінде қарастырылады. Риторикалық құрылым теориясы осы деңгейге жатады. Теорияның негізгі ұғымдары – дискурстық бірліктер мен олардың арасындағы қатынас түрін сипаттайтын риторикалық байланыстар.

3. Дәстүрлі синтактикалық құрылым (syntactic structure).

Авторлардың түсіндіруі бойынша теорияның қолданылу мақсаты:

1) риторикалық құрылым теориясы мәтінде клауздар (ағылш. clause- сөйлем) арасындағы риторикалық байланыстарды сипаттайды (Томпсон, Манн, 1986; Стюарт, 1987; Томпсон, Манн, 1987; Томпсон, Манн, Матиссен, 1992);

2) кең ауқымдағы мәтін түрлеріне (мысалы, жаңа хабарлар жүргізуде) аналитикалық талдау жасауда қолданылады (Ноэл, 1986; Фокс, 1987);

3) салыстырмалы-салғастырмалы риторикалық зерттеулер жүргізуге қолданылады (Гай, 1985, Конг, 1998);

4) нарративті дискурс түріне талдау жасауға ыңғайлы, мысалы, зерттеуші Камф (1986) жапон және испан тілдерінде сөйлейтіндердің әңгімелерінің тіларалық, грамматикалық және риторикалық ерекшеліктерін сипаттауға қолданған;

5) мәтін интерпретациясын жасау кезінде пропозициялар байланысын сипаттауда, мәтін когеренттілігін айқындауда қолданылады.

Теорияны жазбаша мәтін жанрларын (әкімшілік анықтамалар, ғылыми деректер, саяси эсселер, газет-журнал мақалаларын, жарнамалық кітапшаларды, аспаздық рецептер) сипаттауда қолдануға болады [2, 244].

Теория авторларының ұсынуымен риторикалық байланыстардың 24 түрі қарастырылып, оларға жекелеген анықтамалар берілген. Байланыс түрлері әр тілдің ерекшелігіне сай барлық мәтін түрлерін бір қалыпта сипаттауға жарамсыз болған жағдайда, оны зерттеушілердің өз қалауынша толықтыру мүмкіндігі бар екендігі ескеріліп, ашық күйінде қалдырылған.

1999 – 2001 жылдары риторикалық құрылым теориясын ресей ғалымы А.Л. Литвиненко орыс тілінің ерекшеліктеріне сай өңдеп, дискурс бірліктерін сипаттауда қолданып, дискурстың *ауызша* түріне қатысты диалог репликаларын ескере отырып, оны толықтырып, *коммуникативтік байланыстың* 20 жуық байланыс түрін қосады. Қазіргі кезде бұл байланыс түрлері зерттеушілер еңбектерінде кеңінен қолданылып жүр [3]. Көрнекілік ретінде төмендегі кестелерімізде дискурсты семантикалық тұрғыдан талдауда жиі кездесетін риторикалық байланыс түрлерінің қысқаша нұсқасы ағылшынша (У.Манн, С.Томпсон) – орысша (А.Л. Литвиненко, А.А. Сусов) – қазақша (А.М. Жалалованың аудармасы) ұсынылып отыр.

Кесте 1

Себеп-салдарлы бір ядролы (mononuclear) симметриялық байланыс түрлері

№	Ағылшын тілі	Орыс тілі	Қазақ тілі
Объектілік/ пропозициялық (Subject – matter) байланыстар			
1	Condition	Условие	Шарттастық, келісілген жағдай
1	2	3	4
2	Unconditional	Необусловленность	Келісімсіз, шартсыз
3	Volitional Cause	Волитивная причина(добровольно)	Ерікті жағдай (себепті)
4	Non – volitional Cause	Неволитивная причина	Еріксіз жағдай (себепті)
5	Volitional result	Волитивный результат	Ерікті нәтиже
6	Non – volitional result	Неволитивный результат	Еріксіз нәтиже
7	Otherwise (anti– conditional)	Альтернатива	Балама
8	Purpose	Цель	Мақсат
9	Solutionhood	Решение	Шешім

1	2	3	4
10	Unless	Отрицательное условие	Кері жағдай
11	Means	Средство	Әрекет құралы
Презентациялық (Presentational) байланыста			
12	Preparation	Подготовка сообщения	Кіріспе
13	Justify	Обоснование	Негіздеме; Аргумент
14	Enablement	Обеспечение возможности	Мүмкіндік беру
15	Motivation	Мотивация	Уәждеме
16	Background	Фон	Аялық фон
17	Concession	Уступка	Жол беру
18	Evidence	Свидетельство	Айғақ; Куәлік; Растау

Кесте 2

Себеп-салдарсыз бір ядролы (mononuclear) симметриялық (риторикалық) байланыс түрлері

№	Ағылшын тілі	Орыс тілі	Қазақ тілі
Объектілік/пропозициялық (Subject – matter) байланыстар			
1	Circumstance	Обстоятельство	Жағдай
2	Interpretation	Интерпретация	Интерпретация
3	Comparison	Сравнение	Салыстыру
4	Evaluation	Оценка	Бағалау
Презентациялық (Presentational) байланыстар			
5	Elaboration	Развитие Детализация	Даму, өсу, өркендеу, егжей – тегжейлі түсіндірме
6	Summary	Резюме	Түйіндеме
7	Restatement	Переформулировка	Қайта тұжырымдау
8	Antithesis	Антитезис	Антитеза

Зерттеушілердің айтуынша, кестелерде берілген әрбір риторикалық байланыс дискурс/мәтін құрылымындағы маңызды семантикалық, прагматикалық байланыстарды айқындайды [1, 245]. Авторлардың мұндай байланысты риторикалық байланыс деп атағаны да дәстүрлі риторика ұғымына, шешендік сөзге қатысы жоқ, осындай байланыстық негізге сүйенгендігінен туған сияқты. Олардың пайымдауынша, дискурс бірліктерінің әрқайсысы өз алдына жеке дара қолданылмайды. Олар сол дискурстағы басқа да бірліктермен бірін-бірі толықтырып, иерархиялық жүйені ұстана отырып, дискурс мақсатына жетуге қызмет етеді.

Риторикалық теория тұрғысынан риторикалық байланысқа түсетін дискурс бірліктері негізгі басыңқы элемент – ядро (Nucleus) және бағыныңқы элемент – сателлит (Satellite) рөлін атқарады. Риторикалық байланыстардың көп түрлерінде кездесетін ядро дискурс құрылымындағы маңызды бірлік, ал сателлит ядроның маңызын нақтылайтындықтан, адресанттың коммуникативтік мақсатына байланысты оған бағынады.

Кей жағдайларда адресат тарапынан ядро сателлиттің көмегінсіз интерпретациялануы мүмкін, ал сателлит кей жағдайларда өздігінен маңызды ақпаратты жеткізуге қабілеті болмауы да мүмкін. Сондықтан оның жоқ болуы немесе түсіп қалуы риторикалық байланысқа көп әсерін тигізбейді. Ал, ядроның дискурс құрылымында түсіп қалуы немесе жоқ болуы мәтін мазмұнының немесе риторикалық байланыстың өзгерісіне әкеп соқтырады [1, 257]. Мысалы, Үйден шыққалы ешқайсымыз тіс жарып үндегеніміз жоқ, тек астымыздағы аттардың деміккен танау пырылы мен тағалы тұяқтың тасқа шақ-шұқ тиісі ғана осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабырлайды (Оралхан Бөкей, «Қайдасың, қасқа құлыным», 115-б.). Риторикалық құрылым теориясының заңдылығына сүйеніп, осы дискурсты 4 элементарлы дискурс бірлігіне бөлуге болады.

1а Үйден шыққалы ешқайсымыз тіс жарып үндегеніміз жоқ,

1ә тек астымыздағы аттардың деміккен танау пырылы мен

1б тағалы тұяқтың тасқа шақ-шұқ тиісі ғана

1в осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабырлайды.

Берілген мысалдағы дискурс бірліктерінің байланысына келетін болсақ: (1а) Үйден шыққалы ешқайсымыз тіс жарып үндегеніміз жоқ – элементарлы дискурс бірлігі ядро ретінде өз алдына жеке

тұрып, өзінен кейін тұрған сателлиттерге тәуелділігі шамалы болып, аяқталған ойды білдіріп тұр. Ал, сателлит рөліндегі элементарлы бірліктер (1ә, 1б, 1в) ядросыз өз алдына жеке-жеке аяқталған мағына бере алмайды. Тіпті, осы 3 сателлит бірігіп, бір аяқталған ойды білдіреді деп айтуға да болмайды. Себебі, дискурсқа нақтылық үстеп тұрған тек, ғана шектік (тежеу) демеуліктері және мен шылауының әсері олардың белгілі бір ядроға тәуелді екендігін аңғартады.

Ал, ядро өз кезегінде кез-келген дискурстық бірліктермен байланысқа түсе алады, мысалы: 1) 1а+1б+1в – Үйден шыққалы ешқайсымыз тіс жарып үндегеніміз жоқ, тағалы тұяқтың тасқа шақ-шұқ тиісі ғана осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабырлайды бірліктері – Объективті риторикалық байланыстар (пропозициялық) дискурстың қарапайым бірліктерінің бірізділігін сипаттай отырып, шынайы уақытта болып жатқан оқиғаның, іс-әрекеттің бір-біріне байланыстылығын, бірізділігін сипаттайды. Дискурста ядро мен сателлит бірізділігінің қатаң ережесі жоқ, дегенмен әр дискурстық байланыс үшін тұрақты комбинациялар кездесіп қалатынын авторлар жоққа шығармайды; 2) 1а – Үйден шыққалы ешқайсымыз тіс жарып үндегеніміз жоқ. Дискурстық бірліктегі тіс жарып үндегеніміз жоқ әркімнің өз еркімен орындалып отырғандықтан Себеп-салдарсыз бір ядролы симметриялық (риторикалық) байланыс, Ерікті жағдай-Волитивная причина-Volitional Cause риторикалық байланысқа жатады; 3) 1б+1в бірліктерінің (тағалы тұяқтың тасқа шақ-шұқ тиісі ғана осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабырлайды) арасында Себеп-салдарсыз бір ядролы симметриялық (риторикалық) байланыс түрлерінің ішіндегі Салыстыру-Сравнение-Comparison, себебі, ат тұяғынан шыққан дыбысты өсекшіге теңейді.

Қорытындылай келе айтарымыз, риторикалық құрылым теориясын ғылым, саяси-қоғамдық-әлеуметтік, мәдениет, өнер саласындағы дискурстардың әртүрлі контекстегі түрлеріне қолдану тәжірибесінің вариативтілігі оның әмбебап теория енендігін тағы да дәлелдей түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Mann W., Matthiessen Ch. and Thompson S. Rhetorical Structure Theory and Text Analysis. // Discourse Description. – Amsterdam, 1992. – P. 39–78.
2. William Mann, and Sandra A. Thompson. Rhetorical structure theory: A theory of text organization. University of Southern California, 1987.
3. Литвиненко А.Л. Описание структуры дискурса в рамках Теории Риторической Структуры: Применение на русском материале. – http://www.dialog-2001.ru
4. Ссылка: https://www.zharar.com/kz/biography/1954-gabit.html
5. Ссылка: http://zhasorken.kz/ғабит-мүсіреповтің-«бары»-мен-«жоғы»

Медетбаев Т.
Филолия ғылымдарының кандидаты
Қызылорда «Болашақ» университеті
nur-ulan@ mail.ru

ХИСАС-УЛ ӘНБИЯ-СЫР БОЙЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Түйіндеме. *Мақалада Орта (XII-XIV) ғасырларда жазылған мұралармен қатар оның ішінде Н.Рабғузидің «Хисас-ул анбия» еңбегі әдеби мұра ретінде біздің жазба әдебиетіміздің қалыптасуына қосқан үлесі жан-жақты талданып, ғылыми деректердің негізінде жазылды.*

Резюме. *В статье написанные в средневековье (XII-XIV веках), наряду с литературным наследием нашей литературы, идёт вклад Н.Рабгузи «Хисас-ул анбия», которые записываются на основании данных научных трудов и формируются, анализируются всесторонне.*

Resume. *In the article written in the Middle Ages (the 12-14th centuries), along with the literary heritage of our literature there is N. Rabguzi's contribution "Hisas-ul anbiya", which are written on the basis of these scientific works and are formed, analyzed comprehensively.*

Қай халықтың болсын әдеби мұрасы сол халықтың тарихымен бірге туып, бірге қалыптасып, дамып отырады. Орта ғасыр заманында Батыс Түркістанда (Жетісу, Сырдария), Алтын Ордада және Орта Азия (Хорезм, Самарқанд, Бұхара, Хиуа, Қоқан) аймағын жайлаған халықтардың түркі тілінде XII-XIVғғ. жазылып қалған әдеби жазба мұралары бар.

Солардың қатарында «Диуани Хикмет», «Мұқаддимат ал-адаб» («Әдебиетке кіріспе»), «Китаб тарджуман парси уа турки уа моғоли», («Парсы, түркі және монғол тілдерінің тәржімасы»), «Қисас-ул әнбия» («Пайғамбарлар тарихы»), қысқаша, «Қисас-и Рабғузи» («Рабғузи қиссалары») еңбектерін атай аламыз.

Рабғузи Насреддин Бурһанеддиннің баласы (т.ө.ж. белгісіз) – XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында өмір сүрген жазушы, қазақ арасында көп тараған пайғамбар, әулиелер туралы хикая, аңыздар жинағының авторы.

Рабғузи есімі де әл-Фараби, Хорезми, Яссауи сияқты туған жеріне байланысты алған лақап аты. Ол XIII ғасырда өмір сүрген. Әкесі Бурһанеддин – Хорезм тұрғыны. «Қисас-ул анбия» немесе «Қисаси Рабғузи» («Рабғузи қиссалары») атты бұл кітапты 1310 жылы (710 хижра) жаздым. Оны Насреддин Тоқбұға бектің құрметіне арнап жаздым. Оны жазған Рабат Оғыз қазысы Бурһанеддин ұлы Насреддин», – дейді автор. Өзі: «Сенің қолыңнан шыққан, қаламыңнан түзілген сөз оқуға, үйренуге жеңіл, түсінікті болады деп жұрт қолқалаған соң, Тәңірден тауфих тілеп, кітапты бастадым», – дегеніне қарағанда бұрын да білімділігімен танымал болған кісі сияқты. Араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгерген. Жергілікті түріктерден шыққан Н. Рабғузи Рабат қаласын мекен еткен. Оның оғыз (ғуз) [1,176 б.] тайпасының перзенті екенін өзінің есімі де айғақтап тұрғандай.

Тарихымыздан белгілі, 1220 жылы Шыңғысхан әскерлерінің басып кіруіне байланысты Хорезм мемлекеті ыдырап, ол Жошы ұлысының құрамына, кейіннен Алтын орда хандығына кірді [2,173 б.]. Шірік-Рабат (бұрынғы Рабат қаласы) қаласының қазіргі орны Қызылорда қаласынан оңтүстікке қарай 300 шақырым жерде (Өзбекстанмен шекаралас) Қызылқұм шөлінде жатыр [3,40 б.].

Н.Рабғузи – жасынан арабша тәрбие алып, дін жолында қызмет жасап, қази болған кісі. Ол Адам ата, Хауа ана, пайғамбар-әулиелер туралы бұрын-соңды айтылып-жазылып келген аңыздарды жинап, парсы, араб діндарларының жазғандарын қайта өңдеп, осылардың негізінде «Хисаси Рабғузи» немесе «Қисас-ул әнбия» кітабын жазып қалдырған. Бірақ оның түпнұсқасы бізге жетпеген. Парсы тілінен түркі тіліне аударылған бұл қолжазбаның бірнеше көшірмелері бар.

Оның XV ғасырға жататын бір нұсқасы Лондондағы Британия музейінде, XVI ғасырлық бір көшірмесі Ленинградтағы СССР Ғылым Академиясының шығыс фондысында сақталған. Лондондық нұсқасын К.Гренбек 1948 жылы Копенгагенде бастырып шығарған.

1859 жылы белгілі түркітанушы Н.И. Ильминский императорлық Қазан университетінің баспаханасынан кітаптың толық мәтінін бастырып шығара отырып, көпшілікті әдеби мұраның мазмұнымен таныстыруды мақсат еткен. Кейбір мәліметтерге қарағанда Н.И.Ильминский екі түрлі қолжазбаны негізге алған болуы керек. Бұл жөнінде П.М. Мелиоранский былай дейді: «Шамасы

Н.И.Ильминский кейін Азия музейінде сақталған №336 қолжазбаны пайдаланған тәрізді және ол императорлық көпшілік кітапханасындағы Дорн каталогында тіркелген №7 қолжазбасымен де таныс болуы керек» [4, 279-280].

Түркітанушы ғалымдар «Рабғузи хиссаларының» көне нұсқаларын іздестірді. 1883 жылы Лондонға барған сапарында П.М. Мелиоранский Британия музейіндегі ең көне, толық қолжазбаны қарап шығып, одан көшіріп алған кейбір үзінділерін 1897 жылы жариялаған еді. Сонымен бірге Ленинград университетінің кітапханасындағы қолжазбалардың ішінен бұрын жарияланып үлгермеген, Лондон нұсқасының бірнеше үзіндісін С. Е. Малов тауып, оны жарыққа шығарады [5,507-525].

Содан кейін Н.И.Ильминский және С.Е.Малов баспасөз бетінде берілген шығарманың үзінділерін 1951 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арнап шығарған «Көне түркі жазба ескерткіштері» деген кітабына да енгізді. Бұл зерттеушілердің барлығын да «Рабғузи хиссаларының» әлемдік мәдениет пен әдебиет тарихындағы орнын айқындауға үлес қосқан айрықша зерттеулер деп бағалауға болады.

Осы сала бойынша Өзбек ғалымдары да оның хиуалық бір нұсқасын тауып, оны XV-XVI ғғ. аралығына жатқызады. Ол нұсқа Өзбек Ғылым академиясы институтында сақталған.

Жоғарыда айтқанымыздай, «Рабғузи қиссалары» бірінші рет Қазанда 1859 жылы Н.И.Ильминскийдің бастыруымен жарық көрген. Қиссаның бір нұсқасын 1859 жылы Рахматулла Әмірханұлы бастырып шығарған. Одан кейін де 1873, 1897, 1899, 1914 жылдары басылып шыққаны белгілі. Қазақ елі хиссаның осы Қазан баспасы шығарған нұсқасымен жақсы таныс болғанға ұқсайды [6].

Сол сияқты Ә.Әріпбайұлы да Н.Рабғузидің «Қисас-ул әнбиясының» үш жерде (Ташкент, 1904ж., Қазан, 1904ж., Қашқар ұйғыр баспасында, 1908 ж.) басылып шыққанын айтқан және сол үш баспадан шыққан кітапты салыстыра отырып жазған.

Бұл әдеби мұра қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш рет 1967 жылы профессор Б.Кенжебаевтың басшылығымен филология факультеттерінің студенттеріне арналған «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты хрестоматияға енді. Ұсынылып отырған кітаптағы үзінділер «Рабғузи хиссаларының» 1914 жылғы Қазан баспасынан алынып жарияланған болатын.

Профессор Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томановтың филология факультеттеріне арналған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971) оқулығында әдеби мұраның жазылу тарихы мен әр түрлі көшірмелері жайында бірқатар мәліметтер берілген.

«Рабғузи қиссалары» туралы бұрынғы және кейінгі жазылған арнайы зерттеулерде бұл еңбек лингвистикалық тұрғыдан біршама талданғанымен, [7] әдеби сипаты жөнінде тек шолу ретінде ғана айтылғаны болмаса, арнайы зерттелмеген.

Бірақ осы ретте профессор Б.Кенжебаевтың арнайы жазған мақаласының танымдық мәні зор болғандығын айта кету керек [8]. Онда ғалым әдеби мұраның 1914 жылғы Қазан баспасынан шыққан нұсқасы бойынша шығарманың сюжетін, құрылысын, басты ерекшеліктерін, кейбір жеке әңгімелерін талдай отырып, көптеген мысалдар келтіреді. Осы кезге дейін «діни шығарма» ретінде бағаланып келген бұл әдеби мұраны керексіз дүние санап жүрген кейбір сыңаржақ көзқарастарға қарсы нақты дәлелдер айтады. «Шаһнаманы» қазақша жырлаған Т.Ізтілеуов те Н.Рабғузи әңгімелерінің кейбір сюжеттерін өлеңге айналдырып, тәлім-тәрбиелік мәні зор әдеби мұра қалдырғанына көзіміз жетіп отыр. Соның ішінде шайырдың ерекше көңіл аударғаны Лұқман хәкімнің әңгімелері болды [9,114-117]. Рабғузи хикаяттарының біреуін (6-хикаят) жырау Р.Мәзғожаев 1946 жылы Сыр бойындағы халық аузынан жазып алып, оны Ғылым Академиясына тапсырған [10, 365].

1951 жылы С.Е. Малов: «Басқа көне түркі ескерткіштері сияқты бұл ескерткіштің де мән-мағынасын ашу, тарихи-әдеби жайын зерттеу жағы әлі басталған жоқ деуге болады» – деп жазған болатын [11,323].

Сонымен, бұл шығарма ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттелмегендіктен, ол туралы үстірт пікірлер туындап, әр түрлі көзқарастар айтылып келеді. Бірі оны дүниәуи сипаты мол құнды мұра деп қараса, енді бірі қажеті шамалы діни кітап деп біледі.

«Рабғузи қиссаларының» тематикасы, идеялық бағыт-бағдары негізінен діни сипатта болғанымен, ондағы жекелеген әңгімелер мен оқиғалар көркем әдебиеттің дамуына игі ықпал етті.

Біздің осы тарихи жәдігерге, сан ғасырлардан асып жеткен әдеби мұраға «өзінен бұрынғы озық ой-пікірлерге қосқан жаңалығы, сол тұстағы әдебиетті дамытуға азды-көпті үлесі қандай болды?» деп қарауымыз орынды. «Рабғузи қиссаларының» негізі шығыстық (Вавилон) араб, парсы арасында туып,

қалыптасқан. Кейін біздің жерімізге бірден-бірге ауысып, келіп жеткен сюжеттерден алынған аударма, әрі назиралық шығарма болып табылады. «Қиссалардағы» кейбір қалыптасқан сюжеттердің генезисі, дүниенің жаралуы, жерді «топан су қаптау» туралы аңызы және басқалары Вавилон мифологиясынан алынғандығы дәлелденіп отыр. Лондондағы Британия музейінің қызметкері, археолог Джордж Смит сына жазбаларының арасынан б.д.д. I мыңжылдықта жазылған «Энума Элиш» атты бір поэманы тауып, оны оқып шыққан. Сонда көктің, жердің, дүниенің алты күнде жаралуы, адамды да алтыншы күнде жаратуы, тағы да басқалары кейінгі діни кітаптардағы («Тәурат», «Інжіл», «Құран Кәрім») қалыптасқан сюжеттерге сәйкес келеді.

Рабғузи кітабында көне Вавилон мифологиясымен тамырласып жатқан көптеген қалыпты сюжеттер бар: дүниенің жаралуы, жерді топан су қаптауы, Адам ата, Хауа ана, т.б.. Шумер тілінде «нин» – әйел, «ти» – қабырға сөзінің мағынасын білдіреді екен. Хауа анамыздың Құдайдың құдіретімен Адам атаның қабырғасынан жаралғаны туралы аңызды ескерсек, ақиқат шындыққа бір табан жақындағандай боламыз.

Бұл еңбекте «Топан су» аңызына біраз орын берілген. Жер жүзін топан су қаптар алдында Құдай Нұһқа кеме жаса деп бұйырады. «Нұһ кеме жасайды. Кемені үш қабат етіп, бірінші қабатта хайуанаттардың әр түрінен бір-бір жұп, екінші қабатында адам, үшінші қабатына құстың әр түрінен бір-бір жұп алады. Қырық күн, қырық түн жаңбыр жауады. Сел болып, жер бетін топан су қаптайды. Судың биіктігі қырық аршын болады. Ең биік деген таудың өзінің басынан асып кетеді. Дүниеде қыбырлаған жан, мақұлық қалмайды, барлығы суға кетеді». Алла тағала Нұһ пайғамбардың өтінішінен кейін дінге кірмегендерді жазалау үшін оларға топан су жіберген болатын.

Осындай нөсер, топан су туралы жазылған мәлімет шумерлердің клинопись жазу таңбаларынан табылған. Бір күні Джордж Смит таңбаларды реттеп отырып, оның бірнешеуінен «топан су» жайлы аңыздың үзіндісін оқыған. Д. Смит ашқан жаңалығын жеріне жеткізіп, анықтап шығу үшін Месопотамияға сапар шекті. Онда ол орасан зор қазба орнынан аңыздың қалған бөлігі жазылған таңбаларды тауып алған. Онда Нұһ Утнапиштим деп аталған [12, 27].

Ағылшын этнологы Дж. Фрезер Солтүстік, Орталық және Оңтүстік Американдағы 130 тайпаның ішінде бұл туралы аңыз айтпайтын бірде-бір тайпаның жоқтығын атап өтеді [13, 114].

Ежелгі Мексиканың «Чемпалпопока» кодексінде былай делінген: «Аспан жерге төніп келді де, бір күннің ішінде бәрі опат болды. Тастар балқып, сақылдап қайнап, көкке қып-қызыл таулар көтерілді. Таулар да судың астына түсті» [14, 7-9].

Ал үндістердің киче тайпасынан шыққан абыздары «Пополь-Вух» кодексінде былай деп жазған: «Топан су қаптады... Жер бетін қараңғылық басып, қара жаңбыр жауды, күндіз де, түнде де нөсер... Адамдар жанталасып, бет-беттеріне қашты...» [15, 7-9]. Бұл апат бірқатар ғылыми материалдардың көрсетілуі бойынша, шамамен біздің жыл санауымыздан бұрынғы 11000 мыңыншы жылдарға сәйкес келеді [16, 34].

«Рабғузидің қиссалары» – Құран Кәрімде, ислами ұғымда «пайғамбар» деп есептелінетін тарихта болған адамдар жайында әңгімелер. Әңгімелердің арасында Құран қағидаларынан үзінді дәлелдер келтіріліп отырған. Әңгімелердің негізгі өзегі де сонда баяндалатын оқиғалардан алынған. Құранды көп жылдар бойы тексеріп, зерттеген арабист ғалымдар оны араб әдебиеті мен мәдениетінің, тарихының көне ескерткіші деп бағалайды. Белгілі зерттеуші И.Ю. Крачковский: «Құран –исламның ерте дәуірдегі тарихын бейнелейтін кітап, араб прозасының, әдеби тілінің негізі болған ірі ескерткіш. Құран – дүние жүзі әдебиетінің ескерткіші» [17, 660], – деп бағалаған.

Адамзат баласына Алла тарапынан көптеген кітаптар жіберілген. Солардың ішіндегі ең негізгілері төртеу: Дәуіт Әлейһиссаламға «Забур», Мұса Әлейһиссаламға «Тәурат», Иса Әлейһиссаламға «Інжіл», Мұхаммед с.ғ.с.-ға «Құран Кәрім» түсірілген. Көп кітап келді Алладан, оның төрті Алланы танытуға сөз айырылмас [18, 296], – деп дана Абай айтқандай, аталған кітаптардың барлығында Жаратушының бірлігі және барлығы, оның асқан құдірет иесі екені айтылады.

Жаратушы хақ тағала хабарын өзінің елшілері – пайғамбарлар арқылы жеткізіп отырған. Пайғамбарлар – Алла тағала тарапынан жіберілген елші, адамзатты адастырмайтын тура жолға бастаушы, надандық пен қараңғылықтан құтқарушы тарихи тұлғалар. Діни әдебиеттерде 124000 пайғамбар болды деп айтылады. Олардың әрқайсысының өзіне тән керемет қасиеттері болды. Өзі өмір сүрген қауым мен жұртын адастырмас ақ жолға бастап, ақиқат туын ұстаған мұндай тұлғалар туралы «Құран Кәрімде» де баяндалады. «Құран Кәрімде» 25 пайғамбардың аты аталып, олардың өмірі, қоғамдағы қызметі жайлы нақты мәлімет беріледі.

Қасиетті «Құран Кәрім» – адамзаттың баға жетпес рухани құндылығы. Аса қамқор, мейірімді Алла тарапынан жерге түсірілген бұл илаһи кітапта бүкіл адамзат баласын қараңғылық пен надандықтан құтқарушы рақымы етіп қана түсірген мүбәрак Мұхаммед с.ғ.с.-ның нұры жөнінде ашық айтылады. Жеті мыңжылжық сынақтан сүрінбей өткен әз нұр Аллаһтың рахметіне бөленіп, 18 мың ғаламның негізі болу құрметіне ие болған. Осыдан келіп Жаратушы хақ тағала Мұхаммед с.ғ.с.-ды ақырғы пайғамбар етіп, оған соңғы ескерту-сәлемі болған «Құран Кәрімді» жіберген.

Адамдардың өз ішінен шыққан, белгілі бір дәрежеде білімі мен сауаты жоқ, сонысына қарамай асқан білімдар, тұңғиық ғұлама, шексіз білім иесі болған Мұхаммед с.ғ.с. ілімі – мәңгілікке бастайтын сара жол.

Алла тағаланың тоқсан тоғыз сипаттарының бірі – әл-Әлим (ғылым) болса, Мұхаммед пайғамбардың «Ғылым дамығанда, ислам да дамиды» деген хадисі біздің заманымызда нақты шындыққа айналып отыр. Себебі, көзіміз көріп, көңіліміз сеніп жүрген небір ғылымның қол жеткізген жаңалықтары сол «Құран Кәрімде» әлдеқашан айтылып, ескертілген болатын.

Алла тағаланың Жебірейіл періште арқылы Мұхаммед пайғамбарға түсірген қасиетті «Құран Кәрімі» – әлемнің баға жетпес қазынасы. Араб тілінде Алладан түскен «Құранды» көпшілік қарапайым халықтың бәрі оқып, біліп, түсіне алмайтын еді. Ал сол құдіретті Алланың сөзін Қ. Яссауи өзінің «Диуани хикметі» арқылы өзінше түркі тілінде жырлағандықтан, бұл еңбек ел алдында өтімді, әрі өзі де үлкен беделге _ие болды. Сондай халықтың аузынан түспейтін рухани еңбектің бірі – Н. Рабғузидің «Қисас-ул-әнбиясы». Түркі жұртының осы дінге ерекше бет бұруына осы кітаптың ықпалы зор болды десек, қателеспейміз.

Ислам шариғатын тани отырып, адам баласы өзінің бітім-болмысын, тағдыр-талайын жете түсінді. Адам атадан басталған пайғамбарлар көшіндегі ізгілік ізін бажайлай отырып, бұл тұлғалардың адамзат өркениетіндегі орны мен қадір-қасиетін еріксіз мойындайсың. Айталық, Адам ата күнәһар болып, жұмақтан қуылғаннан кейін жасаған тәубесі мен шүкіршілігі қабыл етіліп, Жаратушының мейіршапағатына ие болады. Соның нәтижесінде Адам ата ның тілегі қабыл болды, бүкіл адамзаттың атасы болды, руһтан нәжісті ажыратты, ілім-білім таратты. Сол сияқты әрбір пайғамбардың ешкімге ұқсамас ерекше қасиеті мен кереметін танытатын бұл шығарманы оқи отырып, олардың асқан көрегендігіне, мызғымас төзімділігіне, сұңғыла білімділігіне тәнті боласың. Өз қауымын Илаһи шындыққа иландыру үшін көрсеткен небір мұғжизаларын оқи отырып, еріксіз бас иесің.

Діни бағытта жазылған әдеби мұраның мақсаты ізгі, мұраты биік. Аса рақымды Жаратушының 18 мың ғаламды қалай және не үшін жаратқаны, мүбәрак нұр иесі Адам Атадан бастап, пайғамбарлардың сәруары атанған Хазіреті Мұхаммед с.ғ.с.-ға дейінгі аралықтағы көптеген пайғамбарлардың өз қауымы мен жұрты үшін атқарған игі істері жүйелі түрде тарқатылып, әсерлі баяндалып отырады. Шығармадағы әрбір хикая – әдеби көркем туынды. Оны оқи отырып, көкірек көзіңді ашар парасат айдынына кезіккендей боласың. Жай оқымайсың, зерделей түсіп, жоғалтқаныңды тапқандай боласың. Әсілі, фәни өмірдегі адам баласының асылындай бағалар, жалғанның жылтырағына алданып жүріп жоғалтар нәрсесі біреу-ақ. Ол – өзі, өзінің адамдық қалпы мен имани шындығы. Сол жоғалтқаныңызды тапқанда қандай сезімде болуыңыз мүмкін? Міне, сол асылды тапқандай болып отырған жайымыз бар. Халқымыздың сан ғасырлардан мұқалмай жеткен рухани інжу-маржаны – қолыңыздағы «Қисас-ул әнбия» секілді жәдігер ұрпақтан-ұрпаққа ауыса отырып, рухани дүниеміздің кем-кетігін бүтіндеп, ақыл-ой парасатының шырқау шыңына бастай берсін!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. А.,1987, 176 б.
2. Қазақ совет энциклопедиясы. А., 1972, 173 б.
3. Қазақстан тарихы. А., 1994, 40 б.
4. Мелиоранский М.П. Сказание о пророке Салихе. (изд. Хисас-ул Энбия Рабгузи).-сборник статей учеников барона В.Р. Розена к дню дватцати пятилетия его лекций. СПБ, 1897.– С. 279-280.
5. Малов С.Е. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее. Том V. Ленинград. Изд. АН СССР. 1930. – С. 507-525.
6. Қисас-и Рабгузи. Қазан, 1985 ж.
7. Мирзакаримова Ульмас. Морфологические особенности «Кисаси Рабгузи». Ташкент, Автореф. канд. дисс.– 1969.

8. Кенжебаев Б. Қисас-ул әнбия // «Жұлдыз», 1968, №7.
9. ІзтілеуовТ. Назым. А.– 114-117 бб.
10. Мәзғожаев Р. Қазақ ертегілері. 3-том.– 365 бет.
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.– С. 323.
12. Косидовский З. Библейские сказания. 1966.– С. 27.
13. И.Амборджа Донини. Люди, идолы и боги. М.,1962.– С. 114.
14. Горбовский А.А. Загадка древнейшей истории. М., 1971.– С. 7-9.
15. Сонда.
16. Косидовский З. Библейские сказания. М. 1966, С.34.
17. Коран. М., 1963.– С.660.
18. Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. А.,1961, 296 б.

Nurbayeva A.M.
Senior lecturer, PhD
Abai Kazakh National Pedagogical University
nurbaeva.aida@bk.ru

Safronova L.V.
Doctor of Philology,
professor of Russian language and literature Department
Abai Kazakh National Pedagogical University
dinass2002@mail.ru

MEANS OF EXPRESSING THE EVALUATION IN ADVERTISING TEXTS

Түйін. *Бұл мақалада жарнама мәтіндерінде бағалау құралдарын қарастырады. Жарнама мәтінін жасай отырып, жарнама жөніндегі маман өз алдына міндет қояды – оқырманды әлеуметтік маңызы бар фактілер, оқиғалар мен шындық құбылыстары туралы ақпараттандыру ғана емес, сонымен қатар міндетті түрде хабарланатын адамға баға беру. Сол арқылы жарнама тілінің функционалдық-стильдік бірлігі жарнамалық мәтіндерде ақпараттық және бағалау элементтерін тұрақты түрде жүзеге асырумен қамтамасыз етіледі.*

Түйін сөздер: *білдіру құралдары, бағалау өрнектері, жарнамалық мәтін, бағалау типологиясы, ұран.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются средства выражения оценки в рекламных текстах. Создавая рекламный текст, специалист по рекламе всегда ставит перед собой задачу – не только информировать читателя о социально значимых фактах, событиях и явлениях действительности, но и обязательно дать оценку сообщаемому. Тем самым функционально-стилевое единство языка рекламы обеспечивается постоянной реализацией в рекламных текстах информативных и оценочных элементов.*

Ключевые слова: *средства выражения, выражения оценки, рекламный текст, типология оценки, слоган.*

Summary: *In this article are considered means of expression of evaluation in the advertising text. Creating an advertising text, an advertising specialist always sets a task-not only to inform the reader about socially significant facts, events and phenomena of reality, but also to give an assessment of the reported. Thus, the functional and stylistic unity of the advertising language is ensured by the constant implementation of informative and evaluative elements in advertising texts.*

Keywords: *means of expression, evaluation expressions, advertising text, evaluation typology, slogan.*

Assessment, as a logical-philosophical category, was already expressed in the works of ancient thinkers, but still continues to be a source of interest and attention for scientific research. Thus, Aristotle, in his writings, examines the types of objects that receive an assessment qualification, and discusses the values of the estimated predicates B. Spinoza attached to them in his works, analyzing the estimates, using the notion of a standard. J. Locke is considered the founder of the hedonistic theory of good and evil, I. Kant is the preacher of utilitarian valuation theory, etc [1, 23].

The category of evaluation becomes the object of attention of linguistics in the 20th century. Particularly relevant from the second half of the 20th century as part of the general problem of meaning is the problem of evaluative meaning.

As in the logical-philosophical and linguistic sense, it is necessary to distinguish assessment in the broad and narrow sense of the word. In a broad sense, an assessment is a qualification that can be defined as the judgment of the knower about a subject, based on a comparison of a given subject with a chosen standard. Estimation in the broad sense is expressed in units objectifying “quantification”, “assessment of quantities”. Estimation in the narrow sense is connected with the sign “good / bad”, with the establishment of a value relationship between subject and object. [2, 41].

So, the assessment is a logical-semantic category, correlated with the axiological scale “good / bad”. In accordance with this, it is possible to define an assessment as a positive and negative characteristic of an item related to the recognition or non-recognition of its value from the position of certain value criteria. In the estimated value, two factors interact – objective and subjective. The descriptive side of the estimated value correlates with the objective principle of the display of reality, the estimated – with the subjective, which is why the latter is devoid of the character of objective truth. Evaluation is opposed to denotation on the principle of display of reality: if the descriptive content reflects the real, objectively existing world, then the estimated one is the relationship between the existing world and its idealized model [3, 31].

There are four main components of the estimated value: the subject, subject, character, basis, also include stereotypes, aspect, axiological predicate, evaluation classifiers, rating scale [4, 34]. The subject of evaluation is a person, a social group, a part of a society or a society as a whole, attributing value to an object by means of evaluation. “In my opinion, he is a good rider – the subject of the assessment of” I “, He is considered a good rider, the subject of assessment is the society”. Not only has the presence of the subject, but also its activity in the evaluation structure allowed us to speak about the subjective nature of the assessment. The definition of the subject is very important, because it is in relation to him that they speak about the truth of the evaluation.

Among the privately estimated values are three groups, which include seven digits.

The first group is sensory evaluations, which are divided into:

1) sensory – taste or hedonistic evaluations. They express only those impressions that arise in the mind of a person when something is perceived by the senses (pleasant – unpleasant, tasty – tasteless, beautiful – ugly). This is the most individualized type of assessment.

2) psychological evaluations that differ in:

– intellectual grades: smart, stupid, informative, boring;

– emotional scores: funny, funny, boring;

The second group – sublimated estimates, which are divided into:

aesthetic evaluations based on the synthesis of sensory and psychological assessments and denoting emotional and mental impressions from the perception of something: sympathetic, unsympathetic, terrible. ethical evaluations denote the reactions of our consciousness, based on socially determined ideas about moral norms, about good and evil: decent, indecent, decent, indecent.

The third group is rationalistic assessments related to the practical activities, interests and everyday experience of a person. The main categories are physical and mental benefits, focus on the achievement of a certain goal, the performance of a certain function, compliance with the established standard. Rationalist assessments include: utilitarian: practical, impractical, convenient, inconvenient;

regulatory: correct, correct, incorrect; teleological: effective, profitable, unsuitable.

Context is a powerful mechanism for the formation of the desired assessment in a neutral nomination. The assessment is not laid in this (main value) nomination, but in its verbal environment.

A quasi-synonymous situation is alignment in a single row of words that converge in meaning only within a specific context.

Quotations “taken out of context” make it possible to manipulate the public consciousness, since there may not be truth in them, but there is always plausibility.

Thus, the diversity of typologies of an assessment is determined by the possibility of choosing a trait that can be used as a fundamental one in the distributions of estimated predicates. As classification criteria as the nature or basis of assessment (rational / emotional); method of evaluation (absolute assessment, implying one evaluation object – She is a wonderful seamstress. comparative assessment when two objects are compared

– These shoes are worse than mine), the interaction of the subject of evaluation with its object (general / private assessment); axiological interpretation (positive / negative evaluations), etc.

Evaluation and emotiveness. Emotiveness is the semantic property immanently inherent in a language, expressing the system of its means of emotionality as a fact of the psyche, reflected in the semantics of language units, social and individual [5, 87].

Emotive categories and ratings are very related. Rational or intellectual – logical assessment is very rarely without emotional undertones. Emotional evaluation, on the contrary, is common, therefore its means of expression are much richer and more diverse. Human consciousness perceives reality in the unity and interaction of thoughts and feelings. An evaluation without emotion exists, and there is no emotion without evaluation. There are about 500 emotions, which are divided into positive and negative. Any emotional reaction is based on correlation with global assessment categories – good / bad.

Evaluation and modality. Assessment is traditionally regarded as one of the types of modality [6, 45]. It is sometimes called evaluation modality. The evaluative modality, expressing the attitude of the speaker to everything that is conceived as objective, regardless of the subject, should be distinguished from the objective-time modality, which is included in the descriptive plan of content.

Assessment is an essential attribute of any advertisement; it can be expressed by non-verbal means, for example, a mimic of a character in an advertisement or in a picture, with the help of musical accompaniment, color decision, but still the main means of transmitting an assessment is language.

It is generally typical of human psychology to evaluate everything, label and compare one with the other, this happens automatically: we compare the appearance, abilities, and fruits of our work with what we see in others. From the knowledge of this feature of human nature and advertising repels.

It is interesting to note the paradox of today's advertising and the state of the world: at a time when people can theoretically have everything they need, advertisers are forced to look for new ways, including due to high competition, fabrication of new needs, the overwhelming majority of the world's population do not have the opportunity to earn enough money to live with dignity, or, even in the rare case when they have these means, to purchase quality products. Also, in our age of high technology, science turns against man, excelling in economy on production technology, suppliers have already learned from the example of the king of the lunar industry from the well-known children's book "Dunno on the Moon" to make pastila of rubber and marmalade of plastic [6, 73].

Returning to the subject of our conversation, we recall that today the production of advertising is a developed device aimed at the production of new needs, on this basis it should be noted that the most popular qualities for the consumer are the degree of novelty, "fashion", modernity, "manufacturability". One of the most recently reproduced words that added to this list is the word "innovative."

Interestingly, in the advertising of foreign firms that are not aimed narrowly at the population of a particular country, this trend is almost not noticeable:

She only dreamed of. Today – has appeared! (Brothers sewing machine)

Slogans, in which the stated high goals of the company, as in the well-known phrases:

"We bring good things to life" (General Electric) sensory

"Change life for the better "(Philips); sensory

"Future finds reality." (Goldstar)

"Do you speak:"SIEMENS"!" [8, 66].

Estimation is expressed in the fact that knowledge of a trademark is equal to knowledge of a foreign language, and English is chosen specifically, this suggests the conclusion that, knowing this trademark, you seem to discover the whole world for yourself and become familiar with what is the benchmark of quality worldwide;

ELECTROLUX. Sweden knows very well how to control cold. Sensory-intellectual

SAMSUNG. The perfect technique for real life [9, 11].

ZASS heaters, like all German technology, are of high quality and long-term operation. Therefore, when you buy any ZASS heater, you get a two-year warranty on it...

Here, the evaluation is expressed directly: "they are distinguished by high quality and long-term exploitation" [10, 31]. Often in advertising slogans indicate the country – the manufacturer is known for the quality of manufactured equipment:

Not a speck of dust. Made in Japan. (Hitachi Vacuum Cleaners)

Pay attention – made in Germany! (Thomas vacuum cleaners)

Eurosoba. Reliable as a Swiss bank. (Eurosob washing machines)

This mention can emphasize not only the quality of equipment, but also its prestige; this can be traced in the line of slogans of the brand Indesit:

Indesıt. Made in Europe, washes in your home.

Indesıt. The choice of a new Europe. Rationalist-teleological

Elektrolux support their image as an image of the campaign, which is distinguished by the special professionalism and intellectual virtues of its employees in a series of slogans:

"Electrolux. Sweden. Made with the mind "

"Beam Electrolux. Built wisely. "(Series of built-in vacuum cleaners)

It is also an expression of evaluation:

Famıly. Affordable quality.

The slogan is more successful in this sense:

Sınger We are making the best available. (Since the first two examples indicate limited choices) Lg. [11, 66].The world is divided into people who use LG refrigerators and those who still do not know about them.

The assessment is manifested in the assurance of the unconditional superiority of this product over other brands. Rationalist normative. This advertisement is based on trust, and the recognition of the name of the company by the quality of the cars, which began to be produced much earlier than the sewing machines, and this is the basis of the entire rather large text of the advertising article[12, 23].

Of particular importance are those slogans, a significant part of the meaning of which are not expressed explicitly, but is implied and, therefore, completed by the reader himself. One of the most interesting rhetorical methods of this type is the reception of a conditional replica. [13, 29]. The term “conditional cue” means such a way to build a slogan, in which the phrase looks like it was torn out of a dialogue, sometimes as an answer to a question or a replica in a dispute. A similar example of an unsuccessful phrase change is the replacement of the slogan “It’s a Sony” (This is Sony) with the phrase “This is not a dream, this is Sony”. The expression of the first phrase is a feeling of pride for the brand, which arose due to the special construction of the phrase and intonation. By changing the phrase, advertisers made it more faded in an expressive attitude [14,44].

REFERENCES:

1. Pirogov Yu.K. Hidden and explicit comparisons // Advertising and life, 1998.
2. Pirogov Yu. K., Baranov A.N., Parshin P.B., etc. Advertising text: semiotics and linguistics. – M., 2000
3. Christmas Yu.V. General philology. – M., 1996.
4. Christmas Yu.V. Lectures on general linguistics. M .: 2000
5. Romanov, ETC. Theory and methods of creating commercial names and advertising texts. – Samara: Univers Group, 2008.
6. Romat E.V. Advertising. – SPb, 2001
7. Advertising: language, speech, communication: Proc. Manual / Ed. O.Y. Goikhman, V.M. Leichik. M .: INFRA-M, 2008
8. Sergeeva L.A. Categories of evaluation and aspects of its description // Studies on semantics: Semantic categories in the Russian language.- Ufa: BSU, 1996
9. Sternin, IA, problems of analyzing the structure of the meaning of a word. – Voronezh, 1979
10. Telia V.N. The connotative aspect of the semantics of language units. – M, 1986
11. Shakhovsky V.I. Types of values of emotional vocabulary // Questions of linguistics. – M, 1987
12. Сафронова Л.В. Когнитивно-дидактический механизм жанров слухов и сплетен (на материале произведений С. Довлатова) // Когнитивные стили коммуникации. Теории и прикладные модели. Доклады международной конференции. 20-25 сентября 2004, Крым, Партенит // Изд-во ТНУ им. В.И.Вернадского, Симферополь, 2004. – С.165-170.
13. Когнитивная поэтика: проблемы, опыт исследования. Науч. ред. А.Камаловой. Olsztyn, 2011. – 169 с.
14. Терентьева И.Б. Психологическое воздействие рекламы на человека. Сборник научных трудов: PR и СМИ в Казахстане. – Алматы: БАК менеджменті мен жанрама кафедрасы. Нур, 2003. – С. 77-83.

Нұрсұлтанқызы Ж.
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қызылорда Болашақ университеті
zhaznur@mail.ru

ТЫЙЫМ РЕТІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КИНЕМАЛАР

Түйіндеме. *Қазақ халқына тән бейвербалды амалдардың танымдық мәнін анықтау арқылы ұлтымыздың дүниетанымын, мәдениетін, ой-санасын білуге болады. Бейвербалды амалдарды тек семантикалық аспектіде қарастыру олардың табиғатын тануда жеткіліксіз болуы мүмкін. Бейвербалды амалдардың мағынасын түсінуде олардың жасалуына негіз болатын уәждерді білу маңызды. Мақалада қазақ халқының танымында кездесетін тыйым ретінде қолданылатын кинемалар туралы сөз болады.*

Резюме. *В современном казахском языкознании особую актуальность приобретают паралингвистические исследования, изучающие вопросы неязыковой коммуникации, невербальные компоненты общения между людьми. Изучение невербальных средств тесно связано с изучением фоновых знаний, представляющих собой совокупность экстралингвистических компонентов значений слов языка, отражающих культуру, быт, историю, традиции и менталитет его носителей. В статье рассматриваются кинемы-запреты в казахском языке.*

Summary. *In modern Kazakh linguistics a special urgency gets para-linguistic researches, which studies questions of non-language communications, nonverbal components of dialogue between people. It is difficult to approve today, that the materials about nonverbal means in Kazakh linguistics, concepts, designated by them, national-cultural features, their communications with customs and traditions of Kazakh people are comprehensively investigated and systematized. The article discusses kinema-prohibitions in the Kazakh language.*

Кез келген халықтың бейвербалды амалдары екінші бір халықтың бейвербалды амалдарына ұқсауы да, араларында айырмашылықтар болуы да мүмкін. Бұл жөнінде Г.В.Колшанский: «Әр халықта кездесетін ым-ишаралар өз алдына бөлек мағыналарымен түсіндіріледі. Мысалы, орыс халқында бас шұлғу – мақұлдау белгісі болса, болгар ұлтында бұл кинема келіспеушілік белгісі»,- деп тұжырымдайды [1,67]. Мәселен, ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпақтарына айтып кеткен әрбір тыйымында терең мағына, мол тағылым жатыр. Қазақ халқында тізені құшақтау – жалғыз қалудың, бетін басу – жаман хабар естігеннің, үлкеннің жолын кесу – әдепсіздіктің белгісі болып табылса, ал бұндай бейвербалды амалдар (тізені құшақтау, қолды төбеге қою, бетін басу т.б.) өзге халықтарда басқа мағына беруі де мүмкін. Сондықтан әрбір ұлт кинемасы этнос ерекшеліктерінің белгісі болып табылады.

Осы орайда қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрсеткіші – бейвербалды амалдардың когнитивтік (танымдық) мәнін анықтау арқылы ұлтымыздың дүниетанымын, мәдениетін, ой-санасын саралап тани аламыз. Бейвербалды амалдарды тек қана семантикалық аспектіде қарастыру – олардың табиғатын ашып, тереңірек тануда жеткіліксіз болуы мүмкін. Сол себепті бейвербалды амалдарды танымдық қырын анықтауда олардың құрылымдық ерекшеліктерін қарастырудың да айрықша мәні бар. Бейвербалды амалдардың мағынасын түсінуде олардың жасалуына негіз болатын уәждерді білу маңызды. Бүкіл бір этностың дүниетанымдық көзқарасы мен дәстүрлі мәдениеті бейнеленген бейвербалды амалдардың танымдық табиғатын тану үшін оларға мағыналық, құрылымдық жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет. Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардың мән-мағынасын терең түсіну кезінде сол бейнелі ұғым-түсініктерді көз алдымызға елестетуіміз керек. Мысалы, артынан топырақ шашу, бетін сипау, шашын жұлу, иіліп сәлем ету т.б. кинемаларды алып қарасақ, бұлардың бәрі де ұлттық негізде пайда болған. Сондықтан да олардың мән-мағынасына терең бойлап, толық түсіну үшін қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін жақсы білу керек. Шынында да, кез келген бейвербалды амалдардың мағынасын түсіну барысында комуниканттар арасында ол туралы ұғым болуы керек. Бұл, әсіресе, тыйым ретінде кездесетін бейвербалды амалдардың мәнін ұғыну үшін қажет. Мысалы, бүйірді таянбайды. Себебі жақын адамы қайтыс болғанда жоқтау айтып жылаған әйел қажығаннан бүйірін таянған. Бұл амал әйелдер мен қыздарға ғана тән. Ер адамдар бүйірін таянып жоқтамаған.

Жер таянып отырмайды. Жақынынан айырылған адам ғана жер таянады.

Қолды тарақтауға, артқа қусырып жүруге болмайды. Бұл –қолы байланған тұтқынды еске салатын жаман ырым.

Таяққа сүйенуге, бүйіріңді таянуға болмайды. Ата-анасы, жақын туыстары өлген адам таяққа сүйеніп жылайтын болған немесе екі қолымен бүйірін таянып дауыстай жылаған. Мұндай себепсіз бүйір таяну, таяққа сүйену – сүйенішімнен айырылдым, жалғыз қалдым деген ұғым берген. Қазақ салтында ер адамдар ғана таяққа сүйеніп жоқтаған.

Қайғылы хабар алған адам жер таянып жоқтаған. Сол себептен жер таянып отыруға болмайды.

Киімді теріс киме. Ертеде кімде-кім үлкенге тіл тигізсе өте қатаң жазаланған. Оларды ауыл ақсақалдарының талқысына салып, мынадай үкім шығарған: өзінен үлкен кісіге (мейлі ер, мейлі әйел) тіл тигізген адамды қара сиырға теріс мінгізіп, бетіне қара күйе жағып, киімін теріс айналдырып, ауылды теріс аралатқан, яғни ұялтқан. Масқаралап, бетіне түкіріп, рухани қатаң жазалаған.

Қыз басына ақ, қара орамал тартпайды. Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі.

Қара жамылма. Қазақтың ежелгі салтында өлген ердің бір жыл бойы найзасы босағада қадаулы тұрады. Аты жал-құйрығы күйзеліп жылқыға жіберіледі, жұбайы шашын тарқатып, басына қара жамылып, күніне үш мезгіл жоқтау айтады. Марқұмның жылы болған соң атын сойып, найзасын сындырып, асын береді. Әйелінің басындағы қара жамылғы алынады. Бұл жөнінде Ы.Алтынсарин: «Өлген кісінің әйелі ерінің қайтыс болған күнінен бастап, басына қара жамылады» – дейді [2,169].

Тыйым атаулыны толық түсіну үшін оны мән-мағыналық ерекшеліктері бойынша саралап қарау қажет. Табудың шығуын, таралуын және түрлерін этнографиялық тұрғыдан бүкіл әлем деңгейінде зерттеушілердің бірі – ағылшындардың Эдуард Тэйлор бастаған антропологиялық мектебінің ірі өкілі Джеймс Фрезер болатын. Ғалымның он екі кітаптан тұратын «The golden bough» атты ірі ғылыми еңбегінің екінші дүние жүзі халықтарының мәдениетіндегі жалпы табу мәселесіне арналған. Онда Джеймс Фрезер тыйым атаулыны үлкен-үлкен төрт салаға топтастырады:

1) іс-әрекетке байланысты тыйымдар;

2) адамға қатысты тыйымдар;

3) заттарға қатысты тыйымдар;

4) тыйым салынған сөздер [3].

Түркі тектес қазақ, қырғыз т.б. халықтардың тыйымдары жөнінде кезінде Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, Н.И.Ильминский сынды ғалымдар да азды-көпті өте құнды мәліметтер қалдырған. Қазақ халқының ескі нанымдарымен байланысты тыйымдар жөніндегі бағалы деректерді академик Ә.Марғұлан, Ә.Қайдаров, Х.Арғынбаев, А.Сейдімбек, Ә.Ахметов зерттеулерінен кездестіреміз. Белгілі қаламгер-ғалым А.Сейдімбек қазақтың дәстүрлі тыйымдарын үш топқа бөліп қарастырады:

1) адамға қатысты тыйымдар;

2) қоғамға қатысты тыйымдар;

3) табиғатқа қатысты тыйымдар [4,7].

Жиналған материалдар мен жазушының тілдік фактілері негізінде О.Бөкеев шығармаларында кездесетін тыйым ретінде кездесетін бейвербалды амалдар екіге бөлінді:

1) адамның іс-әрекетіне қатысты тыйым ретінде кездесетін бейвербалды амалдар;

2) қазақтың салт-дәстүрі мен наным-сеніміне қатысты тыйым ретінде кездесетін бейвербалды амалдар.

Жағыңды таянба.

Қазақ халқында адамның іс-әрекетіне қатысты тыйым-бейвербалды амалдың бірі.

Зарлық анасының өлімінде күйрей егіліп, лықсып келген өксікті баса алмай, үнсіз ұзақ жылады. Іші-бауыры қопарыла, солқ-солқ өксіп, екі жағын таянып ап, есіл ананың бәкизалы рухын аса ырза етті. Тіршіліктің дәм-тұзымен мәңгіге қоштасқанда артыңнан шынайы жоқтаушың табылғаны, қандай жақсы (О.Бөкеев. «Елең-алаң»).

О.Бөкеев осы бейвербалды амал арқылы қазадан қабырғасы қайысып, ішіне күйік түсіп, қылар дәрмені қалмаған жанның демеу етіп жағын таянған шерлі кейпінен анық елес береді. Осындай көрініс көрген жұрт жағын таянушының қайғыдан есеңгіреп, әбден жүдегенін айтпай-ақ түсінген. Міне, осыдан барып адамның жағын таянуы – қазақ халқында тыйым ретінде кездесетін бейвербалды амалдардың бірі болып қалыптасқан.

Тізеңді құшақтама.

– Жыла, жыла, ей жесір! Көзіңе ақ түссін, білдің бе. Қан түкіріп, қан сорған заманда заты еркегінен айырылып, қу тізеңді құшақтап, қуарып -солған түріңді-ай (О.Бөкеев. «Айпара ана»).

Қандай жағдайда адам қу тізесін құшақтайды? Үмітпен өсірген ұлы, әлпештеп өсірген қызы шейіт болып, ұрпақсыз, тұлдыр қалған жан қу тізесін құшақтау арқылы өзінің ұрпақсыз қалғанын, «қу тіземнен басқа құшақтайтыным қалмады» дегенді сездірген. Мысалда үміт оты сөнген, сенері де, сүйенері де қалмаған жанның келешектен күдер үзгенін жазушы осы бейвербалды амал арқылы беріп отыр. Осы себептен тізені құшақтау – тыйым-бейвербалды амал болып саналады. Көне замандарда әйелі өлген кісіні тізесін құшақтатып, өлген әйелінің қасына отырғызып қоятыны белгілі. Тізені құшақтау, табанды тарту, бүйірді таяну сияқты тыйым-бейвербалды амалдар наным-сенім ғана емес, денсаулық тұрғысынан теріс бағаланады. Психолог ғалымдардың айтуынша, бұл кездегі қан айналымы, ішкі және сыртқы ортамен түрлі энергиялық алмасулар ырғағы бұзылатын көрінеді.

Бетіңді баспа.

Бетті басқан – жаман ырым. Негізінде қайғылы хабар алған адам ғана бетін басып, кеудеге тығылған өксікті сыртқа шығара алмай жан азабына түскен. Бетін басқан жанды көргенде, аяқ асты хабар естіп, жақынынан айырылғанын жөн сұрамай-ақ білген. О.Бөкеев шығармасынан алынған мына бір мысал ойымызға дәлел бола алады.

– Арғы бетке қашқан тап жауын бауыздап өлтіріп, астындағы бозжорға атын маған әкеліп берген еңбегін – айыбыңды жеңілдетеді. Шеткерек тұрған Гүлия «Ah» деп бетін басты. Қасындағы кейбір қазақтың танығандары мүсіркей қарап, кейбірі көңіл айтысып жатты (О.Бөкеев. «Өз отыңды өшірме»).

Жазушы жайшылық уақытта бетті басу жаман ырым екендігін, оның қандай жағдайлармен байланысты екендігін анық ашар сюжетпен көркемдеп, ұтымды суреттеген.

Шашыңды жұлма. Бетіңді тырнама. Шашыңды жайып жүрме.

Қазақ халқында «бетіңді тырнама», «шашыңды жұлма», «шашыңды жайып жүрме» деген тыйымдар бар. Бұл бейвербалды амалдар тек әйел қарым-қатынасындаа кездеседі. Қаралы, қайғылы, зарлы әйел ғана шашын жайып (кейде жұлып) жіберіп, екі бетін тырнап, қан жоса жасаған. Бұл бейвербалды амал дауыс қылу, жоқтау кезінде жасалады. Сондықтан қазақ шашты жұлу, бетті тырнау, шашты жаю үлкен қасіреттің белгісі деп білген. Қазақ әйелдері жоқтау айтқанда «басым қаралы, бетім жаралы» деген тіркесті жиі айтады. Бұл жөнінде Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі» атты еңбегінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі»- дейді [2,169]. О.Бөкеев осындай бейвербалды амалдар арқылы қазақ халқының әдеп-ғұрып ерекшеліктерін өз шығармаларына өзектендіре енгізіп отырған.

Қаншама қайрат көрсетіп ем-дом жасаса да, Нұраның баласын аман алып қала алмады, әбден суық тиіп, өкпесі қабынған сәби таңға жуық жан тәсілім берген. Тұлыпқа орап алдына өңгеріп ала жөнелген Көкеннің артынан шашын жұла тұра ұмтылған Нүркені Аналық әрең тоқтатып, белінен құшақтап айрылмай, құдайдың зорына алып қалып еді-ау (О.Бөкеев. «Атау-кере»).

Жатқан адамның басынан аттама.

Адамның басынан аттау – басынғанның, намысын таптағанның белгісі болып есептелінеді. Мысалы,

...Осы сәтті табандап аңдыған мен сарт еткізіп іштен шалдым да, өзім шалқалай аударғанда, ол гүрс етіп астыма түсіп қалғаны... Әбден ызам келсе керек ет қызуымен: «Күш менікі, сор сенікі!»,- деп басынан аттап кетіппін. Жұрт шу ете қалды. «Азаматымызды қорлап, басынан аттады, сүйегімізге таңба болды, ру намысына тиді, тұрысатын жерін айтсын»,- деп кіжінді (О.Бөкеев. «Бәрі де майдан»).

Табалдырықты баспа. Қазақтың салт-дәстүрі мен наным-сеніміне қатысты тыйым ретінде кездесетін бейвербалды амал.

Табалдырықты басып, не ары жоқ, не бері жоқ сілейіп тұрған Таған самайынан құлаған тер тамшысын сұқ саусағымен сүрткілеп, не істерін білмей абдырады.

– Баспа табалдырықты, жаман ырым! Кір үйге,- деп еді, Таған қаттырақ басса, тақтай сынып кететіндей мысық табандап үйге кірді (О.Бөкеев. «Атау-кере»).

«Табалдырықты баспа» деген тыйым-бейвербалды амалдардың түп-төркіні қаншама ғасырлар бұрын өмір сүрген сақтардың әдет-ғұрпынан бастау алған. Ежелгі сақтар есік ашқан адамның табалдырықты басып, екі қолымен босағаны керіп тұрғанын көрсе, оның құн сұрап келгенін, яғни өлген

адамның құнын даулай келгенін айтпай-ақ түсінген. Ал табалдырықты басып, екі қолымен босағаны керіп тұруы – өлген адамның құнын төлемесең – босағаңды қиратып, шаңырағыңды ортасына түсіремін дегені. Табалдырықты, босағаны қасиетті деп санауы – ертедегі, алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі адамның «өлу» туралы түсінігі болмаған. Сондықтан олар «талып жатыр, болмаса ұйықтап жатыр» деп ойлап, өлген адамдарды өздері тұрған үңгірлердің шығар есігінің босағасына, табалдырығына отырғызып кетіп жүрген. Кейін еті кетіп, сүйектері қалғанда сол жерге көметін болған. Мұны олар еттерін жинаған соң артымыздан еріп келуіне оңай болсын деген ниетпен жасаған. Келе-келе адамзат санасының өзгеруіне байланысты, табалдырық пен босағада ата-бабаларымыздың рухы қалды деген түсінік қалыптасты. Түркі қағандары, табалдырықты баспақ түгілі, оған аяғы тиіп кеткен адамға дүре соқтырып, жазаға тартқан. Жазушы бағзы заманнан өзек тартқан осындай бейвербалды амалдар арқылы оқырман қауым көкейіне тәлімгерлік ой тастап өткен.

Ауылға атпен шауып кірме, үйге жүгіріп кірме.

Ежелден келе жатқан салт бойынша, тек кісісі өлген үйге ғана шауып баруға болады. Ат қойып, бауырымдап жылау, үйге қарай шабу – қаралы күні жасалатын әдеттер. Сондай-ақ өлген адамның жылын бергенде де оның моласына ат қойып шауып баратын болған. Сол себептен ауылға атпен шауып келген шабарманды немесе жүгіріп келген адамды көрген жан жамандық болғанын сөзсіз түсінген. Егер сүйінші хабар болса, «сүйінші, сүйінші» деп айқайлап келу керек.

Түйетастан бері қарай салт атты құйындата шапқылап келеді. Әлгі жолаушы шапқылаған күйі маған қарай ентеледі. Не жақсылыққа, не жамандыққа жорыдым әйтеуір, тегін жүріс емес. Ат үстіндегі бала: -Алма тәте, Қарлығашқа қарағай түсіп өліпті!- дегені (О.Бөкеев. «Бәрі де майдан»).

Бұл мысалда О.Бөкеев ауылға қарай атпен шауып келу жаман хабардың белгісі екенін анық меңзеп отыр.

О.Бөкеевтің қазақ халқының ұлттық ерекшеліктеріне тән бейвербалды амалдарды өз шығармаларында орынды қолданғанын жоғарыдағы мысалдардан аңғаруға болады.

Үлкеннің жолын кеспе, бетіне тура қарама.

Қазақ халқының ата дәстүрінде жасы үлкендерге деген құрмет ерекше. Үлкендер отырған жерге кіші ұрпақ рұқсатсыз баса көктеп кірмеген. Ақсақалдардан, қариялардан бала-шаға, жасөспірім-жеткіншектер ешуақытта жоғары отырмаған. Қазақ келіндері үлкендердің жолын ешқашан кеспеген, бетіне тура қарамаған. Халқымыздың осы тәрізді әдет-ғұрыптарын алғаш зерттеушілердің бірі – академик В.В.Радлов былай деп жазды: «Прежде всего, от невесты требуется не задирать голову; молодой жене положено скромно опускать взор, потому что ей не разрешается смотреть прямо в лицо ни одному из старших родственников мужа. Она должна скромно уступить дорогу старшим родственникам и не смеет проити перед ними» [5,310].

Олар ақылды, үлкендердің алдынан көлденең кесіп өтпейтін ізгілікті, көреген жан болу керек дейтін (О.Бөкеев. «Мұзтау»). Немесе:

– Ата,- дедім мен иіле төмен қарап. (Қанша арып-шаршап қиындық көріп жүрсем де ол кісінің жүзіне тура қарамаған инабатты келіні едім ғой, қайтейін) (О.Бөкеев. «Бәрі де майдан»).

Бұндай бейвербалды амалдар (үлкен адамның алдынан кесе көлденең өтпеу, бетіне тура қарамау) ізеттіліктің, инабаттылықтың, сыйласымдылықтың шынайы белгісі. О.Бөкеев өз туындыларында бейвербалды амалдардың сан-салалы көріністерін қолдану арқылы қазақ келіндеріне тән инабаттылықты, әдептілікті көркем тілмен жетік бейнелеп, оқырманына ұсынған. Ғалым А.Қобланова өзінің «Тыйым сөздердің тағылымдық мәні» атты мақаласында қазақ келіндері өзін ата-енесінің алдында асқақ ұстамауына, бетін тура қаратпай бір қырындай, бір тізерлеп отыруына, төрге шықпауына, даусын көтеріп сөйлемеуіне, үлкендердің әңгімелеріне беталды араласпауына, оларға жол беріп, сәлем жасауына қарым-қатынас сөздерінің аса сыпайы түрлерін таңдауына қатты мән беретіндігін айтып кетеді [6].

Ата-бабаларымыз тіл қатпай-ақ, әр қилы дене қозғалысы, дене қалыбы, ишаралармен көп нәрсенің мән-жайын жеткізе білген. О.Бөкеев өз шығармаларында осындай тыйым-бейвербалды амалдарды кеңінен пайдалана отырып, шығармаларының әдеби құнын жоғары деңгейге жеткізген. Сонымен бірге тыйым-бейвербалды амалдармен арқылы жас ұрпақ, оқырман қауым санасына үлгі-өнеге, мол тәлім-тәрбие құюды көздейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Колшанский Г.В. Паралингвистика. -М.: Наука, 1974. – 81 с.
2. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. -Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
3. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Пер. с англ. яз. -М.: Изд-во политической литературы, 1980.-703 с.
4. Сейдімбек А. Тиым // Ана тілі, 1995. – 6-7 б.
5. Радлов В.В. Из Сибирии. Страницы дневника. -М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.
6. Қобланова А. Тыйым сөздердің тағылымдық мәні // Н.Сауранбаев тағылымы. -Алматы, 2001. -170-175 б.

Сүйеркұл Б.М.
ф.ғ.д.,
А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы,
akbotakoz@mail.ru

Омарова А.Д.
магистрант,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы,
awonai_jany@mail.ru

«ЖЕР» ЖӘНЕ «СУ» АРХЕТИПТЕРІНІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН ҚОС СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме. *Тіл мен танымның сабақтастығына ерекше мән беріліп отырған қазіргі ғылымда тілдің дәстүрлі қызметтерінен (қарымқатынас, хабарлау және әсер ету) бөлек, кумулятивтік қызметіне айрықша назар аударылуда. Мұнда халқымыздың сан ғасырлық тарихында үлкен, маңызды орын алған ұғымдардың, алуан түрлі тілдік бірліктердің қалыптасуына негіз болып, тұрақты сипат алып, сөздік қорымызда нық орнығу сияқты мәселелерді зерделеу айрықша маңызға ие. Осымен байланысты, мақалада жер, су архетиптерінің қатысуымен жасалған қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері қарастырылады.*

Тірек сөздер: *кумулятивтік қызмет, архетиптер, қос сөздер, семантикалық ерекшеліктер.*

Резюме. *Известно, что взаимосвязь между языком и познанием является самой основной проблемой науки на сегодняшний день, в связи с этим традиционные функции языка не имеют такой успех как кумулятивные функции. Здесь очень важно осмысливать такие вопросы как, влияние на формирование и твердое обоснование в словарном запасе языка понятий и разных языковых единиц, игравших важную и основную роль в многовековой историй народа. В связи с этим, в статье рассматриваются семантические особенности парных слов с архетипами «жер» и «су».*

Ключевые слова: *кумулятивные функций, архетипы, парные слова, семантические особенности.*

Summary. *It is known that the relationship between a language and knowledge is the most basic problem of science to date, therefore traditional functions of language do not have such success as cumulative functions. It is very important to understand such issues as the influence on formation and solid foundation in the vocabulary of language of concepts and different linguistic units that played an important and fundamental role in the centuries-old stories of people. In this connection, the article deals with semantic features of pair words with archetypes "zher" and "su".*

Key words: *cumulative functions, archetypes, pair words, semantic features.*

Қос сөздер – туыстас тілдердің бәрінде бар тілдік құбылыс. Қос сөздер ең көне Орхон жазба ескерткіштердің тілінде де болған. Содан бері қос сөздер түркі тілдердің бәрінің сөздік қорынан мол орын алып, тілде жиі қолданылатын лексикалық бірліктер қатарында келе жатыр. Сондықтан олар ғылымда әбден танылған,сөздіктерде өзіндік орны бар тілдік құбылысқа жатады. Қос сөздер тілдің аналитикалық тәсілінің қосарлама тәсілі арқылы жасалады. Қос сөздер көптеген ғалымдардың назарын аударып, зерттеу еңбектерінің нысаны болды.

Мәселен, А. Есенғұлов көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қос сөздердің табиғатын көрсетіп, «Көне түркі жазба ескерткіштерінде қос сөздердің қосарлама түрі қолданылады да, қайталама қос сөздер кездеспейді» деп көрсетеді [1, 19-25].

Қос сөздердің морфологиясына қатысты мәселелер А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, А. Ысқақов, Т. Қалабаева еңбектерінде сөз болды. Олар қос сөздердің негізгі белгілерін, жасалу жолдарын, дұрыс жазылу жайын анықтап берді.

А. Байтұрсынов еңбегінде: «Қос сөз дегеніміз – қосарынан айталатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады. Біреуі нәрсенің көбін айтады, екіншілері айыра атайды. Алдыңғысы **жалпылағыш қос сөз** деп, соңғысы **жалқылағыш қос сөз** деп айтылады» дейді [2, 182].

А. Байтұрсынов қос сөздерді жалпы екіге бөліп қарастырса, белгілі тіл маманы Ж. Сауранбаев қазақ тіліндегі қос сөздерді бес топқа бөліп көрсетеді.

1. Мәндес қос сөздер

2. Қайшы мәндес қос сөздер

3.Сыңар мәндес қос сөздер

4. Қайталама қос сөздер

5. Қоспа буынды қос сөздер [3, 64].

Ә. Қайдаров Н. Сауранбаевтың қос сөздерге қатысты классификациясын қостай келе, қос сөздердің осы бес түрі барлық сөз таптарына да ортақ екенін, бірақ қос сөздердің қай- қайсысы да кемінде екі сөзден құралатындығын, оның әрбір сыңарының кейде толық мағыналы, кейде мағынасы жоқ сөз болатынын айтады.

Профессор Қ. Жұбанов «Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мұндай, қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз» дей келе, қос сөздерді мынадай бес топқа бөледі:

1.теңдес қосар

2.сөздес қосар

3.матаулы қосар

4.тіркеулі қосар

5.қосақты қосар [4, 173-176].

Т. Қалабаева «Қайталама қос сөздердің кейбір мәселелері» деген еңбегінде тілімізде қайталама қос сөздерге жатқызылып жүрген кейбір сөз тіркестері жөнінде профессор А. Ысқақовтың «Жалпы түсіну, талдау мәселелерін жеңілдету үшін, қос сөздерді ең әуелі қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер деген үлкен екі топқа бөліп алғаны дұрыс» деп түйіндеген, ол бұл екі топқа қысқаша ғана мәлімет беріп өтеді дейді [9, 70-76].

Сонымен қатар, А. Ысқақов қосарлама қос сөздерді үш түрге бөледі. Біріншісі, екі компоненті де бірдей мағыналы қос сөздер, екінші түрі бір компоненті мағыналы, бір компоненті мағынасыз қос сөздер, ал үшінші түріне екі компоненті де мағынасыз қос сөздерді жатқызады [5, 115-117].

Морфемалық құрамы жағынан қос сөз сыңарлары аса күрделі болады. Мәселен, қосарлама қос сөз компоненттері сөздердің қосымшасыз қосарлануынан, қосымшалы -қосымшасыз сөздердің қосарлануынан, күрделі сөз бен жалаң сөздердің қосарлануынан жасалады.

«Қазақ грамматикасында» қос сөздер мынандай заңдылықтарға сай жасалатыны көрсетілген:

1. Қос сөздер сыңарлары кез келген сөздерден бола бермей, екі сыңары да бір сөз табынан болады.

2. Қос сөз сыңарлары мағыналас, синоним, антоним сөздерден жасалады.

3. Сыңарлары буын саны жағынан үндесіп келеді, яғни сингармонизм заңы сақталады [6, 256].

Қосарлама қос сөздер мағыналық ерекшеліктеріне қарай екі салаға бөлінеді:

А) Мағыналы компоненттерден құралған қосарлама қос сөздер.

Ә) Мағынасыз компоненттерден құралған қосарлама қос сөздер.

Компоненттері мағыналы қосарлама қос сөздердің құрамындағы компоненттердің екеуінде де өзді-өзіне лайықты дербес мағыналар болады. Бірақ олар іштей мағыналары бір-біріне ұштас сыңарлардан құралған үш топқа бөлінеді.

Қарама-қарсы (антонимдес) сыңарлардан құралған қосарлама сөз жинақтау, топтау ұғымын білдіреді. Ондай компоненттер біріне-бірі жетекші я көмекші бола алмайды.

Мәндес сыңарлардан (синониммдес) қосарланған қос сөздер мағыналары бір-біріне жақын сыңарлардан құралады да, топтау, жинақтау ұғымын білдіреді.

Бірақ қосарлама сөздердің бәрі де топтау, жинақтау ұғымын білдіргенімен, олардың әрқайсысының мағынасында компоненттердің ерекшеліктеріне қарай, өзіне тән әр алуан олардың ішінде бірінші сыңарлары түсініксіз қосарлама сөздер де (көр-жер), екі сыңары да бірдей түсініксіз сөздер де бар. Бұл топқа тән түсініксіз сыңарлардың кейбіреулерінде тіпті ешқандай да мағына жоқ болса, кейбіреуінде әлдеқайда күңгірт, я кейде азды-көпті аңғарарлықтай мағына бары сезіліп тұрады. Олардың сыңарларының бірде-бірінде жеке тұрғанда ешқандай мағына болмайды.

Ұштас мәнді сыңарлардан қосарланған сөздер бір-біріне өзара құрамдас, ұқсас ұғымдарды білдіретін дара сөздерден құралады. Бұл сөздер де тым жалпыланған аса жинақталғыш ұғымдарды білдіреді. Мысалы, ыдыс-аяқ. Қос сөздердің бұл түрінде де әр қилы стилистикалық реңк, эмоциялық әсер жасайтын қабілеттер болады.

Компоненттері мағынасыз қосарлама қос сөздер сыңарларының не біреуі, не екеуі де жеке дара қолданылмайтын, мағынасы түсініксіз немесе некен-саяқтап қана қолданылатын құрамдарынан жасалатын қосарлама сөздер екі түрлі болады: бірінші түрі бір сыңарлы ғана түсініксіз сөздер, екіншісі екі сыңары да түсініксіз сөздер.

Зат есімдердің қосарлануы өте ерте заманнан басталғандықтан, тілдің дамуы барысында сыңарлары әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырайды. Жалпы, қосарлы зат есімдердің, көбінесе, екінші сыңарының мағынасы күңгірттенген, себебі, бірінші мағынасы басым, тілде көп қолданылатын сөздер айтылады, екінші болып қазақ тілінің төл сөздік қорындағы, алғашқысынан гөрі мағынасы тарлау, сирегірек қолданылатын немесе басқа тілдерден енген синонимдес сөздер тұрады. Екінші сыңарының мағынасы күңгірттенген қосарлама зат есімдердің көпшілігі, ассонанс, аллитерацияға, буын саны мен түрінің үйлесуіне негізделген және бір сыңарының немесе екі сыңарының да мағынасы күңгірттенген қосарлама зат есімдердің орындары өте тұрақты. Олардың орнын ауыстырып айтуға болмайды.

Қос сөздердің бірінші болып мағынасы басым немесе үлкен көлемді, бүтінді білдіретін сыңарларының айтылуы оларды күрделі сөздерден ажырататын белгісі болып табылады. Қос сөздерді тіліміздің ежелгі күй қалпынан хабар беретін категория деп санауға болады. Оның мағыналық топтары әр алуан. Сондықтан олардың ана тіліміздің сөздік қорынан алатын орны да ерекше. Ол ерекшелікті қос сөздердің сандық та, сапалық та сипатынан байқауға болады [7, 118-119],

Академик Ә. Қайдардың «Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» еңбегінде қазақ тілінен жиналған 2205 қосарлама қос сөз бен 1998 қайталама қос сөз енгізілген [8]. Олардың басым бөлігінің мағынасы ашылып көрсетілген. Біз қазақ тіліндегі бір сыңары жер, су архетиптерімен жасалған қос сөздердің семантикалық ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Архетип – әрбір заттың, болмыстың алғашқы үлгісі, түпнегізінің көрінісі. «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» оған: «Архетип (грек. Archetypton — көне тұлға, прототип) – тарихи-салыстырмалы тіл білімінде туысқан тілдердегі заңдылықтарға сәйкес қайта құрылатын, кейінгі дамыған сөздердің бастапқы түбірі болатын тіл тұлғасы», ал «Философиялық сөздікте»: «Архетип (гректің arche – бастау және typos – пішін, үлгі) – бертінгі антикалық философиядағы түпкі бейне, идея» деген анықтама берілген.

Тіл білімінде бұл бірегей құбылысқа назар аударылып, әртүрлі деңгейде зерттеулер жүргізген ғалымдар көп емес. Мәселен, К. Юнг архетипті аналитикалық психологияда «ұжымдық бейсаналық» ретінде қарастырады. К. Юнг архетиптердің өзіне ғана тән айрықша қозғаушы энергиясы барын, архетиптер тұтас халық пен тарихи дәуірге әсер ететін мифтер, діндер және философияны тудыратынын айтады [9, 95].

Ал Н.С. Южалина әмбебап және этникалық архетиптерді атап көрсеткен. Оның пікірінше, архетиптің бұл түрлері этникалық топтың дүниетанымын, ұлттық мінез-құлқын, тарихын, шығармашылығын т.б. ерекшеліктерін көрсетеді [10, 59-60].

Қазақ тілінен жиналған қос сөздердің ішінде топырақ архетипінің қатысуымен жасалған қос сөздер ерекше маңызға ие. Себебі, аталмыш архетиптің ең мазмұны бай, мағынасы алуан түрлі бір көрінісі – жер. Бір байқағанымыз, архетиптермен келген қос сөздердің көбісі – екі сыңары да мағыналы болып келетін қос сөздер.

Жер – 1. Күн жүйесінің Күннен бастап санағандағы үшінші ғаламшары; 2. Сол ғаламшардың үстіңгі қабаты, сыртқы қыртысы, құрлық; 3. Бір елдің, облыстың, ауданның, ұжымшардың пайдаланатын меншікті жері, территориясы; 4. Қоғамдық байлықтың аса маңызды бөлігі, мемлекет тәуелсіздігінің негізі; 5. Мекен-жай, орын [13, 341-342].

Жер-ана зат. тіршілік көзі, өмір негізі. Жаралғалы жер-ана зыр айналып ғаламды. Арқасына қондырып, аялаған адамды (А. Асылбеков, Көкорай). Мағыналы компоненттерден құралған қосарлама қос сөз. Ұштас мәнді сыңарлардан қосарланған [13, 361].

Адам (с.а.с.) жаратылған топырақ жердің беткі қабатынан алынғандықтан «Ә′дәм» (жер қабығынан алынған) деп аталған. Бұл сөз тіліміздің өзіндік заңдылығына сай өзгеріп, «Адам» түрінде қолданысқа енген. Нұх сүресінің 17-18 аяттарында: «Алла сендерді жерден жаратты. Сосын сендерді (қайтыс болғандарыңда) оған (Жерге) қайтарады, (сөйтіп, қиямет күні) сендерді қайта шығарады» делінген. Осылайша, адамзаттың бүкіл өмірі осы Жер мен оның топырағына байланысты екен.

Қазақ танымындағы «Жер – Ана» тіркесінің түпкі мәні осы адамзаттың жаратылысымен байланысты, яғни адам Жерден алынған топырақтан жаралды, кейін де ол бүкіл тұрмыс-тіршілігін топырақтан

нәр алу арқылы жалғастырады, ал уақыты келіп, көз жұмғанда қара жердің қойнына беріледі. Мұны тіліміздегі «тал бесіктен жер бесікке дейінгі» кезең ретінде таңбаланған өмір мағынасынан көреміз.

Қазақ ұғымында «тал бесікті» (нәрестені ұйықтату//бөлеу үшін талдан иіп жасалған ағаш төсек) бір қолымен тербететін Ана екінші қолымен «бүкіл әлемді тербететіні» белгілі. Ал қайтыс болып, «жер бесікке бөленген» кісіні де Жер Ана «мәңгі тербететіні» (Жер ғаламшарының үнемі айналып тұруы, қозғалыста болуы) аян. Бұл жердегі сабақтас, өзара ұқсас ұғымдар «тал бесік//жер бесік», «уақытша ұйқы (көзін демалу үшін жұму//көз шырымын алу, көз ілу)//мәңгі ұйқыға кету», «тербелу, тербету, бірқалыпты, айналу, қозғалу» және «Әйел Ана» мен «Жер Ана»!

Түркі халықтары «құрсағында нәрестесі бар» әйелді «жүкті /йүклі/ әйел» десе, Құран кәрімде «сол кезде Жер өзінің ауыр жүгінен құтылады, (қойнауындағының) бәрін сыртқа шығаратындығы» айтылған. Яғни заман ақыр болғанда әлімсақтан бері жер қойнына берілген бүкіл тіршілік иелері (Адамзат баласы!) есеп беру үшін жер бетіне шығарылмақ!

Жер-әлем зат. Бүкіл дүниежүзі. Биікке шықсаң жер-әлем осылай көрінеді екен ғой,- деді ол (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз). Әлем немесе Ғалам – алуан түрлі формада болатын әрі ұдайы өзгеріп отыратын, кеңістік пен уақыт бойынша шеті де, шегі де жоқ бүкіл дүние [13, 361].

Мағыналы компоненттерден құралған, жер деген сөзді әлем деген сөз толықтырып, жалпылық мағынасын, кең мағынаны үстеп тұр.

Жер-әлемге сыймады. Байыз таппады, мазасызданды. Яғни, бүкіл дүние жүзіне сыймады, соншалықты қатты мазасы қашты деген мағынада [13,362].

Жер-әмір зат. Жер-әлем. Сол екі аралықтағы үнмен шырқағанда күштілігі мына күркенің ішіне сыймай, жер-әмірге жетіп жатқан сияқты (С. Мұқанов, Өмір өзегі).

Әмір сөзінің бірнеше мағынасы бар:

Әмір – Қосдәулет құмының солт.-шығысындағы қыстау. Атырау облысы Исатай ауданында. Маңайында Үшкемпір, Сұлтанбек, Тілеп құдықтары орналасқан. Құмдақты қоңыр топырағында жусан, әр түрлі жұлдызшөптер өседі.

Әмір (атақ) - шығыс елдеріндегі әскербасылық атақ. Араб тілінен енген бұл әскери дәреже түркі тіліндегі «бек» дәрежесімен сәйкес. [1]

Әмір Темір - тарихи тұлға

Әмір, қолбасшы

Әмір-Әль-бахр – теңіз әмірішісі (адмирал).

Екі компонентінің де мағынасы түсінікті. Яғни, жер жүзіне әмірлік ету деген сөздің ауыспалы мағынасында бүкіл дүние жүзі деген мағынада қолданылады [12,26].

Жер-дүние зат. Жер бетін, жер жүзін түгел қамтитын барша әлем (аспан, ғарыш, жер су, тау дала т.т). Күн батар алдында жаяу борасын үдеп, жер-дүние қарауытып түнере бастады (Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер») [13, 364].

Дүние – өмір, тіршілік. Жер мен дүние лексемаларының қосылуы арқылы «барша тіршілік» деген мағына пайда болған.

Жер-жаһан бүкіл әлем, жержүзі. Жер-жаһанды түгел сатырлатып келе жатқан жойқын дүлей (Ә. Кекілбаев «Үркер»)[13, 364].

Жаһан – бүкіл әлем, жержүзі.

Жер- жебір жер-жебіріне жетті: А) сөзбен сөкті, қатты тілдеді, ұрысты.

Ә) әбден қажытты, титығына жетті.

Жер-жебіріне жетіп, тәубеге адам жоқ болған соң, күпір ойға бара береді де (О. Бөкей «Атау Кере») [13, 365].

Жебір – 1. Мал азығында ас тұзы, витаминдер жетіспеуінен болатын ауру, індет. Жебірге шалдыққан малдың ішек қарны, ұлтабары қабынуы, қышыма ауруына шалдығуы мүмкін (ҚСЭ).

2. Не болса соны талғамай жейтін, жемқор; жұтқыш. Жебір түйе жабуын жер (мақал).

3. Ауыс. Парақор, дүниеқор, озбыр. Жебір сұлтан, сен білмейсің, Мен бір аққау туған бөрімін, Көп екен деп саған иек сүйемен, Несібемді бір тәңірден көрермін (Ер Тарғын).

«Жебір» сөзінің өзі көріп отырғанымыздай, жағымсыз, теріс, ұнамсыз мағынада ғана жұмсалатын сөз екен. «Індет», «жемқор», «парақор» сөздерінің баламасы ретінде қолданылуы соның дәлелі. Жер деген сөзге жебір сөзін қосу арқылы қос сөздің тууы жебір сөзінің жерге негативті реңк үстеп тұрғанын көрсетеді. Сол арқылы біреуге қатты ұрысу, сөгу мағыналары пайда болған [13, 256].

Жер- жерге үст. Әр жаққа, жан-жаққа. Басылып шыққан оқу кітаптары болсын, ойын, өлең кітаптары болсын, жер-жерге әлі тарап үлгірген жоқ (С. Сейфуллин, Шығ.) [13, 365].

Жер-жерде үст. Әр жерде, жан-жақта. Жер-жерде, жекен суда дегендейін Біздің ел мал бақтырды жығақ қылдай. Ау, қазиым, қияметтен Құдай білер, Сираттан айдағанда жалғыз Құдай (Кердері Әбубәкір, Қазағым) [13,365].

Жер-жерден үст. Әр жерден, жан-жақтан. Шведагонға осындай бұйымтаймен жер-жерден келетіндер көп болатын көрінеді (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай) [13,365].

Аталмыш үш қос сөз қайталама қос сөздің екінші сыңарына қосымша жалғану арқылы жасалған. Барыс, жатыс, шығыс септіктерінде тұру арқылы әр жер, әр жақ мағынасын түрлендіріп тұр.

Жер-жиһан зат. Жержүзі, бар әлем, жер-жаһан. Жер-жиһанды жайпап келе жатқан қалың қол қалт тұра қалды (ҚТТС) [13,365].

Жиһан – бүкіл дүниежүзі, әлем.

Жер-көк – жер де, көк те бәрі, бүкіл әлем. Оңнан, солдан жиналған кісілердің алдында Ебейсін Құдаймендені жер-көкке сығызбай мақтады (Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер»). Мағыналы, антонимдес компоненттерден құралған қос сөз. Екі компонент бір-бірін толықтырып тұр [13, 367].

Әртүрлі екі лексемадан жасалған, яғни қосарлама зат есімдерге қосымша тек екінші сыңарына ғана жалғанады. Мысалы, Жер- көкке сыйғызбады – тым асыра мақтады, шектен тыс мадақтау. Кеше ғана жер-көкке сыйғызбай шалқытқан қуанышын ертесі алдамшы болып шықса, онда, тегі қуаныш не керек? (Б. Нұржекеев, Бір өкініш.).

Жер-көкте жоқ жұрттан бөлек, еш жерде кездеспейтін. Бұл үйді бәйбішесі жер-көкте жоқ сараң еді, етті қонақтан өлердей қызғанып қалды (І. Жансүгіров, Шығ.).

Жер-көкті басына көтерді қатты дүрліктірді. Сағила екеуің қосылып жер-көкті бастарыңа көтеретіндерің қайда? (М. Дулатов, Шығ.).

Жер-көкті шарлады көп жерді аралады. Қарғалар жер-көкті қоймай шарлап, ақыры өлдім талдым дегенде бір жерден адам тірілетін шөпті тауып алып, қасқырға алып кеп береді (Қаз. Ертег.).

Жер-су жер,өзен,көл бәрі. Сонда жас қойшылар көнекөз қариялардан көш жолында кездесетін жер-су аттарын сұрайды (А. Сейдімбеков «Күңгір күңгір күмбездер») [13, 371].

Аталмыш қос сөздің тамыры тым тереңде жатыр. Мұның айқын дәлелі Орхон-Енисей ескерткіштер тіліндегі жер-су қос сөзінің көптеп кездесуі.Ескерткіштер тілінде көрініс тапқан көне түркілер дүниетанымының ерекше қырларының бірі – жер-суды қадірлеу: «Көкте түркі Тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: «Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін». Ескерткіштер тіліндегі жер-су тіркесі мәнмәтінде, сөйлемде, негізінен, Тәңірі, Көк лексемаларымен бірге қолданылады. Бұл жер-су ұғымының сакральді мәнін қоюлата түседі және діни-мифологиялық концептінің үш бірдей тірек репрезентанттарының қолданылуы түркілік дүниетанымынның сипатын айшықтай түседі. Көне түркілер танымында адамзаттың саналы тіршілік иесі ретінде пайда болуына Көктен Тәңірі жіберген жан негіз болса, оның тәнінің қалыптасуына Жер ықпал етіп, өсіп-өркендеуіне Су жағдай жасайды деген сенім қалыптасқан. Сондықтан жер мен суды қос сөз түрінде қатар қолданып «түркілердің қасиетті атамекені» ретінде қастарлеген. Адамзат жер ғаламшарында тіршілік ететіндіктен, жерсіз өмір жоқ, жер сілкінісі сияқты табиғи апаттар жердің жарылып, опырылып түсуі адам баласына қауіп төндіреді. Күлтегін ескерткішіндегі «Үстіңнен Тәңірі баспаса, астыңда жер тілінбесе /айрылмаса/, түркі халқының ел-жұртын кім құртады?!» мәнмәтініндегі «жер тілінбесе» тіркесінен түркілер танымындағы шынайылықты көреміз. Зерттеушілер ескерткіштер тілінде жиі қолданылатын «ыдук//қасиетті» лексемасының қазақ тіліндегі «ұйық» сөзімен төркіндес екенін айтады. Көне түркілердің дүниетанымындағы «Ыдуқ йер-суб (Қасиетті жер-су)» ұғымы қазақ тіліндегі Туған жер, Отан және белгілі бір шекарасы бар мемлекеттік территория ұғымдарының баламасы ретінде танылғанын ескерткіштер тіліндегі деректер толық дәйектейді. Көне түркілердің Жер туралы аялық білімі – тылсым құбылыстардың құпиясын білуге ұмтылу, қатал табиғи құбылыстарға бейімделу, жер бетіндегі адам өмірін мүмкіндігінше жеңілдету позицияларымен қатар отаншылдық, елдік, туған жердің қадір-қасиетін бағалау, туған халқын сүю, түркілердің мүддесіне сай әрекет ету, түркілердің ұрпағы болып жаратылғанын мақтаныш ету сияқты түркілік патриотизм идеяларымен сабақтаса отырып жинақталғанын аңғаруға болады [11,24-28].

Топырақ-сопырақ зат.сөйл. топырақ және сол сияқты заттар. Негізінде, бұл жердегі «топырақ» сыңар жұмсалуға тиіс сөз. Алайда тіл ұстанушы ауызекі сөйлеу нормасына сәйкес негізгі зат немесе

ұғым атауының алғашқы дыбысын басқа дыбыспен алмастыру арқылы місіркеу, жалпылау, топтау мәнді үстеген [14,289].

Жер- жерінде, жекен суында – айтылмай жасырынып тұрған ой: жердің де жері бар, сол жерде ғана өсіп өнуге болады; «жекен шөбі суда ғана өсіп өнеді». Әр нәрсенің өз жерінде ғана қадірі бар деген мағынада.

Жекен – зат. өс. сазды, батпақты жерде өсетін көпжылдық өсімдік. Жел түбі азық, жекен түбі қазық (Мақал).

Су архетипімен келген мынадай қос сөздерге талдау жасадық:

Ас-су – ішіп жейтін қоюлы, сұйықты тамақ, дәм. Ас-суда жұмысы болмасын! Бар, ісіңді қыл! Деп бетін қайырып тастады (Ж. Аймауытов, Шығ.)

Көл – айналасы табиғи не жасанды түрде тұйықталған, дөңгелек не сопақша біткен су айдыны.

Көл-көсір – сын. өте көп, ағыл тегіл, мол. Бәрі де таныс маған жер бетінің, Бәрімен бір бесікте тербетілдім. Көрдім мен ақ аспанда мамық ұшып, Көл-көсір ақ жауынның селдетуін (М.Мақатаев, Шығ.) [15, 271].

Арық-арна – суы мол өлкелерде суды дұрыс пайдалану үшін егістік арналарын өзара жалғастыру үшін жасалған арналар мен қазылған канал, арықтар жүйесі. Осылайша тағы да бірнеше арық-арна, шұқанақтардан ырғытып өтті ол (Б. Соқпақпаев, Алыс.ауыл) [16,681].

Арық – суландыру жүйесіндегі өзен арнасынан не бөгеннен тартылған су жолы.

Арна – өзен аңғарының су ағып жататын терең өзегі.

Су-сөл диал. лай, батпақ, жауын- шашынды.

Сөл – өсімдікте болатын шырын. Сөл де судың бір көрінісі. Жауын-шашынды, батпақты деген мағынаға су лексемасына басқа емес, дәл осы сөл сөзінің қосарлануы өте қызық секілді.

Ассыз-сусыз – ішіп жейтіні жоқ, азық- түліктен мақұрым. «Әлден жаурап бара жатқан түрі мынау... **ассыз- сусыз** әмірегеп кісілер қиян қашыққа қалай жетеді (Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер»).

Балдыр-батпақ а)түбінде балдыры мен батпағы араласып, қоймалжың болып жатқан шалшық су; ә)ауыс. Адам түсінігіне сыймайтын, жаңылыстыратын былық. сын. Жүйесіз, ретсіз, жеңіл-желпі, түсініксіз (сөз, ой). Мұқаш бүктеулі қамшысын сермеп, балдыр -батпақ тілмен Балташтың қызмет бермегенін сөйледі (Ж. Аймауытов, Шығ).

Балдыр – төменгі сатыдағы өсімдіктер қатарына жататын су астындағы топырақтың беткі қабатында өсетін жұмсақ шөп.

Балдыр – Былдырлаған, түсініксіз. Кішкентай Зиядашының балдыр бал тілі де онша еліктірмейтін боп жүр өзін (Ш. Құмарова, Қос шынар).

Балдыр лексемасының өзі жеке тұрып та ауыспалы мағынада, яғни «түсініксіз» мағынасында жұмсалады, ал батпақ сөзімен қосарлану арқылы «түсініксіз» деген сөздің мағынасына экспрессивті реңк беріп тұр.

Дария-көл – жер бетіндегі су бұлақтардың жинақталып келіп, бір арнаға құйылған, бір сайға тоғысқан, яғни дария, көл болып ағып, толастаған көрінісі. Өзен бөгелген жерде шалқыған дария-көл пайда болған (І. Есенберлин «Алтын құс») [17, 594].

Дария – суы мол, көлемі кең өзен, көл, теңіз.

Су-су – жүректің бір нәрседен қорқып, суылдай беруін бейнелейтін еліктеуіш: қайта-қайта суылдап зуылдап тез өтіп жатқан заттың дыбысын бейнелеу. Желмен толқып су-су етпейді, қар сызып, жүрісін одан сайын тежейтін сүйреткіге айналды (М. Мағауин. Таңд.шығ.).

Кейде «өте қатты суланған» мағынасында да жұмсалады. Тізесінен асыра қайырып қойған балағы су-су (Ә.Кекілбаев «Бір уыс топырақ»).

Зат есімнен сын есім тудырушы **-лы,-лі,-ды,-ді,-ты,-ті** жұрнақтары қосарлама сын есімдердің жасалуында белсенді қызмет атқарады. Мысалы, Органогендік пайдалы қазбалар таяз теңіздердің жағалаулық бөліктерінде және құрлықтың **көлді-батпақты** жағдайында жинақталған өсімдіктер мен жануарлардың қалдықтарынан пайда болған [5, 104].

Ұшан-дария сын. көз жеткісіз, ұшы қиыры жоқ, орасан көп. Солтүстік ұлы мұхитым, Ұшан-дария шегімсің (Жамбыл, Таңд.Шығ) [18,775].

Ұшан-теңіз сын. ұлан қайыр, шексіз шетсіз. Жайлау болып отырған ұшан-теңіз құба жонда соқа суыратын жер жоқ (Ғ. Мұстафин, Дауыл) [18,775].

Ұшан – сын. Ұшы-қиыры жоқ.

Ұшан лексемасы дария, теңіз сөздерімен қосарлану арқылы шексіз, шетсіз мағыналарын әсірелеп, толықтырып, мағынасын күшейтіп тұр.

Архетиптердің қатысуымен жассалған қос сөздердің ішінен терминдерді де кездестіреміз. Бірақ олардың аса көп емес екенін байқадық.

Мәселен, **топырақ-климат** топырақ және ауа райы.

Әскери-әуе сын.әск. Әуедегі қарулы күштерге қатысты, әуе операцияларын орындайтын.

Мұхиттың платформалар **мұхиттық-орталық** жоталар мұхиттық тип құрылымына жатады [5,86].

Жерге түсетін Күн радиациясы мен оның бетінен шығатын сәулеленудің арасындағы өзара арақатынасты **Жер-атмосфера** жүйесінің жылулық балансы деп аталады [19, 141].

Арал **теңіз-көлінің** су көлемі азайып, тұлдылық деңгейі артады [19, 216].

Зат есімнен сын есім тудырушы **-дық,-дік,-тық,-тік,-лық-лік** жұрнақтары қосарлы сын есімдердің жасалуына негіз болады. Мысалы, Жер қыртысының осьтік бөлігінде, платформада, қатпарлы аймақтарда **мұхиттық-орталық** жота және рифт зоналары бар жылжымалы белдеу түзе отырып, бағытталған дамуы [19, 20].

Топырақтық-мелиорациялық топырақтық – мелиорациялық аудандау. Табиғи және мелиорациялық жағдайына байланысты топырақтың жер бетіндегі таралуына қарай бөлінуі.

Қорыта келгенде, кез келген елдің егемендігін көрсететін басты белгілері – тілі, мемлекеттік рәміздері және жер аумағының болуы, осындағы жер ұғымының ауқымына қасиетті туған жердің топырағы мен ауасы, суы мен таутасы, орманы мен даласы кіреді. Қазақы тілдік санада ерекше орын алатын осындай қасиетті ұғым жерсуқос сөзінің семантикалық аясына шоғырланған. Оған қазақ тілінің түрлі лексикографиялық дереккөздерінен жиналған мысалдарға талдау жасау нәтижесінде көз жеткізіледі. Сонау көне түркі заманында қалыптасқан «ыдуқ йерсуб» (қасиетті жерсу) тіркесінің тұрақты қолданылуы аталмыш ұғымның тамыры өте тереңде екенін көрсетеді және бұл келешекте арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есенғұлов А. «Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қос сөздер және олардың қазақ әдеби тіліне қатысы жайында». Алматы, 1981.
2. Байтұрсынов А. «Тіл тағлымы». Алматы, 1992.
3. Сауранбаев Н «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі» Алматы, «Мектеп», 1984.
4. Жұбанов Қ. «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер». Алматы, «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2010.
5. Қалабаева Т. «Қайталама қос сөздердің кейбір мәселелері» Қазақстан мектебі, Алматы, 1980.
6. «Қазақ грамматикасы». Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002 – 784 бет.
7. Ысқақов А. «Қазіргі қазақ тілі». Алматы, «Ана тілі», 1918.
8. Қайдар Ә. «Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» 2013, «Сардар» баспа үйі.
9. Юнг К. Проблемы души нашего времени. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994.
10. Южалина Н. С. Менталитет как социокультурная целостность : дис. … канд. культур.наук. – М.: РГБ, 2003.
11. Ә. Шаймердинова Н.Г. Когнитивная семантика языка древнетюркских письменных памятников. АДД., Астана, 2008.
12. І. Кеңесбаев «Қазақ тіліндегі фразалық қос сөздер».
13. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». VI том. Алматы, 2011.
14. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». XIV том. Алматы, 2011.
15. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». VIII том. Алматы, 2011.
16. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». I том. Алматы, 2011.
17. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». IV том. Алматы, 2011.
18. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». XIV том. Алматы, 2011.
19. «География» 8-сынып, Алматыкітап, 2018.

УДК 82-1

Тұрымбетова Ж.А.
Филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор,
Сулейман Демирель Университеті,
Қаскелен қ.
zhanagul.turumbetova@sdu.edu.kz

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ СОПЫЛЫҚ САРЫН БАСТАУЛАРЫ

Түйін. *Түркі халықтары әдебиетінде суфизм поэзиясының негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы тек қана Орта Азия түркі халықтары ғана емес, сонымен қатар Кіші Азиядағы Анатолия топырақтарына қоныс аударған туысқан түрік халықтары арасында да танымал болғаны тарихтан мәлім.*

Түркістан пірі Қожа Ахмет Ясауидың «Диуани Хикмет» кітабындағы Аллаға деген махаббат, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымызға деген сүйіспеншілігі және т.б. сопылық сарындағы өлең жолдары халыққа түсінікті қарапайым тілде жазылған құнды еңбек екені мәлім. Осы еңбек түркі әлемі поэзиясының қайнар көзі болып табылары да сөзсіз.

Кілт сөздер: *Түркі халықтары, суфизм, Қожа Ахмет Ясауи, мінажат.*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СУФИЙСКИХ МОТИВОВ В ТЮРКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. *Ходжа Ахмет Яссауи считается основоположником суфийской поэзии в тюркской литературе. Его работы широко известны не только в Центральной Азии, но и среди тюркских народов, которые переехали в анатолийские районы.*

Туркестанский хаджи Ходжа Ахмет Яссауи в своей ценной книге «Диуаны Хикмет» выразил свою глубокую любовь к Аллаху и Святому Мухаммеду через суфийскую поэзию простым и понятным способом. Эта работа, несомненно, является началом тюркской поэзии.

Ключевые слова: *тюркский народ, суфизм, ходжа Ахмет Яссауи, молитва.*

THE ORIGINS OF SUFI MOTIVES IN TURKIC POETRY

Abstract. *Hodja Akhmet Yassaui is considered as a founder of Sufi poetry in Turkic literature. His works are widely known not only in Central Asia but also among Turkic people who moved to Anatolian areas.*

Turkestani hadji Hodja Akhmet Yassaui in his valuable book "Diuany Khikmet" expressed his deep love to Allah and Saint Mohammed through Sufi poetry in a simple and understandable way. This work is undoubtedly a beginning of Turkic poetry.

Key words: *Turkic people, Sufism, Hodja Akhmet Yassaui, praying.*

Тасаууф әдебиеті, ішкі рухани тереңдікке және Жаратқанға құштарлыққа бастайтын сөз өнері ретінде 8 – ғасырда мұсылман елдерінде қалыптасқан және исламның қайнар көзі саналатын Құран мен хадистерден бастау алған әдебиет түрі болып табылады.

Иман тақырыбына терең бойлаған алғашқы сопылар жаратылыстың таңғажайып сырлары мен Құранның ішкі мәнін және адамның болмысын ұғынуға талпыныс жасады. Қасаңдыққа бой алдырмай, шынайы ықыласпен жасалған бұл талпыныс кезінде сопылар Құран мен тәпсірге, хадис пен сүннетке және шариғат қағидаларына сүйенді.

Сопылық (суфизм немесе тасаввуф) – ислам дінінің таралуымен қатар ортаға шыққан діни және философиялық көзқарас болып табылады. Ислам дінінің негізінде VIII-ғасырда пайда болған сопылық көзқарастың негізі жүрек пен иманның тазалығы, пәктігі; Жаратушы Алла Тағаланы жүрекпен танып білу, әлемдегі жаратылған бар сұлулық – Алланың жансуы екенін мойынау. Сопы сөзі – дәруіштер киетін жүн киім сөзінен шыққан, себебі, арап тілінде «суф немесе соп», жүн мағынасын береді екен.

Сопылықтың өкілдері – сопылар (дәруіштер, пақырлар). Діни және философиялық көзқарас жүйесі ретінде бастауларын Ирактың Куфа және Басра қалаларында алған. Сопылықтың негізін

салушылар – Хасан әл-Басри (842-728), Зун-нун әл-Мисри (861ғ. қайтыс болған), әл-Мухасиби (781-857). Негізгі тұжырымдары: тарика(т) (жол), әл-хакк (ақиқат), вилайя (әулиелік), фани (бейболмыс, құрту, ғайып болу), хал, ишрак (нұрға бөлеу), вахдат әл-вуджуд (болмыс бірлігі). Атақты сопылар – әл-Джунайд, әл-Халладж, ар-Руми, әл-Бистами, әл-Газали, Ибн Араби, Қ.А. Ясауи [Mengi M., 2002, 30-б.].

Түркі халықтары поэзиясындағы суфизм сарындарының классикалық негізі Түркістан қаласы мен Орта Азия кеңістігіндегі Қожа Ахмет Ясауи және оның жолын ұстанған мұсылмандық-ағартушылық поэзия дәстүрінен бастау алады.

Қазақ ақындары мен түрік ашықтары поэзиясындағы мұсылмандық-ағартушылық сарындардың ортақ арнасында Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы ықпалдастықтың тарихи дәнекері болып саналады. Қазақ және түрік ақындары поэзиясында Алланың жалғыздығын, Құранның шындығын, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың хақтығын, ислам тарихы қайраткерлерінің ағартушылық тәрбиешілік ұлағатын жырлау дәстүрі бар. Бұл – Түркістан атырабындағы Қожа Ахмет Ясауидың, Ахмед Йүгінекидің, Сүлеймен Бақырғанидың, Софы Аллаярдың мистикалық, философиялық суфизм жолындағы шығармалары бағдарының өнегесі.

Академик В.А.Гордлевский Орта Азиядағы қазақтар мен Кіші Азиядағы түрік мәдениеттерінің рухани дәнекері Қожа Ахмет Ясауи және оның Түркістандағы кесенесіндегі қасиетті заттар туралы тарихи-этнографиялық мәнді ғылыми тұжырым жасайды: «Орта Азияда Ясауи тарикаты кеңінен тарады. Надир орденінің өкілдері де Ясауидің хикметтерін зікір кезінде шырқады... Қожа Ахмет Ясауи Кіші Азияның діни өміріне өте үлкен әсерін тигізді...

Көпшілік жиналған жиын – тойлардың куәсі, сыртқы көрінісімен сыйға тартылғандай әсер қалдыратын қазан Орта Азия мен Кіші Азияны жақындатады. Коньядағы Джеляледдин Руми түрбесінде (кесенесінде) сақталған қазанды монғолдардың орденді одағы бағыштаған болатын... Қонақжайлылық дәстүрін Кіші Азияда ахи діни – жауынгерлік бірлестігі қабылдаған, олардан рухани ізбасарлары болып саналатын бекташтар алды, аталған дәстүрді бекташтардан алған янычарларда қазан янычарлар ошақ бірлігінің эмблемасы саналады» [Гордлевский В.А., 1962, 368-б.].

Суфизм көзқарастарын ұстанушылар – дәруіштер. Дәруіштер – Орта Азияның және Қазақстанның, Кіші Азияның, жалпы бүкіл Шығыс елдерінің рухани – мәдени байланыстарының дәнекер тұлғалары. Бұлар – қарапайымдылықты ұлылық қасиет тұрпатында таныту жолындағы насихатшылар. Сондықтан да Шығыс классикалық әдебиеті алыптарының барлығы дерлік суфизм көзқарастарын ұстанды. Дәруіштік және софылық дүниетаным біртұтас көзқарастарды танытады. Бұл орайда суфизмді зерттеуші Идирис Шахтың пікірін негізге аламыз: «Дервиш мектептері поэзияның шынайы құндылығын мистикалық дайындыққа пайдалануға мамандандырылған болатын. Поэзия бірнеше қызмет атқарады. Сопы үшін ол өзінің «шынайылық» деңгейіне қарай мазмұнға ие. Мұхаммед пайғамбар көрсеткендей, барлық ордендерге діни негіздегі жырларды тыңдауға рұқсат етіледі. Ол былай дейді: «Кейде поэзия даналыққа құрылады...» Сопылар өлең тыңдауды, сондай-ақ тыңдаушының олардан пайдалы әсер алуын маңызды деп санайды. Дервиштік ұстаздар поэзияны толық түсінуге дайын еместерге поэзия қолжетімсіз деп есептейді» [Шах И., 1994, 338-339-б.б.].

Осы айтылғандарды жинақтай келгенде, Шығыстың классикалық поэзиясын қалыптастырған, дамытқан ұлы ақындардың барлығы дерлік аталған дәруіштік-софылық көзқарасы бағдарын ұстанған шығармашылық сипаттарымен ерекшеленеді. Софы-дәруіштердің насихаттық іс-әрекеттерінің әлем халықтарына, олардың рухани дүниетанымына әсер етуінде басқалардан гөрі түркі халықтарына ықпалы зор болды. Бұл туралы академик В.В.Бартольд былай дейді: «Белгілі сопылардың өмірбаяндарында өзге діндегілердің басым көпшілігіне исламды қабылдау жөнінде жасаған үндеулері айтылады; сопылар исламды уағыздау үшін далалық жерлерге, түріктерге сапар шекті, әр уақытта және күні бүгінге дейін кітаби дін өкілдеріне қарағанда түріктер арасында үлкен табысқа ие болды. Сопы-уағызшылар далада қасиетті соғыс және жұмақ рахаттары туралы емес; күнә мен тозақ азаптары туралы айтты және айтып келеді; Орта Азия мен Орталық Африкадағы европалық саяхатшылар, бір-біріне бағымсыз, күнә туралы және тозақ азабы туралы әңгімелердің исламның кеңірек тарауына әсер ететіндігі туралы шешімге келді» [Бартольд В.В., 1993, 54-б.].

Қазақ және түрік ақындары шығармаларының суфизм көзқарастары жүйесіндегі ықпалдастық дәстүрімен жырланғанын танимыз. Бұл арада, әрине, бүкіл түркі халықтарындағы суфизм поэзиясының негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Йүгінеки, Сүлеймен Бақырғани шығармашылығын әуелі

ауызға аламыз. Қожа Ахмет Ясауидің мистикалық-софылық дүниетанымы оның поэзиялық туындысы хикметтеріне негіз болды. Академик В.А.Гордлевский мынадай өзіндік тұжырым жасайды: «Мистик Қожа Ахмет түркілік емес топыраққа тарикатты негіздей отырып, рухани тұрғыдан Әбу Ханифаға бағыну керектігін баса көрсетеді. Тарикаттың аңқау ізбасарлары мұсылмандықтың төрт тағанының бірі болған «ұлы имамға» осы уақытқа дейін пір ретінде қарайды. Алайда қатал суннит тұрғысынан құдайды танудың ең сенімді жолы тарикат арқылы емес, зікір арқылы жүзеге асырылады» [Гордлевский В.А., 1962, 368-б.].

Қазақ және түрік ақындары поэзиясына көркемдік негіз болған Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде Алланың жалғыздығы, Құранның шындығы, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хақтығы мұсылмандық сеніммен жырланды. Қожа Ахмет Ясауидің хикметтерінде Аллаға жалбарынған мінәжатымен фәнидегі нәпсіге байланысты болатын барлық іс-әрекеттерден бойын таза ұстайтын нағыз Дәруіш-Софының поэтикалық тұлғасымен дидарласамыз. Ясауи хикметтерінде ақынның өз атынан жырланатын «Мені» – көркемдік жинақтаумен жасалған тұлға. Бұнда ақынның өзінің де, өзінің жолын ұстанған рухани тазалық жолындағы насихатшы-тәрбиеші адам бейнесі де танылады. Мысалы, ақындық ойдың бірінші жақпен жырлауындағы поэтикалық жинақтау мұсылмандық сенім күшін айғақтайды:

Зікір салып мүсәпір-дуана болдым,
Хақтан өзге бір сөз де сөйлемес болдым.
От іздеген көбелектей шәкірт болдым,
Шоқ болып күйіп-жанып ұштым міне.

Жалған атақтан арылып сәби болдым,
Алла атын айта-айта ашық болдым.
Аллаға бар жаныммен адал болдым,
“Фанафи Алла” мақамына салдым міне.

Сүндеттерін бекем ұстап үмбет болдым,
Жер астына жалғыз кіріп нұрға толдым.
Софылардың мақамына жақын болдым,
Нәпсіні көңіл найзасымен шаныштым міне”

[Ясауи Қ.А., 1993, 19-20-б.б.].

Қожа Ахмет Ясауи Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың фәниден өткенге дейінгі жасы – алпыс үшке келгенде, жер асты мекені – қылуетті мекендейді. Академик В.А.Гордлевский айтқандай: «Қожа Ахмет жалғаннан бойын аулақ ұстаған алпыс үш жыл бойы шын ықыласымен күндіз түні жалбарына дұға қылды. «Жер бетінде қанша өмір сүрсем, жер астында сонша ғұмырымды өткіземін» – деді Қожа Ахмет Мұхаммед жасына жеткен кезінде» [Гордлевский В.А., 1962, 362-б.]. Демек, қазақ және түрік поэзиясындағы Ясауи дәстүріндегі мистикалық – софылық сарындар ислам діні қағидаларымен сабақтасады.

Қазақ және түрік мәдениеттері тарихындағы дәруіштер-софылар болып аталатын тұлғалардың Шығыс классикалық поэзиясына ортақ жырлануында да осындай негіз бар. Бұл арада тағы да Ясауи хикметтерінде дәруіштер- софылар тұлғаларының жырланатындығын назарымызға аламыз:

Хош хайыптан келіп түсті бір топ дәруіштер
Көңілінде зікірі, көзден таса дәруіштер.
Тынбай жүріп жол шегіп, тына қалса тәкбір айтар,
Сұхбаттас кісі табылса, сұхбат құрар дәруіштер.
Киімдері мың шоқпыт, көңілінде бір Алла,
Қызмет қылар әр күні тыным таппас дәруіштер.
Иінінде кір шапаны, қолға ұстаған асасы,
Ізгі мұрат жанында ”Алла!”дейді дәруіштер,
Арғы – бергі пақырлар, көңіл шаһарын кезгендер,
Жан сарайы нұрланып, бақыт кешкен дәруіштер.
Көзде жасын құрғатпас, жасы аққан дәруіштер,
Жаныменен сырласып, тіліменен мұңдасып.
Ғашықтықпен жан кешкен, реңі сары дәруіштер

[Ясауи Қ.А., 1993, 83-84-б.].

Осындай бағдарды қалыптастырған Шығыс классикалық поэзиясының алыптары Әбілхасан Рудакидің, Омар һәйямның, Жәләладдин Румидің, Шәмсәддин Хожа Хафиздың, Шейх Сағди Ширазидің, Әбдірахман Жәмидің, Әлішер Науаидың және т.б. ақындардың шығармалары суфизм дүниетанымын поэзия тілімен, поэтикалық көркемдік астарлармен бере жырлайды. Суфизм теориясын зерттеуші Идрис Шахтың пікірі классикалық Шығыс поэзиясының түрік халықтары (қазақ, түрік және т.б.) сөз өнеріне де игі ықпал жасағандығын дәлелдейді: «…мұсылмандық өркениет орта ғасырларда дамудың биік дәрежесіне жетті, барлық халықтардың мистикалық қозғалыс байланыстары, мистицизмнің аз ғана адамдар ішінде және мүлдем құпия топтармен шектелген кезеңіне қарағанда, анағұрлым тығыз болуы керек еді. Енді сопылық көптеген бағыттар бойынша дами бастады. ... Өз теорияларын қоғам сұраныстарына сай икемдей алған сопылық әншілер мен ақындар Шығыстың классикалық мұрасына айналған туындыларды дүниеге әкелді» [Шах И., 1994, 56-57-б.].

Орта Азиядағы Түркістан төңірегіндегі суфизм ақындарының шығармашылығында қалыптасқан исламдық дүниетанымды жырлау дәстүрі Шығыстың классикалық әдебиетіндегі аталған алыптар мұраларымен сабақтасады.

Қожа Ахмет Ясауи, Ахмед Йүгінеки, Жүсіп Баласағұн және т.б. түркі ақындарының шығармашылығында Аллаға мінажат өлеңдері ерекше орын алады. Ақындар Жаратушы Алланың құдіретіне бас ие, оны дәріптей жырлайды. Аллаға мінажат ете жырлау исламдық суфизм поэзиясында дараланған ерекшеліктердің бірі. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауидің «Ақыл кітабы» («Диуани хикмет») кітабындағы 17–хикметінде мынадай мінажат жырланады:

Рахметіңнен шет қалдырма мен ғарыпты,
Демімді алмай жылап дұға қылам саған.
Түні бойы дөңбекшіп таң атқанша,
Көз ілместен жылап дұға қылам саған.
Алдыңа енді келдім белім байлап,
Іші–бауырым шерге толды қаным қайнап.
Жағамды ұстап өткен іске егіле жылап,
Ықыласыммен еңіреп дұға қылам саған.
Көңіл бағының балауса екенін ұқпай жүрдім,
Бар өмірім қазан болды енді білдім.
Дүниені тастап дін жолына қадам қойдым,
Бұлбұлың боп жылап дұға қылам саған…
…Құл Қожа Ахмет нәпсі тағын тастап қашты,
“Фана фи Алла” мақамына жуықтасты.
Жүрек, бауырым алып-ұшып қайнап тасты,
Бұл халменен жылап дұға қылам саған

[Ясауи Қ.А., 1993, 49-50-б.].

Ясауидың «Ақыл кітабындағы» «Барлық арман–тілектерді қабыл алушы Алла Тағаланың мейіріне мінажат» атты хикметі – түркі поэзиясындағы исламдық көзқарастарды жырлаудың классикалық үздік үлгісі. Өлеңде ақынның миллиондаған мұсылмандардың жүрек сырын білдірерліктей лирикалық толғаныстары романтикалық-реалистік көркемдікпен өріледі. Мінажат өлеңдегі Аллаға жалбарына арналған тілектер адамдардың көңіл– күйлеріне ортақ мойынсұну, жұбаныш мағыналарын толық аңғартады. Мысалы, «Мінажат еттім, міскін Қожа Ахмет, иә, Алла, бар пендеңе қыл рахмет!», «Жүзін беріп пәруардігарым, өзін жолға салсын Бір және Барым», «Менің хикметтерім – ісім мен сөзім, Алла, көңілімде болсаң, қорғаушым да өзің!» және т.б.

Дәруіштер тек шындыққа, ақиқатқа негізделген өмір бағдарын ұстанған. Дәруіштер тіршіліктегі Жаратушы негіздеген заңдылықтардың сақталуын өздерінің жүріс–тұрыстарымен дәлелдеуді мұрат етеді. Олар табиғатты жанды және жансыз заттардың барлығына да қамқор көңілмен қарайды. Қарапайым киінуді, жеңіл тамақтануды, қоршаған ортаны ластамауды, ешкімді ренжітпеуді және т.б. сан түрлі тұрмыстық әрекеттердің барлығында да тек ғана баршаға жайлылықты, жағымдылықты сақтауға дәруіштер негізгі заңдылықтар қалпында қарайды.

Исламдық көзқарастар жүйесінде түркі ақындары осы дәруіштік өнегелі тұлғаны жырлайды. Қожа Ахмет Ясауидің 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48 – хикметтерінде суфизм поэзиясына ортақ дәруіштердің поэтикалық бейнелері тұлғаланады. Ақын бейнелеген дәруіштердің ішкі жандүниелері, қоршаған

әлеуметтік ортадағы іс-әрекеттері, қимыл-қозғалыстары психологиялық тұрғыда реалистікпен жырланады. Көңілдерінде Алла зікірі, киімдері өте жұпыны дәруіштер тұлғалары арқылы қарапайым өмір сүрудің ұлылығын дәйектей, дәлелдей түседі:

Иінінде кір шапан, көкірегінде жүз мың арман,
Бұл дүние опасыз, көзіне де ілмес дәруіштер.
Иығында шапаны, қолға ұстаған асасы,
“Ізгі мұрат жанында Алла!” дейді дәруіштер.
Арғы тегі пақырлар, көңіл шаһарын кезгендер,
Жан сарайы нұрланып, бақыт кешкен дәруіштер.
Машайықтың сыры мол, қызмет қыл да жалбарын,
Пайғамбардан мұра боп келе жатыр дәруіштер

[Ясауи Қ.А., 1993, 83-84 -б.б.].

Ясауи «дәруіш», «пақыр», «машайық», «міскін», «ғашық», «ғаріп» сөздері арқылы софылық поэзиядағы негізгі тұлғаның поэтикалық бейнесін анық елестетеді.

Қожа Ахмет Иасауи хикметтері негізінде жырлаған ақындар Алланың жалғыздығын, Құранның шындығын, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың хақтығын мұсылмандық сеніммен жырлады. Қазақ және түрік поэзиясындағы сопы – фақыр – дәруіш тұлғаларының көңіл-күй сарындары бірнеше мәселелерді қамтиды: бірінші – пенделердің күнәларын кешуді өтініп Жаратушы Аллаға жалбарынуы, жалынуы; екіншісі – Алланың жердегі елшісі Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың және оның сахабаларын мақтаныш ету, мадақтау; үшіншісі – лирикалық қаһарманның өзінің жан сезімі арқылы фәнидегі адамдардың қасиеттерін саралап, оларға баға беруі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Mengi, Mine. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. Edebiyat Tarihi-Metinler. Akçağ Print Publications Pazarlama A.Ş. Ankara, 2002.
2. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. История, культуры. Москва: Из-во восточной литературы, 1962,-Т.3.-588 с.
3. Шах Идрис. Суфизм.Москва: Крышников, Комаров и К*, 1994.-447 с.
4. Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии.-Алматы: Жалын, 1993.-192 с.
5. Ясауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет /Ақыл кітабы/. Алматы: Мұраттас, 1993.-262 б.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART

Жумасеитова Г.Т.
кандидат искусствоведения, ассоциированный профессор,
зав.кафедрой искусствоведения и арт-менеджмента
Казахской национальной академии хореографии,
г.Астана, gulnara_ili@mail.ru

БАЛЕТНОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

Түйін. *Мақалада автор танымал ақын Олжас Сүлейменовтің поэзиялық туындысын хореографиялық өнер арқылы зерделеудегі қазақ балетмейстерлерінің талпынысына тоқталады. Зерттеу нысанына балетмейстер Заур Райбаевтың Абай ат. МАОБТ сахнасында қойған «Фрески» балетінің қойылымы алынды. Балет классикалық биді тұрмыс, спорт, акробатика пластикасымен ұштастыру, адам сезім-күйін дәл жеткізетін шартты-таңбалы, экспрессиялы қозғалыстарды кірістіру арқылы би формаларын жаңаша зерделеудегі қазақ балетмейстерлерінің алғашқы ұмтылыстарының бірі ретінде ұлттық хореография тарихына енді. Сүлейменов поэзиясының көпқырлылығы, образдық күрделілігі аталған балеттік спектакльдің архитектоникасын айқындайды.*

Резюме. *В статье автор останавливается на попытке казахских балетмейстеров прочитать поэтическое творчество известного казахского поэта Олжаса Сулейменова посредством хореографического искусства. Объектом исследования стала постановка балетмейстером Зауром Райбаевым балета «Фрески» на сцене ГАТОБа им. Абая. Балет вошел в историю национальной хореографии, как одна из первых попыток казахских балетмейстеров по-новому подойти к формам классического танца, сливая его с пластикой быта, спорта, акробатикой, вводя условно-символические и экспрессивные движения, непосредственно выражающие чувства человека. Многослойность сулейменовской поэзии, образная сложность определили архитектонику этого балетного спектакля.*

Summary. *The author dwells on the Kazakh choreographers who attempt to read the famous Kazakh poet Olzhas Suleimenov's poetry through choreographic art in the article. The object of the study was the production of choreographer Zaur Raybaev's ballet "Fresco" on the stage of State Academic Theatre of Opera and Ballet named after Abay. Ballet entered the history of Kazakh national choreography, as one of the first attempts of Kazakh choreographers was a new approach to the forms of classical dance, merging it with the plasticity of life, sports, acrobatics, introducing conditional symbolic and expressive movement, directly expressing feelings. Stratification of Suleymenov's poetry, figurative complexity had defined the architecture of the ballet performance.*

Имя Олжаса Сулейменова широко известно во всем мире. Его поэзия, литературоведческие труды, исследования по истории и этимологии тюркизмов, общественно-политическая и дипломатическая деятельность всегда вызывали интерес у широкой общественности и ценителей хорошей поэзии, а также нешуточные споры и разногласия среди наиболее образованной литературной элиты Советского Союза. По праву считающийся глашатаем казахского народа в мировом пространстве, поэт всегда писал о том, что по-настоящему волнует и трогает его сердце, сердце истинно народного поэта. Неизведанные темы, современный подход к страницам прошлого, небанальное прочтение и, самое главное, выраженная гражданская позиция поэта делают его произведения остросовременными и злободневными. О. Сулейменов – один из немногих поэтов, чьи произведения в свое время попали под запрет партийных деятелей и чиновников от литературы.

Кинематографисты неоднократно обращались к его творчеству, есть несколько фильмов, созданных по сценариям О. Сулейменова. К сожалению, деятели сценического искусства пока почти не обращались к его поэзии, не было попыток прочитать поэтические строфы Сулейменова посредством театральных приемов и средств выразительности. Думается, все, кто пытался перевести его поэзию на театральный язык, сталкивались с проблемой ее адекватного сценического воплощения. Человек и Природа, Человек всех времен, его неизбывная сущность, его вечные потери и приобретения, утверждение человеческого достоинства перед Вечностью, гуманистические и нравственные идеалы – философская доминанта поэзии Сулейменова весьма обширна.

При этом одно дело, когда человек сам с собой наедине читает, то или иное произведение. Если оно его затрагивает, то он образно все представляет в действии, слове, в звуках, красках и в разных других средствах выражения своего внутреннего мира. В этот момент происходит трансформация представляемых образов в действии, но, когда к этому подходит художник, осуществляется конкретная трансформация литературы в сценическое, музыкальное, изобразительное, хореографическое искусство.

Так произошло и с постановкой балета «Фрески», где группа по-настоящему творческих, ищущих художников смогла адекватно художественной многозначности прочитать на балетной сцене поэму О. Сулейменова «Глиняная книга». Многослойность сулейменовской поэзии, образная сложность определили архитектонику этого балетного спектакля.

Балет «Фрески» на музыку Тимура Мынбаева поставлен известным казахским балетмейстером Зауром Райбаевым в 1981 году. На сцене оживают девять фресок по мотивам поэмы О. Сулейменова «Глиняная книга». Далекие исторические события, дошедшие до нас в виде легенд и сказаний, в поэтическом изложении талантливейшего казахского поэта повествуют о сильных людях, остающихся порядочными, несмотря ни на что, о красоте и силе любви.

Не открытие, что в балетном искусстве все «живет» только в синтезе, и только синтез позволяет стать разрозненным элементам произведением искусства. Механизм этого синтеза достаточно сложен. Кому-то из балетмейстеров никогда не удается найти ключ к его разгадке, некоторые сразу приходят к удачным решениям. Другие же приходят к этому через годы, когда зрелость и мастерство подводят их к этому. Так можно сказать и о Зауре Райбаеве, выпускнике 1962 года, Государственного института театрального искусства им. Луначарского.

До «Фресок» им было поставлено немало балетов, снискавших зрительскую любовь и одобрение коллег. К этому времени в его постановочном багаже были «Хиросима» и «Акканат» Г. Жубановой, «Чин-Томур» К. Кужамьярова, «Спартак» А. Хачатуряна и др. Для постановочного принципа З. Райбаева характерна высокая культура, чувство современности, владение всем арсеналом современных пластических средств выражения. Для него главное, не события, а оценка отношения к ним людей, их чувства и поступки.

Об истории создания балета хореограф рассказывал следующее. «Композитор пригласил меня и дирижера В. Руттера для прослушивания музыки поэмы «Фрески», которую он нам сыграл на фортепиано. Ритмически очень «дерзкая», яркая, образная, она состояла из разных самостоятельных частей, не связанных друг с другом: каждая «фреска», каждый музыкальный пласт разнохарактерны. Это требовало какого-то нетрадиционного драматургического ключа при создании сценария. Я сказал, что подумаю над сюжетом, и дома перечитал уйму исторических и художественных книг.

Остановился на «Глиняной книге» Олжаса Сулейменова, с которым был дружески знаком ещё с 50-х годов и поэзию которого любил и знал. Музыка «Фресок» Мынбаева соприкасалась с тематикой «Глиняной книги», она помогла мне сформировать концепцию спектакля в виде девяти картин, объединенных музыкальным вступлением к каждой картине, словно нитью, на которую нанизаны бусы-фрески. В либретто, написанном мной по «Глиняной книге», предстали история, жизнь, быт древних скифов, населявших территорию Казахстана в IV-VI веках. Поэтому хореографическая лексика не могла быть чисто классической. Она сама напрашивалась на синтез казахского народного, классического и современного танцев.

При создании спектакля я тесно сотрудничал с композитором Т. Мынбаевым, с главным дирижером В. Руттером и художником-постановщиком Е. Сидоркиным. Это было необычное явление, чтобы балетный спектакль оформлял художник-график: обычно это поручалось художникам-живописцам. Но Е. Сидоркин отлично справился со сценографией. Тема каждой фрески, выдержанная в манере скифского тератологического стиля, определяла сюжет сценического действия. Художник проявил себя прекрасным знатоком древней культуры и великолепно «вписался» в наше сотрудничество в постановке балета» [1].

Балет «Фрески» ошеломляет яркостью, красочностью сценического действия, экспрессией и лаконизмом. Но яркость и красота эта не во внешних атрибутах, а именно в решении и осмыслении самой темы, напряженного драматизма в кульминационных моментах. Три важнейших компонента – музыка, танец и художественное оформление – гармонично слились в единое целое. Партитура балета построена на конфликтном столкновении двух противоположных миров: светлой, эмоционально открытой лирики, воплощенной в образе богини Ишторе, и сил зла – воинственных иш-кузов. Смысловое содержание балета опирается на яркую художественно-интонационную основу, в которой уловимы национальный казахский мелос и разнообразие современных ритмов, диктуемых динамикой повседневной жизни.

Первая фреска – «Каменные бабы». На сцене встает багровое солнце, высвечивая древнеассирийский храм. Жрицы богини Ишторе встречают его восход танцем-заклинанием, чтобы охота была удачной.

Но вот в музыке нарастает тревога, слышится грозная воинственная мелодия – так начинается вторая фреска «Нашествие Иш-кузов». Словно смерть, сметая все на своем пути, в храм врываются воины вождя ишкузов Ишпаки. И начинается танец завоевателей. Грозно, выразительно звучит музыка в этой фреске. Также мужественен и танец воинов. Появление вождя сопровождается всеобщим приветствием. Один взмах руки – все падают ниц. Еще один взмах – и воины в едином порыве устремляются на поле битвы.

Седьмая фреска – «Тризна». Здесь перед зрителями разворачивается настоящее пиршество танца. Народные обряды и игры сменяют друг друга. Ишкузы справляют тризну по своему вождю Ишпаку. Каждая игра как законченная картинка художника.

Справедливо полагая, что вместе с изменением и модернизацией действительности должно модифицироваться и отражающее его искусство хореографии, З. Райбаев создает и особый танцевальный язык, отличающийся от пластики традиционных персонажей балетов прошлого. Для этого хореограф вместе с прекрасными интерпретаторами его замыслов солистами Г. Туткибаевой, Е. Асылгазиновым, Т. Нуркалиевым, М. Кадыровой и артистами балетами смело обновляет формы классического танца, сливая его с пластикой быта, спорта, акробатикой, вводя условно-символические и экспрессивные движения, непосредственно выражающие чувства человека.

Постановка отмечена сложностью и многоплановостью хореографического решения: монологи и дуэты героев, массовые танцевальные сцены племени иш-кузов и кентавров, решенные балетмейстером преимущественно на синтезе классической и современной лексики танца, искусно расцвеченного необычным орнаментальным положением рук и головы, ярко контрастны и символичны. Угловатость, огрубленность танцевально-пластических движений еще более подчеркнута механичностью исполнения кордебалета. Балетмейстером найден поэтический, во многом условный язык балета, наполненный разнообразными фигуративными сочетаниями и поиском новых форм выразительного танца.

Сферы, из которых черпает свои художественные средства хореограф, весьма разнообразны. Райбаев делает пластически выразительными и танцевальными, казалось бы, самые не хореографические явления жизни. Говоря о языке, хотелось бы отметить следующее: в балете почти нет чисто казахских танцевальных движений, какие мы обычно привыкли видеть. Он здесь настолько трансформировался, гармонично сливаясь с новым пластическим языком, что уловить это почти невозможно. Но ощущение национальной принадлежности балета все равно определено. Она ощутима в слиянии музыки и хореографии, в полифоническом звучании цвета и света, в условности и пространственном решении спектакля.

Вместе со своими соавторами-единомышленниками постановщик стремится пронизать актуальным содержанием историческое предание, а судьбы далеких предков сделать судьбой нашего современника. Сопричастность современности чувствуется во всем. Музыка необычайно сложная, в ней присутствует мелос казахских кюев и в то же время есть что-то от молодежного хэви-металла. Иногда она представляется сплошной какофонией звуков, иногда гармоничным синтезом симфонического многоголосия. «Фольклорному образно-стилевому комплексу композитор противопоставляет, а порой и взаимообуславливает образный строй иного плана. В нем находят свободное применение новейшие стилевые приемы с их ритмическим многообразием, развитым инструментальным, оркестровым мышлением, гармонической и полифонической усложненностью. Партитура балета насыщена также особыми исполнительскими приемами. Таким образом, композитор, обращаясь к древнему сюжету, воплощает его современным языком» [2, с. 99].

Впервые казахский балет ставился на столь сложную по восприятию музыку. Балеты «Аксак-кулан» А. Серкебаева и «Фрески» Т. Мынбаева обозначили собой обновление музыкального хореографического языка через углубленное освоение фольклора и современной тематики, интереса к театрализации национальных обрядов. То, что еще в 20-х годах XX века открыл в балетной музыке И. Стравинский - новый подход к фольклору и театральную природу балетной музыки, можно почувствовать и в музыке А.Серкебаева. Об этом в свое время интересно писала музыковед Федянина: «Обращенный к доисторическим временам – судьбе племени иш-кузов, он и визуально через стилевую фресковость панно Е.Сидоркина, и на слух благодаря «прорастанию» кюевой целостности из «обломков» характерной ритмики и интонационности архаичен. Этим «Фрески» перекликаются с «Весной священной» И.Стравинского» [3, с. 131].

Отказ З. Райбаева от сюжетной конкретности либретто идет тоже от современного хореографического стиля. Для него важны характеры, завязывающие трагический узел повествования. Поэтому в спектакле нет коллизий, составляющих зачин драмы, нет подробностей знакомства с героями. Отсюда – и оформление спектакля.

Огромный простор сцены вписан в цветовую раму-палитру. Герои все время живут в затемненном мире света и цвета, словно на просторе Вселенной. Убранство сцены, созданное художником Е. Сидоркиным, как бы предвещает значительность и трагедийность всего того, что покажет спектакль. И костюмы, так же как музыка и хореография, играют на современность и образную лаконичность спектакля.

Никакого намека на национальную принадлежность. Трико и купальники телесного цвета при приглушенном свете создают иллюзию обнаженного тела, выделяя лишь украшения на груди жриц. В некоторых сценах к костюму добавляется определенная деталь, дающая обозначение происходящему. Например, легкие шарфы в сцене свадьбы, головные уборы в фреске «Тризна», какие обычно надевают женщины с казахскими балетными костюмами.

Лаконизм средств – первый признак мастерства, именно это отличает балет З. Райбаева от других. Здесь с огромной силой проявился дар обобщений и символов, всеохватная сложность классического танца, его ассоциативная емкость. Во «Фресках» З. Райбаева место действия, как в театре Шекспира, – мир в целом, поэтому так многомерны его художественные образы. «Там приемы театральные и хореографические вырастают из музыкальной образности и, сплетаясь с нею, образуют тот желанный органический союз, которым отмечено лучшее из созданного в балетном мире сегодня» [4, с. 98].

«Фрески» – балет о величии исторического прошлого казахов, спектакль глубоких размышлений и больших проблем. Работа балетмейстера, композитора и художника, работа единомышленников во многом определили его силу и убедительность. Спектакль, в какой-то степени, стал этапным для решения национальной и одновременно современной темы в казахском балетном театре именно потому, что он обобщил накопленные ранее достижения, открыв этим новые пути и перспективы развития казахского балета. Премьера этой балетной постановки состоялась в Ленинграде, далеком 1981 году, когда театр оперы и балета им. Абая поехал на гастроли с творческим отчетом в северную столицу.

Из представленных восьми работ театра балет «Фрески» вызвал наибольший интерес среди коллег и отзывов в газетных и журнальных рецензиях. Известный советский танцовщик и хореограф, партнер легенды русского балета Галины Улановой, Константин Сергеев так отозвался о балете «Фрески». «Авторы и исполнители создали спектакль большого дыхания, глубокого содержания и поэтической образности, ставшей центральным событием гастролей.… Из музыки вытекает пластическое решение спектакля, поставленного главным балетмейстером театра, заслуженным деятелем КазССР Заургали Райбаевым. Музыка подсказывает танцевальную образность, оригинальные приемы фиксации поз, фигур, отдельных групп в форме фресок. Их перекличка, сочетание, со скульптурной лепкой фресок и живописью панно, спускающихся с колосников делает спектакль удивительно целостным» [5, с. 4].

Эти поиски в области национальной хореографии были многолетними и достаточно трудными. Они заключались в выборе темы, сюжета, героя, выразительных средств и самого пластического языка. Просчетов и неудач на этом пути насчитывается гораздо больше, нежели находок и побед. Тем более для сегодняшних деятелей национальной хореографии, важно сохранить те крупицы истины и позитивный опыт, который, с течением времени, развитый и обогащенный достижениями хореографов нового поколения, позволит создать по-настоящему современный национальный балет.

Литературное творчество талантливого казахского поэта современности Олжаса Сулейменова, воссозданное и интерпретированное на балетной сцене Государственного академического театра оперы и балета им. Абая – это щедрый дар, завещанный национальной культуре своего народа гражданином и поэтом. Поэтом, соединяющим времена и культуры, дающим забытому новую жизнь, умеющему вписать современность в вечность и вечность в сегодняшнее течение жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Из интервью хореографа Заургали Райбаева магистранту А.Садыковой 2.02.2008. опубликовано в журнале «Простор» № 12, 2010 г. // Балетный спектакль «Фрески» и его роль в судьбах национальной хореографии Казахстана. С. 163-170.
2. Кузембаева С. Воспеть прекрасное. – Алма-Ата: Онер, 1982. - 246 с.
3. Федянина Л. Классика казахстанского балета. // В сборнике «Современное искусство Казахстана: проблемы и поиски. Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002. 287 с.
4. Соколов-Каминский А. Советский балет сегодня. – М.: Знание, 1984. - 128 с.
5. Сергеев К. Рассказано языком танца. // Ленинградская правда, 18 июля 1981 г.

Каумбаев Е.Ж.
Өнертану ғылымдарының магистрі, оқытушы
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.
E-mail: ministr_erasyl@mail.ru

АЛТАЙ ТАРБАҒАТАЙ КҮЙШІЛІК МЕКТЕБІНІҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛІ, КОМПОЗИТОР, ДАРАБОЗ КҮЙШІ – ДӘУЛЕТ ХАЛЫҚҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Түйіндеме. *Мақалада Алтай Тарбағатай дәстүрлі күйшілік өңірінің өкілі Дәулет Халықұлы тұлғасының шығармашылық келбеті көрсетілген. Дәулет Халықұлының «Қос Шіңгіл», «Тарту», «Тасқын», «Ян-ан» күйлерін негізге ала отырып, музыкалық тұрғыда талдау жасалынды. Шығармаларын талдау барысында күйшінің басқа күйшілерден орындаушылық шеберлігінің өзгешелігіне назар аударылды. Мақалада күйшілік пен композиторлықты қатар ұстанған тұлғаның жан-жақты қырлары сөз болмақ.*

Кілттік сөздер: *домбыра, өнер, күй, орындаушы, жалғастырушы, шығарма, композитор, шығармашылық, шебер орындаушы, аспап, дәстүр.*

Резюме. *В статье говорится о творчестве выдающегося исполнителя традиционной школы кюй Алтай Тарбагатайского региона – Даулете Халыкове. Беря за основу кюи Даулета Халыкулы, такие как "Қос Шіңгіл, Тарту, Тасқын, Ян-ан " был проведен музыкальный анализ. Во время анализа было выявлено, что исполнительское мастерство кюйши имеет своеобразие и превосходство над другими исполнителями. В этой статье будет идти речь об особенностях исполнителя который обладал исполнительскими и композиторскими качествами.*

Ключевые слова: *домбра, искусство, кюй, исполнитель, продолжатель, произведения, композитор, творчество, виртуоз, инструмент, традиция.*

Summary. *In the article is discussed about Daulet Khalykov – a performer of traditional school of kui at Altai Tarbagatai region. Taking as the base the kui of Daulet Khalykuly such as "Kos Shingil, Tartu, Taskyn, Ian- an" a musical analyze was conducted. During the research work, it was found that the performance skill of Daulet Khalykuly has the advantage over the other kui players and has its own peculiarities. In this article, we are going to discuss about the peculiarities of individual who has performing and composing skills.*

Key words: *vocal department, pedagogics, vocal school, solo singing, composition, composer, creation, virtuoso, musical instrument, tradition.*



Қазақ жерінде әр аймақтың өңірлік, орындаушылық ерекшеліктеріне байланысты дараланған күйшілік мектептер қалыптасқан. Атап айтсақ, Батыс Қазақстан және Маңғыстау, Сыр бойы, Қаратау, Жетісу, Арқа, Шығыс Қазақстан аймақтық күйшілік дәстүрлері. Еліміздің шығыс өңіріндегі күйшілік дәстүрдің тамыры тереңнен бастау алған. Аймақтық жағынан да кең ауқымды болып келеді. Республикамыздың шығыс өлкесі Семей өңірі, Алтай тауынан Сарыарқа даласына дейінгі аймақ, Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесі, Моңғолияның Баян-Өлгей аймақтарына дейінгі аралықты қамтиды. Осы аталған аймақтардың ішінде ерекше көзге түсетіні Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесі.

Шыңжаң өлкесі үлкен, ірі үш аймақтан тұрады: Алтай (орталығы Алтай), Тарбағатай (орталығы Шәуешек), Іле (орталығы Құлжа). Тарихи деректер бойынша бағзы заманнан "қазақ" жері болған Шыңжаң өлкесін ата-бабаларымыз Шығыс Түркістан деп те атаған. Бұл территорияда Орта және Ұлы жүз рулары орныққан. Ол Алтай және Тарбағатай керейлер мен наймандардың ертеден келе жатқан бесігі. Бұл рулардың мемлекеті дәл осы жерде пайда болған [1,119 б]. Шыңжаң өлкесі әсем табиғатымен қатар дәстүрлі өнерімен де ерекше көзге түседі. Әсіресе дәстүрлі күй өнері бөлек бір төбе.

Шыңжаң қазақтарының күй өнеріндегі орындаушылығы Қазақстанның орталық, шығыс, оңтүстік және оңтүстік шығыс өңірлеріне тән орындаушылық дәстүрінде қалыптасқан. Аймақта домбыра күйлерімен қатар сыбызғы күйлері де тең дәрежеде дамыған.

Шыңжаң өлкесінің Алтай аймағында дүниеге келген, дәстүрлі күй өнерінің дамуына ерекше үлес қосқан күйшінің бірі - Дәулет Халықұлы. Күйші - 1939 жылы Алтай аймағы, Шіңгіл ауданы Аралтөбе ауылының Қарағаш деген жерінде дүниеге келген. Руы - Керей. Әкесі халық домбыра тарта білген, анасы Нұрғайша - еңбекқор, қарапайым жандар болған. Жастық шағынан анасының бесік жырын естіп, әкесінің домбырасынан шыққан қоңыр үнін тыңдап өскен Дәулет, музыка өнеріне бейімделе ержетеді [2, 1-16 б]. Дәулет Халықұлы күй шертуді 7-8 жасында өз әкесінен үйрене бастайды. Ол жастайынан Әшім Дүңшіұлы, Тайыр Белгібайұлы, Әліппек Мәлікұлы сияқты белгілі күйшілерден күй үйреніп, домбыра тартудың қыр-сырын меңгереді.

1956 жылдан бері Іле қазақ автономиялық облысының ән-би үйірмесінде қызмет істеді. 1957 жылы күйші Бейжіңде 17 өлкенің қатысуымен өткен Мемлекеттік байқауында Бас жүлдені жеңіп алып, 1987 жылы 21 өлке аралық көркемөнер байқауында қазақ музыка өнерін танытып, ерекше “Даңқ” куәлігін алды. Стамбулда 1992 жылы өткен Халықаралық өнер фестивалінде 1-ші дәрежелі жүлдемен марапатталды. Орындаушылық шеберлігіне тәнті болған өз жұрты: “Алтын саусақ”, “Қанатты қол”, “Күй перісі”, “Дауылпаз күйші”, “Жұрт жүрегінен жол тапқан жүйрік” деген сияқты атаулар берді.

Дәулет Халықұлы тек домбырада ғана емес, сонымен қатар скрипкада, балалайкада, рубапта, прима сынды музыкалық аспаптарында шетел музыкаларын, туысқан халық әуендерін, оның ішінде қытай, ұйғыр, тәжік, өзбек, қырғыз, татар, орыс, дүңген, моңғол ұлттарының музыкасын аса шеберлікпен орындаған [3,5 б].

Бейжіңдегі телерадио корпорациясының Алтын қоры мен Шыңжаң халық радиостанциясына Дәулет Халықұлының орындауында 300-ге жуық халық күйлері үнтаспаға жазылған. Мысалы: “Ақсақ қаз”, “Сары өзен”, “Жалғыз жігіттің зары”, “Желмая”, “Шыңырау”, “Жорға аю”, “Сал торы” т.б біршама күйлер. Дәулет Халықұлы шебер орындаушы ғана емес, ол белгілі сазгер, оның жиырмаға жуық өз туындылары халыққа кеңінен танымал. Атап өтер болсақ: “Ауылым”, “Шаттық”, “Тарту”, “Бақыт қайнары”, “Туған жер”, “Арал шаттығы”, “Поезд келді”, “Ян-ан”, “Қос Шіңгіл”, “Тасқын” т.б күйлері бар. Оның өнерін толық меңгерген, ізін жалғастырушы ретінде ұлы - Ұлан Дәулетұлын айта аламыз. 1985 жылы Шыңжаң баспасынан “Ақ қайнар” атты төте жазу мен сандық нота үлгісінде күйшінің шығармашылығы туралы жинақ шықты. Дәулет Халықұлы нота жазу үлгісін білмесе де, ешбір музыкалық оқу орнын бітірмесе де, оның есте сақтау қабілеті орасан болған [4,289 б].

Дәулеттің күйлері өзінің композициялық құрылымымен ерекшеленеді. Күйлерінде көп күйшілерде кездесе бермейтін ерекшеліктер байқалады. Олардың басым көпшілігі оң бұрауда, теріс бұрауда да шығарылған. Тағы да айта кететін жәйт, дәстүрлі орындаушылығының шертпе және төкпе бағытында болуы. Күйші туындыларында музыкалық құрылымының төменгі тоникасы тек бас буында ғана емес негізгі буында да болады. Шығармаларында күйдегі дәстүрлі құрылысты сақтай білген. Онда бас буын, тақырып, орта буын, кіші және үлкен саға аймақтары бар.

Дәулеттің “Ян-ан” күйінен жаңаша форманы кездестіруге болады. Күйдің желісі бас буыннан, яғни “ре-ля” ладтық тірегінен басталып, күйдің соңы негізгі буында “соль-реде” аяқталады.

Басы:



Соңы:



Күйлерінің көбінде әуен бас буында тұрақтамайды. 4-6 такті көлемінде бас буын жүріп, одан соң негізгі буынға көшеді. Күйлерінің негізгі тақырыбын осы негізгі буында ашып көрсетеді.

“Тасқын”



“Қос Шіңгіл”



Негізгі буын мен орта буын регистрлік драматургияда шығарма мазмұнының негізгі арқауы, әуеннің басты қалыптасатын аймағы болғандықтан, өте маңызды композициялық қызмет атқарады. Негізгі буын өзінің позициялық табиғатына сай, туындының басына, төменгі регистріне жақындығын байқатса, ортаңғы буында қалыптасқан ырғақтық-интонациялық қозғалыстар жоғарғы регистрлерге ұмтылысын байқатады [5, 268 б].

Дәулеттің Тасқын, Ян-ан, Тарту, Қос Шіңгіл күйлерін қарастыра отырып, кіші сағасының дәстүрлі классикалық үлгісін байқаймыз:

1. Жоғарғы “ля” дыбысы органдық пункт есебінде берілсе, төмендегі дыбыстар негізгі әуен қалыптастыру функциясын атқарады.

“Тасқын”



2. Органдық пунк төменгі ашық «ре» дыбысына ауысады, ал негізгі әуендік қозғалыс жоғарыда берілген кіші саға регистрінде жүргізіледі.



Үлкен сағаға келгенде төменгі «ре» дыбысында, органдық пунк көбінде тұрақтамайды, негізгі әуен кіші саға мен үлкен саға аралығында жүріп өрбиді [6.193-200б].

Жоғарыда көрсетілген мысалдардан, жалпы қазақ күйлерінің арасында кеңінен тараған күйлердің құрылымдық нұсқаларын байқаймыз. Бұл Дәулеттің дәстүрлі күйші екендігін аңғартады.

Дәулет Халықұлы Шыңжаң өлкелерін аралап, ел арасында ұмытылып бара жатқан халық күйлерін көнекөз қариялардың тартысынан тыңдап, үйреніп, жинақтады. Жоғалуға айналған бірнеше сыбызғы күйлерін домбыраға арнап лайықтады. Күйші Дәулет Халықұлы 2008 жылдың тамыз айында Күйтін қаласында дүниеден озды.

Қорыта айтқанда Дәулет Халықұлын, дәстүрлі күйшілік орындаушылықты меңгерген және өзіндік стильдік ерекшелігін қалыптастырған күйші ретінде толық мойындауымызға болады. Ол өткен тарих дәуірімен қазіргі заман күйшілік дәуірін жалғап тұрған алтын көпір іспеттес. Оның күйшілік өнерге қосқан үлесі ұшан-теңіз. Дәулет Халықұлы өмірден өтсе де соңына қалдырған еңбектері, шығарған күйлері халық игілігіне аса бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқанов М. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. - Алматы, 1974.
2. Халықұлы Д. Ақ қайнар. - Шыңжаң, 1988.
3. Қалибекұлы Ғ. Күй-ғұмыр // Шалқар, 1993. №11.
4. Игілік Б. Алыстағы шұғыла (Шыңжаң қазақтарының күйлері). - Алматы, 2011.
5. Джумагалиева А. Мұрат Өскенбаев күйлерінің ерекшеліктері.// М.Төлебаевтың 100 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми конференция жинағы материалынан. - Алматы, 2014.
6. Каумбаев Е. Күйші, композитор Дәулет Халықұлының өмірі мен шығармашылық келбеті // Құрманғазы атындағы ҚҰК «Жас зерттеушілердің мақалалар жинағы». Алматы, 2015.

Кульбекова А.К.
доктор педагогических наук, профессор искусствоведения,
профессор кафедры педагогики,
Казахская национальная академия хореографии,
г.Астана
E- mail: Kubelek_wkz@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХОВ – ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКИХ ПОИСКОВ СОВРЕМЕННЫХ ХОРЕОГРАФОВ

Резюме. *В статье рассмотрены тенденции развития казахского народного танца на современном этапе. Сохранение национальной хореографии для последующих поколений автор видит через новые стили и интерпретационное творчество современных балетмейстеров. Национальная хореографическая пластика – одно из эстетических средств воссоздания уникальной казахской культуры.*

Түйіндеме. *Мақалада қазіргі кезеңдегі қазақ халық биінің даму үрдісі қарастырылған. Автор, өскелең ұрпаққа ұлттық хореографияны сақтауды, қазіргі балетмейстерлердің жаңа стильдер мен шығармашылық түсіндірмесі арқылы іске асыруға болатындағын тілге тиек етеді. Ұлттық хореография пластикасы казақ халқының бірегей мәдениетінің эстетикалық құралы.*

Summary. *The article considers the development trends of the Kazakh folk dance at the present stage. The author sees the preservation of national choreography for subsequent generations through new styles and interpretational work of modern ballet masters. National choreographic plastic is one of the aesthetic means of recreating a unique Kazakh culture.*

Казахскому танцевальному искусству необходима объективная оценка прошлого и настоящего. Позиция исследователя середины XIX века Г.И.Фименова о том, что “не только можно, но и должно каждому из нас по доступным ему средствам стремиться к сохранению тех памятников народного творчества, которые еще не утрачены и остаются в народном обращении” сегодня является пророческой.

Современный этап развития национальной хореографии характеризуется высоким профессиональным, эстетическим и содержательным уровнем. Новое поколение казахстанских хореографов и балетмейстеров стремится к глубокому осмыслению своих исторических корней и сценическому воплощению традиционной духовной культуры. Свидетельством тому являются хореографические произведения, среди которых концертные номера, балетные спектакли, а также хореографические полотна на масштабных культурно-массовых праздниках.

Танец, как и другие виды искусства, всегда отображал духовную действительность и социально-технический прогресс общества, поэтому переосмысление человеческого сознания, гражданская позиция представителей искусства заметно укрепилась, вместе с тем возрос профессиональный интерес к углубленному изучению истории казахов и ее трансформации в различных жанрах.

Профессиональный уровень хореографического образования по направлению казахского танца и специализированная подготовка кадров в этой области обязаны первым исполнителям, педагогам и балетмейстерам, внесшим огромный вклад в становлении Школы казахского танца, среди которых Ш.Жиенкулова, Д.Абиров, З.Райбаев, Б.Аюханов, М.Тлеубаев, Г. Бейсенова, О.Всеволодская-Голушкевич. Их творческая деятельность, уникальный репертуар и наследие для современного поколения педагогов и исполнителей являются методологическими основами и прямым источником осмысления, познания и изучения.

Еще недавно наблюдались проблемы в методике обучения казахскому танцу, лексическом единообразии и ограниченности репертуара. Сегодня результаты, как профессиональных, так и любительских конкурсов, показывают достойные результаты и динамичное развитие национальной хореографии.

Рассматривая вопрос о содержании хореографических произведений на национальную тематику, необходимо отметить, что молодые постановщики и специалисты все чаще обращаются к истокам традиционной культуры. Выдающийся балетмейстер Даурен Абиров (1923- 2001гг.) писал: «Целесообразность исследования казахского танцевального фольклора возникает в связи с необходимостью дальнейшего развития сценического танца, придания ему подлинного национального характера. Этого требуют интересы всемерного обогащения репертуара театров, окрепшие исполнительные возможности артистов балета, возросшие эстетические запросы народа» [1, с.48].

Современные балетмейстеры и постановщики находятся в постоянном поиске неизведанного или забытого в традиционной культуре, воплощают пластическим языком многие исторические явления из жизни казахов. Так, например, запомнившимся культурным вечером недавно завершилась презентация программы «Рухани жаңғыру» Президента РК Н.А.Назарбаева в Париже. Молодой театр «Астана Балет» выступил на сцене легендарного зала Salle Pleyel – он растрогал казахов и восхитил французов» [2].

Этническое танцевальное искусство, самобытность и национальный колорит были представлены в программе «Наследие великой степи». Талантливые балетмейстеры театра «Астана Балет» Мукарам Авахри и Айгуль Тати смогли создать этнические полотна на уровне европейского признания и высокой зрительской оценки.

Национальный колорит по достоинству оценил один из самых известных российско-американских художников и хореограф- постановщик Михаил Шемякин: «В вашем балете очень выражены национальные моменты – я обожаю это. Я сам наполовину русский, наполовину кабардинец и очень люблю все, что связано с народными танцами – с северным Кавказом, с Казахстаном. В этом есть сила, которую, если правильно хореограф может трансформировать в современный балет, то можно создать какие-то новые чудеса. Мне кажется, будущее очень серьезное у казахстанского балета» (из интервью для NUR KZ.).

История помнит, когда в конце 40-х гг. прошлого столетия перед обществом и конкретно перед концертными организациями и театрами были поставлены цели в Государственной программе «О состоянии и дальнейшем развитии театрального искусства республики», где основными направлениями для повсеместной работы стало принятие конкретных мер по обновлению репертуара театров, созданию идейно-художественного уровня национальных спектаклей. Тогда, наряду с этими процессами определились первостепенные задачи по укреплению творческих составов молодыми специалистами, окончившими специальные учебные заведения, практике приглашения на постоянную работу опытных дирижеров, художников, режиссеров, балетмейстеров, а также углубленному изучению музыкального и танцевального творчества народа [3].

К сожалению, попытки творческой интеллигенции не всегда увенчивались успехом, некоторые смелые спектакли о социальном быте и строе казахов были сняты с репертуара и лишь, спустя большой период времени, они были восстановлены. Так произошло с национальными операми Е. Брусиловского «Кыз Жибек», «Ер – Таргын», «Жалбыр», М. Тулебаева «Биржан-Сара», А. Жубанова «Абай» [4, с. 28]. Национальный балет В. Великанова «Камбар и Назым» (балетмейстеры М.Ф. Моисеев и К. Жандарбеков (1950г.) был снят с репертуара. В 1959 году состоялась премьера новой редакции балета в постановке балетмейстера Д. Абирова. Однако впоследствии спектакль не был сохранен [5, с. 323]. Со временем почти все оперные спектакли вошли в основной репертуар академических театров и сегодня являются достоянием национальной культуры Казахстана.

Для нового поколения хореографов этническая тематика не утеряла своей значимости сегодня. Появляются интересные, высокохудожественные произведения в различных жанрах хореографического искусства. Кроме национальных балетов и казахского народного танца развиваются другие жанры многогранного танцевального искусства, среди которых стилизованный народный танец и неоказахская хореография. Рассмотрим их основные характеристики.

Стилизованный танец – это обогащение народного танца новыми средствами и формами хореографической выразительности. Мастерство современного хореографа, стилизующего народный танец, заключается в умении сочетать современные движения и пластику с истинно народными движениями. На наш взгляд, стилизованный народный танец - есть средство сохранения национальной культуры и народного творчества для молодого поколения в современной среде. В основе стилизованного танца заложен, прежде всего, фольклорно-этнографический материал, этнический колорит, стиль и все то, что в совокупности создает нужный образ или ощущение образа, своеобразного национального характера народа, его образ жизни и особенности мышления.

Для точности воспроизведения и обработки конкретного материала, постановщику необходимо досконально разбираться в лексическом материале, рисунках танца, конкретных особенностях развития техники хореографической стилизации, соблюдать ментальные особенности этноса. Так, изучение традиционной культуры, огромное желание возродить и донести этнокультуру до зрителей являются главными инструментами для хореографических решений балетмейстеров в создании новых произведений.

Стилизованная хореография - это творческая интерпретация фольклорного материала, а также поиск новых форм синтеза народного и современного искусства. В стилизованном жанре работают многие современные хореографы, профессиональной задачами которых являются: 1) развитие самых разнообразных форм народного танца;

2) обработка фольклорного материала;

3) создание новых произведений, созвучных современному поколению зрителей.

Музыка к стилизованным танцам всегда мелодичная, основана на народных мелодиях и ориентирована на музыкальные эффекты в синтезе народных мелодий, фольклора и современных ритмов.

Национальная хореографическая пластика – одно из эстетических средств воссоздания уникальной казахской культуры. Именно поэтому национальные танцы во все времена были востребованы зрителем. Своеобразный балетмейстерский почерк Айгуль Тати художественно раскрывает лирический образ казахской девушки - нежной и трогательной в танце «Арулар» на музыку фольклорно-этнографического ансамбля «Тұран». Одной из последних постановок талантливого хореографа является композиция «Асем - қоныр» на кюй Дины Нурпеисовой. Грация, хореографическая лексика, исторический костюм девушек, манера исполнения, переливы в рисунках, сдержанная пластика заставляют задуматься о достоинстве казахских женщин, самобытности и их внутреннем психологизме. «Асем - қоныр» - это пластическая Ода уникальной истории казахского народа посредством женского образа.

Сегодня наблюдается интенсивное развитие национальной хореографии в новых интерпретациях и стиле неоказахской хореографии, где источником для постановщиков является быт, духовная культура и традиции народа. Жанр «неоказахская хореография» получил свое развитие в результате поисков постановщиков и определился в качестве интерпретационного направления народного танца в творчестве хореографа Анвары Садыковой.

Ее постановки отображают национальный колорит, темперамент, рассказывают зрителю об истории казахского этноса. Хореографические композиции А. Садыковой «Ер Тұран» на музыку фольклорно-этнографического ансамбля «Тұран», «Эпоха благоденствия», «Степь» на музыку Е.Кусаинова, «Толғау» на музыку А. Раимкуловой, «Дала ауені» на музыку Б.Оралулы являются интерпритацией традиционной национальной пластики в жанре «неоказахская хореография».

Тенденции возрождения национально-культурного наследия связаны с повышенным интересом общества к своим истокам. У казахского народного танца большое будущее. Горизонты развития новых танцевальных жанров в рамках национальной хореографии, создание художественных произведений на национальную тематику, творческий поиск хореографов, в этом смысле безграничны. Сегодня на пороге нового времени важен тот факт, чтобы не была забыта традиционная культура народа, самосознание общества, ментальная специфика этноса как источника казахстанской цивилизации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абиров Д. История казахского танца. Учебное пособие.- Алматы, 1977.- 160с.
2. Ссылка: https://www.nur.kz/1652903-kazashka-iz-parizha-moya-doch-rydala-u.html // статья: Новости Астана Балет в Париже.
3. Казахстанская правда. Газета, 1949 г. № 124 (1121) от 26 октября.
4. Кузембаева С.А. Воспеть прекрасное. А.-А., 1982.
5. Советская энциклопедия / гл.редактор Панов В.Г. -М.: Искусство, 1982.- 600 с.

УДК 347.782
МРНТИ 18.07.43

Омарова А.А.
магистрант 2-курса КазНАИ им. Жургенова
Казахстан, г.Алматы
omarova_asem@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКИЙ МИР ЖИВОПИСИ ОРАЗБЕКА ЕСЕНБАЕВА

Резюме. *Художественные произведения Оразбека Есенбаева обладают поэтическим характером. Они сочетают в себе откровенные, многозначные контексты в виде вопросов, как обществу, так и своей личности. Композиции художника связаны между собой идейной общностью и образностью.*

В этой статье рассматривается интерпретация бытия мира художника. Анализируется исторической романтизм, образы традиционной культуры, перекликающиеся с современностью через ментальные мосты сознания.

Ключевые слова: *композиция, исторические образы, свобода, гармония, цвет в живописи, свет в живописи, семантика, контраст.*

Түйін. *Оразбек Есенбаевтың көркем өнер туындыларында поэзиялық келбетпен қатар суретшінің қоғамға және өз тұлғасын толғандыған сұрақтарды астарлы мәнмәтін арқылы көрсетілген.*

Суретшінің туындыларының құрылымы бір бірімен ортақ саналы ойымен және ортақ бейнемен байланысқан. Бұл мақалада суретшінің әлем болмысын талдау әдісі қарастырылған.

Түйін сөздер: *композиция, тарихи бейнелер, ділдік бейнелер, мәнмәтін мағынысы,кескін, еркіндік, үйлесім, түс ізденістері, контраст.*

Summary. *Works of art by Orazbek Esenbayev have a poetic character. They combine candid multi-valued contexts in the form of questions, both to society and to their personality. The artist's compositions are interconnected by an ideological community and imagery.*

This article discusses the interpretation of the artist's being. Historical romanticism, images of traditional culture, echoing with modernity through mental bridges of consciousness are analysed.

Keywords: *composition, historical images, freedom, harmony, colour in painting, light in painting, semantics, contrast.*

Особое место в современной живописи Казахстана занимает художник Есенбаев Оразбек Коздыбаевич. Несмотря на то, что основные его работы выполнены в технике графика, он никогда не исключал живопись из своего творчества. Он придумал свой вариант графики, которую назвал оке-графика. Как сказал Оразбек в одном из своих интервью: «Я не делю их, поработаю в оке-графике, потом снова возвращаюсь к масляной краске» [1]. Оразбек Есенбаев является многогранной личностью, что несомненно отражается в его творчестве. Ему подвластны и интересны техники не только графики и живописи, но и скульптуры, и декоративно прикладного искусства.

Оразбек Коздыбаевич родился в Кызылординской области 1960 году, в многодетной семье, старший из 12 детей. Творчеством начал заниматься в раннем детстве. Когда начал ходить в изо студию в своем родном городе, то там преподавал художник из России, который оказал большое влияние на будущего художника. Он рассказывал ему о работах великих мастеров мировой живописи, о музеях, о стилях и эпохах. Оразбек Коздибаевич на тот момент совсем не владел русским языком, но рассказы художника слушал очень внимательно с большим интересом. Так преподаватель сельской ИЗО студии сумел очаровать Оразбека магией живописи и включить начинающего художника в мир большого искусства. Есенбаев очень тепло вспоминает своего наставника, и сожалеет, что из-за барьера в знании языка не знает его полного имени, отчества и фамилии. Для Оразбека Коздыбаевича он остался как «агай», встречи с которым он ждал каждый раз с нетерпением. Оразбек Есенбаев получил образование живописца в Алматинском художественном училище, окончил его в 1983 году, затем учился в театрально-художественном институте им. Т.Жургенова. Его наставниками являлись художники шестидесятники, поколение, которых привнесло новое видение в казахское художественное искусство. Среди них такие мастера, как Салихитдин Айтбаев, Алибай Бапанов, Дулат Алиев, Муратаев Курман.

Живопись Оразбека Есенбаева отличает колористическая контрастность и насыщенность. Как писал В. Кандинский: «Цвет – это клавиши, глаз молоточек, душа – многострунный рояль. Художник есть рука, которая посредством той или иной клавиши целесообразно приводит в вибрацию человеческую душу» [2]. Еще одной особенностью творческого метода Есенбаева является то, что он создает работы сериями. Они выполнены в общей технике, но все же охватывают большой спектр разных тем, сюжетов и мотивов. На первый взгляд работы из серии кажутся лишь кусочками пазла, но уже стоя возле каждой последующей картины, видишь отдельную повесть, связанную с другой лишь общей географией или историей.

Картины Оразбека цельные и семантически насыщенные. В них нет случайных элементов, все взаимосвязано: цвет с линией, линия с композицией, композиция с образами, образы со смысловым содержанием бытия художника. Так как второе образование Есенбаев получил в Казахской Национальной Академии искусств им. Т.Жургенова на факультете керамики, то это повлияло на особенности его художественной пластики. В его творческой манере органично переплелись, синтезировались черты живописного и декоративно-прикладного искусства. Художник Есенбаев в своих работах ловко трансформирует быт истории казахской культуры, в особую собственную символическую систему. В основном его работы условны, символически-схематичны и лаконично-выразительные. Живопись Оразбека показывает не только историю и традиции народа, но и картину мира своего поколения, проявляя через образы на своих полотнах истинное целое. В одном из интервью Оразбек Коздыбаевич говорит: «Горжусь тем, что знаю всемирный язык. Бог дал мне талант – то, что рисую в своих картинах, кроме слепых поймет каждый» [3]. В своих работах Оразбек Коздыбаевич, как будто передает образы людей из разной сферы деятельности и разных поколений, затрагивая, радостные моменты жизни, переживания, испытания. Наверное, поэтому у художника резкий контраст между его живописью ярких тонов и колористические-лаконичными картинами. Что последним не мешает быть эмоционально насыщенными.

Его серия работ под названием «Один день женщины» отображает быт, окружающий и внутренний мир женщины. В этих картинах присутствует «дух местности», оставляя послевкусие воспоминаний из детства. Человек ощущает свое присутствие в этих картинах. Есть желание разуться возле картины, где «мать» моет пол или застать себя наблюдающим за ней в доме. Эти картины полны задушевных, интимных, камерных интонаций. Работы этой серии небольшие размером 55 на 35 см., написаны в 2011 году. Выполнены в теплых спокойных тонах. Главным героем этой серии – женщина в привычных обыденных обстоятельствах. Но взгляд художника сообщает бытовым сюжетом – особую поэтичность, музыкальность и лиричность.



Рисунок 1 – О.Есенбаев «Один день женщины», х.м. Рис.2. О.Есенбаев

Каждая картина передает образ теплой искренней заботы, проявляющейся в каждом действии женщины – матери. Хотя композиции уплощены и не объемны, и в цветовом решении художника нет

экспрессии красок, все же это не мешает зрителю почувствовать, пространство жизни и ощутить свое родство с этой темой. Ведь теплые воспоминания всегда окрашены теми же красками, которые использовал художник. Это обыденные образы, повседневной жизни, но художник наполняет их новым содержанием.

Стиль художника сразу узнаваем. Он умело стилизует фигуры преувеличивая одни формы и уменьшая другие, обобщает детали. На этих работах Оразбек фигуру женщины передает условно-декоративно, чтобы показать силу и здоровье женщины. Плоский фон он дополняет яркими и темными пятнами для равновесия композиции и создавая пространство. В работах Есенбаева чувствуется понимание женского образа, как красоты мира, которая через выразительность изгибов женского тела раскрывает ее традиционный внутренний мир. В картинах Оразбека в изображении женщины является образ матери, как символ земли.

У Оразбека Есенбаева есть также темы исторические, натюрморты, но одна из интересных на мой взгляд – это быт человека. Он не однократно изображал быт народа в живописи и графике. Именно в работах Оразбека Коздыбаевича видна индивидуальность каждого человека. Через бытовые сцены он передает философию традиционной культуры. В серии «Музыканты» художник акцентирует момент энергии, которую музыканты и танцоры вкладывают каждый миг своего творчества изо дня в день. Интересна и необычна серия «Косяк». Эти работы почти все выполнены на одинаковых по размеру полотнах. Изображены представители жизни от насекомых, до хищных животных. Главной работой является картина, где изображен косяк рыб. Рыбы заполняют все пространство картины, они маленькие и их более тысячи. Работа разделена на две плоскости светлую и темную по диагонали чтобы создать динамику на статичной поверхности полотна, так же, играя размерами рыб, художник передает динамику зрителю. Он работает на контрасте изображая мелких рыб темными цветами на светлом фоне, создавая глубину, а рыб побольше изображает на темном фоне, задавая каждой рыбе свой окрас. Как бы показывая, что даже в одном косяке есть место разным характерам, хотя все движутся синхронно.



Рисунок 3 –О.Есенбаев «Косяк», х.м.

Еще одной творческой удачей художника стала картина «Коркыт», которая написана в 2004 году. «Коркыт — легендарный тюркский поэт-песенник и композитор IX века, выходец из степей вдоль реки Сыр-Дарья. Создатель кобыза, акын, сказитель, покровитель поэтов и музыкантов» [4]. На картине изображен сам Коркыт на фоне двух балбалы «“балбалы” — объемные скульптурные надгробные памятники, поставленные на местах погребений в честь умершего. Казахи называют их “сын-тас”, т. е. камень с изображением, что соответствует русскому “каменное изваяние”» [5] и в руках держащий кобыз «Кобы́з, также кыл-кобыз (каз. қобыз, қылқобыз) — казахский национальный струнный смычковый музыкальный инструмент» [6]. Кобыз - главный предмет на картине,его размер подчеркнуто увеличен и находится прямо в центре композиции. По легенде «Коркыт в своих одиноких терзаниях выдолбил из дерева ширгай – первый кобыз, натянул на него струны и заиграл, изливая свои мучительные мысли и чувства. Он вложил всю свою душу в эти мелодии, и чудесные звуки его струн прозвучали на весь мир, дошли до людей, захватили и пленили их. С тех пор мелодии Коркыта и созданный им кобыз пошли странствовать по земле, а имя Коркыта осталось бессмертным в струнах кобыза и в

сердцах людей» [7]. Фигура героя занимает все пространство холста и повторяет движение кобыза, показывая, как слился человек со своим творением. «Легенда о Коркыте глубоко оптимистична, смысл её заключается в том, что он нашёл бессмертие в служении человечеству созданным им искусством» [6]. Картина выполнена маслом и имеет интересную фактуру, которая активизирует эмоциональный строй, как бы создает звучание внутри живописи.



Рисунок 4 – О.Есенбаев «Коркыт», х.м.

По рассказу художника, он долго вынашивал образ почти мифической фигуры «Коркыта». В планах было создать серию картин, на что требовалось много сил, времени и финансов. Все обстоятельства тормозили начало работы. Но сам образ не давал ему покоя. Художнику казалось, что именно этой великой фигуре казахского эпоса, удалось найти гармонию между страхом жизни и смерти через искусство. Есенбаев все-таки написал одну единственную картину. Уже написанная картина «Коркыт» оказалась в подвале вместе с другими работами художника. Спустя два года ранней весной в подвале прорвало отопительную трубу. Все картины не пострадали кроме картины «Коркыт», она оказалась в центре струи горячего пара исходящей от трубы. Конечно сначала художник думал, что картина испорчена, но он принес ее со всеми работами домой. Неделю спустя перебирая холсты он увидел, что наполотне образовалась интересная фактура. Картина приобрела некий мистический образ, она повторяла фактуру пустынной обезвоженной земли. Горячий пар не испортил ее, как предполагал художник, напротив он внес окончательный штрих. Этот случай вдохновил художника на исполнения задуманного. В 2013 году в ноябре состоялась выставка «Кобызнама». Выставленные работы передавали - исторические факты, будни и переживания народа в эпоху Коркыта, великого философа степи. Метод горячего пара так и остался случайностью, ведь повторить его не удалось.

В творчестве Оразбека Есенбаева мы видим пример того, что художника вдохновляет и питает прошлое, которое он идеализирует. Мир традиционной культуры становится главным источником вдохновения художника. В его работах можно уловить целую цепочку, откуда все началось, и почему прогресс и перемены важны, хотя порой кажется, что будни одинаковы и ни к чему мешать яркие краски в устоявшуюся серую гамму, и напротив нет места тусклым цветам в этой яркой быстро движущейся жизни. Современное искусство живописи показывает, что черное и белое это совокупность разных тонов. Искусство выражает мир современный, разделяя его переживания, в то же время напоминая о разнообразии красок жизни. В картинах Оразбека Коздыбаевича мы видим динамику, как прошлое переплетается с настоящим, как переменчивы чувства, стоит лишь поменять фокус. Цветовая гамма его работ резко контрастирует между собой, не мешая при этом зрителю с легкостью угадать,

чьей кисти принадлежит та или иная работа. Есенбаев – удивительный художник, который обладает своим уникальным мировосприятием, в котором переплетаются идеализация прошлого с устремленностью в будущее. На каждой творческой встрече он повторяет «Искусство не терпит застоя, и безликих повторений». Для меня он яркий пример того как человек искусства должен любить историю, не становясь тенью прошлого. Картины не должны быть застывшими, застывать перед ними должен зритель, переживая внутри целую жизнь. Сам художник считает, что его творчество только начало выходить за рамки теней прошлого. Чтобы творить настоящее, нужна смелость, а она приходит с опытом и знаниями, накопленных поколениями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Для меня все только начинается [Электрон.ресурс]. – 2016 - URL: http//www.exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/12830/: (дата обращения: 16.10.2018) .
2. Кандинский В. В. О духовном в искусстве – Москва, 1992, - 45с.
3. Для меня все только начинается [Электрон.ресурс]. – 2016 - URL: http://www.exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/12830/: (дата обращения: 16.10.2018)
4. Коркыт ата [Электрон.ресурс]. – 2015 - URL: http://ehistory.kz/ru/biography/view/30/: (дата обращения: 16.10.2018)
5. Балбалы у казахов [Электрон.ресурс]. – 2016 - URL: https://www.kazportal.kz/balbalyi-u-kazahov/: (дата обращения: 16.10.2018)
6. Кобыз [Электрон.ресурс]. – 2014 - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B1%D1%8B%D0%B7/: (дата обращения: 16.10.2018)
7. Ауэзов М. Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1961 8. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений. — Алма-Ата, 1961, т. I.

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
HISTORY

Төленді М.А.,
«Құқық» кафедрасының оқытушысы
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Таджиханова Б.Т.,
«Құқық» кафедрасының оқытушысы
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Байзакова Р.Б.,
«Құқық» кафедрасының оқытушысы
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Бекбергенова А.К.
«Құқық» кафедрасының оқытушысы
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

ДІНГЕ ҚАРСЫ РЕПРЕССИЯ

Түйін: *Бұл мақала 20-30 жылдардағы Совет үкіметі кезеңінде Қазақстанда дінге сенушілерді репрессияға ұшыратылғаны жайлы айтылған.*

Резюме: *Данная статья посвящена проблеме репрессии, которым подвергались верующие в Казахстане в 20-30 годы правления Советской власти.*

Summaru: *This article is devoted to the problem of repression faced by believers in Kazakhstan in the 20-30s of the Soviet government.*

Қазақ халқының басынан өткен қасірет аз емес. Болашақ ұрпақтың тарих шындығын білгені жөн. Оған олардың толық моральдық құқы бар.

Ұзақ уақыт бойы тарихымызға коммунистік идеологияның өктемдік етуі, Кеңес өкіметінің 20-30 жылдары Қазақстанда дінге қарсы жүргізген репрессиялық саясаты осы күнге дейін заң, тарих әдебиеттерінде ол тақырыпты зерттеуге қатаң тыйым салынды. Сонымен қатар Кеңес мемлекетті діни мәселерді зерттеуге ешқашан жол бермей «дін апиын» деген танымдық мағынада зертелініп ол большевиктік иделеогия шеңберінде бағаланды. Себебі, Кеңес өкіметінің дінге деген саясатын зерттеу оны тікелей әшкерлеумен пара-пар еді. Сондықтан, бұл тақырып Кеңес өкіметі тұсында және одан кейін де зерттелмеді. «Тек қана 80 жылдардың екінші жартысында жариялық және демократия ықпалымен қоғамымызда жаңа серпіліс басталған кезде тарихымыздың әлі беймәлім ақтаңдақтарын ашуға деген құлшыныс пен ықылас зиялы қауымға рухани қозғау салды»,- дейді белгілі тарихшы Т. Омарбеков.

Атеизмді мемлекеттік дәрежеде саясатқа айналдырып, оған халықты сендіріп, иландыру үшін Кеңес өкіметіне міндетті түрді репрессиялық саясатты жүргізу қажет болды. Ал Кеңес өкіметі дінге қарсы саясатын 20-шы жылдары құпиялық мазмұнда біртіндеп іс жүзінде енгізе бастаса, 30-шы жылдары қоғамдық өмірге толық орнаған тоталитарлық жүйе репрессияны заңға айналдырып, адам құқы, ар-ождан, азаматтық құндылықтар аяққа тапталып, бүкіл халық пен ұлттар қуғындалды.

Әсіресе, 1929 жылдан кейін әкімшіл-әміршіл жүйе исламдық ғибадат бостандығын шектеп, діни қайраткерлерді, молдаларды, ишандарды ұстауға, түрмеуге жабуға кірісті. Ешқандай күнәсіз, қылмыссыз өз тараптарынан құдайға құлшылық етіп отырған ел ішіндегі діни қайраткерлер коммунистік тоталитарлық жүйеге «қауіпті» болып көрінді. Осындай саясаттың ауыр да, қатал өкімін Ақтөбе губерниясы Темір уезінің 16 тұрғыны басынан кешірді. Ал, осы он алты адамның ішінде екі кісіге: Өмірәлі Наурызғалиев пен Шәріп Молдағазинге қылмыстық іс қозғалған.

Мемлекеттік саяси басқарма (ГПУ) бұларға мынадай мінездеме беріп, ұстаған еді: Өмірәлі Наурызғалиев 64 жаста. Діни орташа атағы бар. Мемлекеттік саяси басқарманың қаулысымен Қылмыстық кодекстің 57 және 62- баптары бойынша іс қозғалған.

«Шәріп Молдағазин. Жасы 51-де. Бұрынғы мұғалім, қазір имам-ишан»,-деп көрсеткен. Ол болыстық топта басқара отып, діни тұрғыдағы бұқараны өзінің тобына пайдаланды дей келе, Қылмыстық

кодекстің 57,62, 119,120,121,122,123,125-баптыры бойынша оған іс қозғаған.[1.2б] Қаулының соңына: «Жоғардағы аты аталған айыпкерлерге шыққан қаулының көшірмесі Ақтөбе прокурорға жіберілсін»,- делінген. Оған заңды түрде 4 адам болып қойған.

1. АГООПУ-дың 2-ші бөлімнің бастығы Ковалышкин.

2. Бекітемін деп қол қойған АГООПУ-ң бастығы-Иванов.

3. ГООГПУ-ң 2-ші бөлімінен –Хлебников.

4. Губерниялық прокурордың құпия бөлімінің хатшысы-Дүйсенов. Ал, осы баптарды талдай келе,үстерінен қылмыстық іс қозғалған діни қайраткерлердің тағдырлары қандай дәрежеге жеткендігіне көзіміз жетеді. 1922 жылы Кеңес мемлекетінде қабылданған Қылмыстық кодекстің ерекше бөлімінің 1-ші тарауында 57 және 62-баптарды «мемлекеттік қылмыстар» деп көрсеткен.[2] 57-бап. РСФСР Конституциясының негізіндегі Жұмысшы-шаруа өкіметін құлатуға, әлсіретуге бағытталған барлық іс-қимылдарды, сонымен қатар капитализмнің орнына келген коммунистік жүйені интервенция, блокада, шпиондық т.б. құлату әркеттері контрреволюциялық қылмыс деп көрсетіп, ату жазасына кесіп, барлық мүлкін кәмпескелеп, егер істі жұмсартқан жағдайда бес жылға бас бостандығынан айырып, қатаң түрде барлық мүлкін кәмпескеленген. Қылмыстық кодекстің 62-бабы осы кодекстің 52- бабында көрсетілген қылмысты ұйымдастыруға қатысса және халықты жаппай салық төлеуден бас тартуға немесе жұмысшы табының диктатурасы мен пролетариат диктатурасына зиян келтірсе, егер де қарулы қақтығыс және басып алу бұл ұйымның қызметіне қатысты болмаса да 57- бапта көрсетілген үкіммен жазаланған.

119-бап. «Халықтың діни нанымдарын жұмысшы-шаруа өкіметін құлату немесе оның заңдары мен қаулыларында қарсылық білдіруге қоздыру мақсатында пайдалану - Қылмыстық кодекстің 69-бабымен жазаланады». Ал, 69-бапта үш жылдан артық бас бостандығынан айыру санкциясы белгіленген. Бұдан байқағанымыздай, үш жылдан артық үкім кесу сот құзырына берілгендіктен, судьялар санкцияны кеңірек қолдану мүмкіндігіне ие болған.

Кеңес өкіметі өзінің жазалау саясатын дүние жүзінде қалыптасқан құқық нормаларына, әділеттілік, гуманистік принципке сай келетіндігін көрсету үшін жоғардағы аталған адамдардың үстінен жазалауға негіз болатында тырнақ астынан кір іздегендей фактілерді жинағанына көз жеткіземіз.

120-бап. «Халық арасында ырымшылдықты қоздыру мақсатында алдау әрекеттерін жасау, сонымен қатар осындай жолдармен пайда табу мақсаттарын көздеу - бір жылға дейін бас бостандығынан айыруға немесе осы мерзімге күш қолдану жұмысына салумен жазаланады».

121-бап: «Мемлекеттік немесе жеке меншіктегі оқу орындарында және мектептерде жас және кәмелетке толмаған адамдарға діни ілімдерден дәріс беру - бір жылға дейінгі мерзімге күш қолдану жұмыстарына жазаланады»

122-бап: «Шіркеу және діни мекемелерінің немесе топтардың пайдасына қандай болмасын жинауға күштеу – алты айға дейінгі мерзімге күш қолдану жұмыстарына, құдайға құлшылық ету заттарын және ғимараттарын пайдалану құқын екі жылға дейінгі мерзімге келісім жасауға айырумен және ұйымның мүлкін тәркілеумен жазаланады».

123-бап. «Діни және шіркеу ұйымдарының заңды тұлғалардың әкімшілік сот немесе басқа жариялық құқықтық функциялары мен құқықтарын иеленуі – алты айға дейінгі мерзімге күш қолдану жұмыстарына жоғарыда аталған ұйымдарды жоюмен және ұйымдардың мүлкін тәркілеумен жазаланады».

124-бап: «Мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындарда діни жораларды жасау, сонымен қатар аталмыш ғимараттарды діни бейнелерді орналастыру-үш айға дейінгі мерзімге күш қолдану жұмыстарына немесе үш жүз алтын рубльмен айып салуға жазаланады».

125-бап: «Діни жораларды орындауға кедергі жасау, егер ол әрекеттер қоғамдық тәртіпті бұзбаса және азаматтардың құқықтарына қол сұғылмаған жағдайларда өтсе – алты айға дейінгі мерзімге күш қолдану жұмыстарымен жазаланады».[3]

Күштеу саясатын қолына алған Юстиция халық комиссариаты қудалау саясатын 20-шы жылдары-ақ іс жүзіне асырды.Архив құжаттарына көз салсақ, болар-болмас нәрсені сылтау етіп, діни қайраткерлердің үстерінен іс қозғалғанын байқауға болады. Мысалы, Орынбор прокурорының 1923 жылы «Оренбургский рабочий» газетіне (№244) берген мақаласында көрсетілгендей, патриарх Тихонның үстінен құдайға құлшылық еткені үшін қылмыстық іс қозғалған. Ал, Кеңес мемлекетіне және оның заңдарына қарсы контрреволюциялық саясат жүргізді деп, дін қызметкері Кононов Дмитрий Михайловичке айып тағылып, Қылмыстық кодекстің 73, 119, 123-баптары бойынша үстінен іс қозғалды.

1923 жылдың 13- тамызында № 84 іс бойынша Волдин Петр Трафимовичке, Фролф Андрей Васильевичке 1920 жылдары Орынбарда жергілікті өкіметтің рұқсатынсыз діншілдік одақ құру мақсатында жиналыс өткізді деген айып тағылып, Фролфтың үстінен Қылмыстық кодекстің 119 және 123-баптары бойынша іс қозғалған.

Сонымен қатар діни қызметкерлерді әкімшілік жолмен жер аудару кеңінен етек алып отырған. Мысалы, Орынбор уезінен Орск қаласына «кеңес мемлекетіне қарсы үгіт жүргізді» деген айыппен екі дін иелері жер аударылған. Дәл осылай 1924 жылы Ақтөбе губерниясында да екі дін иесі жер аударылған.

Қорыта айтқанда, архив құжаттарды көз салсақ, кеңес өкіметінің қуғындау саясатының нәтижесінен діни қайраткерлердің тағдыры азапты болып, діннің гуманистік, адамгершілік қағидалары аяққа тапталып, мешіттер, шіркеулер, құдайға сенетін үйлер ешқандай негізсіз, заңсыз жабылғандарына куә боламыз.

Кеңес өкіметінің қатал, көзсіз саясатының нәтижесінде адамдарды имандылыққа, руханиятқа тәрбиелеуде ерекше рөл атқаратын діни қайраткерлердің өмірі азапқа толы болғандығының, мешіт, шіркеулер, құдайға құлшылық ететін үйлердің заңсыз жабылып, қиратылғандығының куәсі боламыз. Қызыл империяның бұл саясаты ақыры халқымызды мәңгүрттікке жеткізіп, ана тіліміздің, дініміздің, әдет - ғұрпымыздан алшақтатып жіберді емес пе?! Біз кеш те болса осыны анық түсінгендейміз. Ендеше өткеннен сабақ алу бәрімізге парыз болса керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Толенди М.А. Діни адамдар да репрессияға ұшыраған. Заң газеті. 2000, 26 қаңтар.
2. Уголовный кодекс РФ. М.,1937.
3. Толендиева М.А Дінге карсы қарбалас саясат. Заң журналы. 1999, №1.



БИОЛОГИЯ
BIOLOGY



ӘОЖ 91.574.504

Аширова Ж.Б.
«6D011300»-биология мамандығының 2 курс PhD докторанты,
E-mail: jadi_ashirova90@mail.ru

Кужантаева Ж.Ж.
Биология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті,
Алматы, Қазақстан

АСҚАБАҚТАР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ (*Cucurbitaceae* Juss.) ҚОЛДАНЫСТАҒЫ СҰРЫПТАРЫ

Аңдатпа. *Мақалада асқабақтар тұқымдасының морфологиялық пішіні, анатомиялық ерекшеліктері, химиялық құрамы және емдік қасиеттері жайлы баяндалған.*

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында пайдалануға рұқсат етілген селекциялық жетістіктердің Мемлекеттік тізбесіне Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми зерттеу институты ғалымдары шығарған картоп және көкөніс дақылдарының 118 сорты мен буданы егілген. Оның ішінде асқабақтар тұқымдасына жататын 3 асқабақ сорты, 7-қияр сорты, 8-қарбыз сорты, 10-қауын сорты, 2-кәді (кабачок) сорты.

Тірек сөздер: *асқабақ тұқымдасы, камбий, пектинді заттар, органикалық қышқылдар, жасунық, фитостерин, макроэлменттер, микроэлементтер, анемия, гипотоний, подагра, невроз, холецистит.*

Резюме. *В статье описана морфологическая форма, анатомическая структура, химический состав и лечебные свойства семейства тыквенных.*

В настоящее время в «Государственный реестр селекционных дистижений, допущенных к использованию в Республике Казахстан», занесено 108 сортов и гибридов картофеля и овощебахчевых культур, в т.ч., 3 – тыквы, 7- огурца, 8- арбуза, 9 – дыни, 2 – кабачка.

Ключевые слова: *семейство тыквенных, камбий, пектиновая вещества, органические кислоты, фосфор, фитостерон, макроэлементы, микроэлементы, анемия, гипотония, подагра, невроз, холецистит.*

Summary. *The article describes the morphological shape, anatomical structure, chemical composition and medicinal properties of Cucurbitaceae Juss.*

The State Registry List of the breeding achievements admitted to usage in Kazakhstan, includes over 108 varieties and hybrids of potato, vegetable and melon crops, 3- pumpkin, 7- cucumber, 8-watermelon, 9-melon and 2-vegetable marrow.

Keywords: *Cucurbitaceae, kambiym, pectinic substance, organic acids, phosphorus, phytosterone, macroelements, microelements, anemia, hypotension, gout, neurosis, cholecystitis.*

Тұқымдасқа 1 мыңдай түр (120-туыс) жатады. Жер шарының екі бөлігінде тропикалық және субтропикалық аймақтарында кең таралған өсімдіктер, қоңыржай климатты облыстарға да өтеді. Түрлерінің басым көпшілігі өрмелеп, сиректеу ұзын сабақтары арқылы жерге төселіп өсетін біржылдық өсімдіктер. Сабақтарының сыртында қатты түктері болады, сабақтарының ұзындығы 5 м дейін жетеді. Бұл тұқымдастың өкілдеріне биколлатеральды камбийінің екі жағында флоэма бар. Жапырақтары үлкен, қосалқы жапырақшалары болмайды, жапырақ тақталары жүрек тәрізді, саусаққалақ-шалы (пальчатолопастной) немесе саусақсалалы (пальчаторассеченный) тілімделген болып келеді де, сабаққа кезектесіп орналасады. Дәндері көп, эндоспермі жоқ, тұқым жарнағы жалпақ болып келеді. Кәдімгі асқабақтың жемісінің құрамында: қант, белок, май, пектинді заттар, органикалық қышқылдар, жасунық, фитостерин, каротин, С, $В_1$, $В_2$, РР дәрумендері; макроэлменттер: калий, кальций, магний, сера, фосфор, хлор; микроэлементтер: темір, кобальт, марганец, мыс, фтор, цинк. Асқабақтың 92%-ы судан тұрады. Тұқымының құрамында 20-50% май, соның ішінде линолен, пальмитин, стеарин қышқылдары, 35% белоктық заттар, С, $В_1$ дәрумендері (0,2 мг/%), никотин қышқылы, каротиноид, фитостерин, фитин, лейцин, лецитин, тирозин бар. Жапырағының құрамында 620 мг/% аскорбин қышқылы бар, ал гүлінде флавоноид және каротиноидтар бар. Халық медицинасында қайнатылған асқабақты туберкулез, анемия, гипотоний, подагра, невроз, холецистит, ішқату және бүйрекауруларын емдейді. Сондай-ақ асқабақ жемісін тері ауруларына, күйік шалғанда, дерматитте, угри, сепкіл және беттегі дақты кетіруге пайдаланады.

Асқабақ туысы (тыква-Cucurbita L.). Тамыры ұршық тәрізді болып келетін, кейде түйнектері болатын

көпжылдық, немесе біржылдық шөптесін есімдіктер. Туыстың құрамында 18 жабайы өсетін түрлері бар, ал 5 түрі тек мәдени жағдайда ғана кездеседі. Түрлерінің көп мөлшерде кездесетін орталықтары Мексика, Гватемала, Гондурас. Ірі асқабақты (тыква крупная-Cucurbita maxima Duch.) БОР-дың европалық белігінің орталық аудандарында (Украина, Поволжье) және Приморский аймағында өсіреді. Мускатты асқабақтың (тыква мускатная — Cucurbita moschata Duch.) тропикалық аудандардың жылы және ылғалды климатына бейімделген сорттары бар, олардың жемістерінде қанттың мөлшері аса жоғары болады. Пісіп жетілген дәндерінде 52% дейін май болады, БОР-дың территориясында Кавказда және Орта Азия мен Қазақстанда өсіріледі. Кәдімгі асқабақтың (тыква обыкновенная - Cucurbita pepo L.) жемісінің формасы мен мөлшері және түсі, көп өзгеріп отырады (1-сурет).



1-сурет. Кәдімгі асқабақ (тыква обыкновенная - Cucurbita pepo L.)

БОР-дың территориясында, оның ішінде Қазақстанда бұл өсімдікті көкөністік өсімдік ретінде өсіреді. Асқабақ тұқымдасының көпшілігінің дәнінде көп мөлшерде май болады, оны тамаққа да, техникаға да пайдаланады. Колоцинт (Citrullus colocynthus L.) және итжүзім (переступень — Bryonia) туысының түрлері дәрілік өсімдіктер болып саналады. Кейбір түрлері сәндік өсімдіктер ретінде пайдаланылады, мысалы люффа (Luffa) туысының түрлері. БОР-дың флорасында асқабақ тұқымдасынан итжүзім туысының екі түрімен шөлейт аудандардың оңтүстігінде өсетін атпа қияр (бешеный огурец – Ecballium elaterum L.) кездеседі. Өз атына сәйкес тургур қысымының күшімен атпа қияр жемісінен дәндерін сыртқа лақтырып шашады [1].

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында пайдалануға рұқсат етілген селекциялық жетістіктердің Мемлекеттік тізбесіне институт ғалымдары шығарған картоп және көкөніс дақылдарының 118 сорты мен буданы егілген. Оның ішінде асқабақтар тұқымдасына жататын 3 асқабақ сорты, 7-қияр сорты, 8-қарбыз сорты, 10-қауын сорты, 2-кәді (кабачок) сорты. Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми зерттеу институты асқабақтың ірі сұрыптарының бірі – Карина (2-сурет). Құрғақ салмағында 11,5% - қант, 20 мг/% - дәрумен С, 13 мг/% - каротин. Сабағының ұзындығы 6-8 м. Жапарықтары ірі, қою-жасыл. Асқабақ жемісінің орташа салмағы – 4-6 кг. Өнімділігі - 35-40 т/га. Жемістің товарлық құндылығы жоғары - 97%. Сақтау мерзімі 1 жыл. 2003 жылдан бері Ақтөбе, Алматы, Атырау, Шығыс Қазақстан облысы, Жамбыл облысы, Қызылорда, Павлодар, Павлодар, Оңтүстік Қазақстан облыстарында өсіріледі. Сұрыптың авторы Кабирова Л.В., Нусупова А.О.[2]



2-сурет. Асқабақ сұрыпы Карина

Қияр туысы (огурец - Cucumis L.). Бұтақталмайтын мұртшалары бар біржылдық есімдік. Африка мен Азияда таралған 30-дай түрі бар. Көкеністік өсімдік ретінде екпе қиярды (огурец посевной – Cucumis sativus L.) өсіреді. Жабайы түрі белгісіз, сорттарының көпшілігі полигамды. Гүлдері бір жынысты, сары. Емдік мақсатта гүлдері, тұқымы, жемісінің қабығын пайдаланады. Жемісінде калий, А, B_1, C_1 дәрумендері және йод бар. Іш қату, іш аурулары, жүрек аурулары, бүйрек аурулары кезінде жаңа піскен қиярдың шырынын ішеді [3,4].

Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми – зерттеу институты шығарған қиярдың сұрыпы - Шілде. Орташа пісетін сұрып (3-сурет). Жеміс беру мерзімі 50-60 күн. Жалпы өнімділігі – 32-53т/га. Сабағының ұзындығы 150-180 см. Бір түптен 300-700 г қияр алуға болады. Оның әрқайсысы 100-106 г болады. Пішіні дөңгелек цилинд, ұзындығы 12-13 см. Піскен жемісті тұздалған, консервіленген және жаңа піскен түрінде ұсынылады. 2004 жылдан бері Ақтөбе, Алматы, Атырау, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарында егіледі. Сұрыптың авторы Кабирова Л.В., Нусупова А.О.



3-сурет. Қияр сұрыпы – Шілде

Қауын туысы (дыня-Melo Adans.). Қоңыржай климатты аудандарда кең таралған 10 түрі бар. Сабағы жерге теселіп өсетін біржылдық шөптесін өсімдік. Кәдімгі қауын (дыня обыкновенная – Melo sativus L.) – асқабақ тұқымдасына жататын бір жылдық өсімдік (4-сурет). Жапырағы үлкен, гүлдері ақшыл-сары, жемістерінің пішіні үлкен немесе дөңгелек, сопақша, ал түсі жасыл немесе қою сары түсті болып келеді [5]. Кәдімгі қауын - құнды азық-түлік және диеталық өнім. Оның құрамында 12-20% қант, каротин, С, Р, B_1, B_2, B_6, B_{15}, фолиев қышқылдары, азотты және пектинді қосылыстар, органикалық қышқалдар, майлар, органикалық қышқылдар, микро-макроэлементтер, магний, фосфор, хлор, марганец, темір, мыс, фтор, цинк кездеседі. Қауынның жемісі тыныштандыратын, зәр шығару жүйесін реттейтін, шөлді басатын және дәрумендерге бай болып келеді.Қауынды түскі астан кейін 2-3 сағат өткен соң жеген пайдалы. Қауынды аса көп мөлшерде жеген жағдайда ішек коликасы (ішектің түйілгенін сезінеді, ол кейін бұралып, қатты ауырсыну тудырады) [6,7].

Халық медицинасында қауынды қан аздық, бауыр ауруы және іш қатқан жағдайда пайдаланған. Қауынның дәнегі бүйрегінде тас пайда болған ауруларға берілген. Қауынды қант диабетімен ауыратын адамдарға жеуге болмайды. Спирттік және суық сусындармен, мёдпен бірге жеген жағдайда ішектің желденуі, ішек коликасы, ауыр іш қатуы болады [8].



4-сурет. Кәдімгі қауын (дыня обыкновенная – Melo sativus L.)

Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми–зерттеу институтының гибридтеу әдісімен шығарған ерте пісетін қауынның сұрыпы – Илийская (5-сурет). Бірінші терімнің ұзақтыңы 65-73 күн. Сабағының ұзындығы 2,3 м. Жапырағы қою жасыл, пішіні орташа. Жемісі дөңгелек, сары түсті, тәтті иісі бар, қабығы жұқа, салмағы 1-2,5 кг. Өнімділігі 18-20т/га. 1979 жылдан бері Алматы және Жамбыл облыстарында егіледі. Авторы Гуцалюк Т.Г.



5-сурет. Қауынның сұрыпы – Илийская

Қарбыз туысы (арбуз - Citrullus Forsk.) 3 түрі бар. Біржылдық және көпжылдық өсімдік. Олардың ареалы Оңтүстік Африканың Колохара шелін алып жатады. Кәдімгі қарбыздың (қарбыз, дарбыз) (арбуз) көптеген сорттары егіледі. Кәдімгі қарбыз (арбуз обыкновенный – Citrullus vulgaris Schrad.) –біржылдық шөптесін өсімдік (6-сурет). Маусым – шілде айларында гүлдейді, тамыз-қыркүйек айларында жемісін жинап алады. Қарбыз - өсімдіктердің ішінде ең үлкен жеміс беретін көкөністің түрі. Жемісінің салмағы 20-25 кг, кейде 50 кг дейін жететін түрлері кездеседі. Бақша өсірушілер қарбызды 78 кг дейін өсірген. Дәрілік мақсатта жемісін, дәнін және жемісінің қабығын пайдаланады. Қарбыздың құрамында қант, B_1, B_2, B_6 B_c, С дәрумендері, фолиев қышқылы, каротин бар. Минералды заттар соның ішінде темір, кальций, натрий, калий, фосфор, магний кездеседі. Ас қорыту, қан айналу жүйесі, жүрек-қан тамырларына пайдалы. Цистит, нефрит, бауыр аурулары, пиелоцистит, подагра ауруларына пайдалы. Кореяда қарбызды алкологольмен уланғанда жейді.



6-сурет. Кәдімгі қарбыз (арбуз обыкновенный – Citrullus vulgaris Schrad.)

Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ғылыми – зерттеу институтының гибридтеу әдісімен шығарған ерте пісетін қарбыздың сұрыпы – Семей (7-сурет). Бірінші терілімнің ұзақтығы 68-70күн. Сабағының ұзындығы 2,5м. Жапырағы орташа көлемді, Жемісі дөңгелек пішінді, салмағы 5-6 кг. Жемісінің қалыңдығы орташа, анық, ашық жасыл түсті. Өнімділігі 29,7т/га. Товарлық құндылығы 97%. 2011 жылдан бері Алматы облысында егіледі. Авторы: Гуцалюк Т.Г., Мамырбекова Ж.Ж., Тайшибаева Э.У.



7-сурет. Қарбыздың сұрыпы – Семей

Қорытынды. Қазақстанда асқабақтың ірі жемісті, қатты кабықты және мускатты түрлері бар. Ірі жемісті асқабақты мал азығы үшін егеді. Қатты қабықты асқабақ түріне кәді мен табақша аскабақ (патиссон) жатады. Олар жас және тұздалған күйінде тамаққа пайдаланылады. Асқабақ – ірі жемісті тағамдық, дәрілік, малазықтық және сәндік, біржылдық шөптекті өсімдік. Оның негізгі ортақ белгілері ұзындығы 5 метрге дейін жететін жатаған сабағы болады. Бес қырлы сабағына тікенектер өскен. Жай жапырақтарына қарама-қарсы орналасқан мұртшасы бар. Мұртша түрін өзгерткен өрнек, жатаған сабағы нәзік болғандықтан, жан-жағындағы басқа өсімдікке оралуға тірек үшін қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әметов . Ә.Ә. «Ботаника» Алматы: Дәуір, 2017 ж. – 412 б.
2. Айтбаев Т.Е., Амиров Б.М, Джанабаева Т.Т. «Казахский научно-исследовательский институт картофелеводства и овощеводства» Каталог 2014 г. – С. 116.
3. Арыстанғалиев С.А., Рамазанов Е.Р. «Қазақстан өсімдіктері» Алматы 1977.- 213 б.
4. Қалиұлы Б. «Өсімдік атауларының орысша-қазақша және қазақша орысша сөздігі» Астана: «1С-Сервис», 2005 ж.- 82 б.
5. Мухин В.Д. // Исландия — Канцеляризмы. — М.: Большая российская энциклопедия, 2008. — (Большая российская энциклопедия : / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004—2017, т. 12). — ISBN 978-5-85270-343-9.
6. Комарницкий Н.А., Кудряшов Л.В, Уранов А.А «Ботаника» систематика растений, -Москва, 1975 г.- С. 416.
7. Тахтаджяна А.Л «Цветковые растения» Москва.Просвещение 1980 г.-С.371.
8. Блинова К.Ф. и др. Ботанико-фармакогностический словарь : Справ. пособие /Под ред. К.Ф. Блиновой, Г.П. Яковлева. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 248. — ISBN 5-06-000085-0.

ЭКОНОМИКА
ECONOMITCS

УДК 334.7

Матаев Т. М.
доктор экономических наук,
заместитель Председателя Правления Казахстанского центра
государственно-частного партнерства,
г. Астана
E-mail: mataev@kzppp.kz

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аңдатпа. *МЖӘ мақсаты – мемлекет пен бизнес ресурстары мен тәжірибесін біріктіру, экономикалық субъектілерге сапасы жоғары қызметтерді ұсынған кезде, барынша аз шығыстар мен тәуекелдермен қоғамдық маңызы бар жобаларды іске асыру арқылы қоғам мүдделері үшін инфрақұрылымды дамыту. МЖӘ жобаларын іске асырудың өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Олар мемлекеттің қатысуы және рөліне тәуелді болады. МЖӘ тетіктері тізбесін Қазақстанның Үкіметі айқындаған объектілерден басқа экономиканың барлық салаларында қолданылады. Мемлекет пен бизнестің өзара әрекеттесуі «Концессиялар туралы», «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» заңдарымен және тиісті заңға тәуелді актілермен реттеледі.*

Қазақстанда МЖӘ-ні белсендіру соңғы төрт жылы заңнамалық және институционалдық базаны жетілдіруге байланысты болды. МЖӘ-нің жаңа түрлерін енгізу және оларды қолдану салаларын кеңейту үшін 2013 жылы заңнамалық актілерге түзетулер енгізілді. 2015 жылғы қазанда МЖӘ-ні экономиканың барлық салаларында қолдануға, келісімшарттардың нысандары мен түрлерін (өмірлік цикл келісімшарттары, институционалдық келісімшарттар, сервистік келісімшарттар және т.б.) кеңейтуге, жекеше қаржылық бастаманы енгізуге, жергілікті атқарушы органдарға дербестікті ұсынуға, МЖӘ өңірлік орталықтарын құруға, МЖӘ бойынша шығыстарды секвестрлеуге тыйым салуға мүмкіндік берген «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Заңы қабылданды.

Қазіргі таңда Қазақстанды «бағдарламалық МЖӘ» енгізіліп, МЖӘ жобаларын дайындау сатылары қысқартылуда және мемлекеттік әріптес ұсынатын тұтыну кепілдерінің мерзімдеру ұлғаюда. Сонымен бірге, бірыңғай МЖӘ жобаларының базасы құрылды, барлық МЖӘ жобаларының шарттарын Қаржы министрлігінің қазынашылығы арқылы тіркеу туралы келісім жасалды. Мемлекет қабылдайтын шаралардың нәтижесінде, әсіресе өңірлерде, жасалатын МЖӘ шарттардың саны жыл сайын өсуде. 2018 жылғы маусымдағы жағдай бойынша 229 объект бойынша 786,7 млрд. теңге сомасына 223 МЖӘ шарты жасалды. Жобалар саны бойынша үздік салалар білім беру, денсаулық сақтау, энергетика және ТҰКШ, дене шынықтыру және спорт болып табылады.

Тірек сөздер: *МЖӘ, үкімет, бизнес, мемлекеттік сектор, жеке сектор, әріптестік, жобалар, қызмет көрсету шарты, басқару шарты, жалдау шарты, концессиялар, құрылыс-пайдалану-беру, нысандар, инвестициялар, МЖӘ келісімшарттары, білім беру, денсаулық сақтау.*

Аннотация. *Цель ГЧП - развитие инфраструктуры в интересах общества путем объединения ресурсов и опыта государства и бизнеса, реализация общественно значимых проектов с наименьшими затратами и рисками при условии предоставления экономическим субъектам высококачественных услуг. Реализация проектов ГЧП имеет преимущества и недостатки. Они зависят от участия и роли государства. Механизмы ГЧП используются во всех отраслях экономики, за исключением объектов, перечень которых определяется Правительством Казахстана. Взаимодействие государства и бизнеса регулируется законами «О концессиях», «О государственно-частном партнерстве» и соответствующими подзаконными актами.*

Активизация ГЧП в Казахстане связана с совершенствованием законодательной и институциональной базы за последние четыре года. Для внедрения новых видов ГЧП и расширения сфер их применения в 2013 году внесены поправки в законодательные акты. В октябре 2015 года принят Закон «О государственно-частном партнерстве», который позволил применять ГЧП во всех сферах экономики, расширить формы и виды контрактов (контракты жизненного цикла, институциональные контракты, сервисные контракты и др.), внедрить частную финансовую инициативу, предоставить самостоятельность местным исполнительным органам, создать региональные центры ГЧП, установить запрет на секвестр расходов по ГЧП.

В настоящее время в Казахстане внедряется «программное ГЧП», сокращаются этапы подготовки проектов ГЧП и увеличиваются сроки гарантии потребления от государственного партнера. Кроме того, создана единая база проектов ГЧП, достигнута договоренность о регистрации всех договоров проектов ГЧП через казначейство Министерства финансов. В результате принимаемых государством мер ежегодно растет количество заключаемых проектов, особенно в регионах. По состоянию на июнь 2018 года, заключено 223 договора

ГЧП на сумму 786,7 млрд. тенге по 229 объектам. Лидерами по количеству проектов являются образование, здравоохранение, энергетика и ЖКХ, физкультура и спорт.

Ключевые слова: *ГЧП, государство, бизнес, публичный сектор, частный сектор, партнерство, проекты, сервисный контракт, контракт на управление, договор аренды, концессии, строительство-эксплуатация-передача, объекты, инвестиции, договоры ГЧП, образование, здравоохранение.*

Abstract. *The goal of PPP is to develop infrastructure for the public good by combining the resources and experience of the state and business, implementing socially significant projects with the least costs and risks, on condition that high-quality services are provided to economic entities. The PPP projects implementation has its pros and cons. They depend on the participation and role of the state. PPP mechanisms are used in all sectors of the economy, except for the facilities the list of which is determined by the Government of Kazakhstan. The interaction of the state and business is governed by the laws "On concessions" and "On public-private partnership" and the relevant by-laws.*

The mainstreaming of PPP in Kazakhstan is driven by the improvement of the legislative and institutional base over the past four years. In order to introduce new types of PPPs and expand their areas of application, amendments to legislative acts were introduced in 2013. In October 2015, the Law "On Public-Private Partnership" was adopted, that allowed using PPP in all spheres of the economy, expanding the forms and types of contracts (life cycle contracts, institutional contracts, service contracts, etc.), introducing a private financial initiative, granting autonomy to local executive bodies, establishing regional PPP centers, imposing a ban on the sequestration of PPP costs.

At present, "program PPP" is being introduced in Kazakhstan, the stages of preparation of PPP projects are being shortened and the terms of consumption guarantee on the part of the state partner are increasing. In addition, a unified PPP projects database was created, an agreement was reached to register all PPP project contracts through the Treasury of the Ministry of Finance. As a result of the measures taken by the state, the number of projects is increasing every year, especially in the regions. As of June 2018, 223 PPP contracts were concluded amounting to KZT 786.7 billion for 229 facilities. Leaders by the number of projects are education, health, energy and housing and communal services, physical education and sports.

Key words: *PPP, government, business, public sector, private sector, partnership, projects, service contract, management contract, lease agreement, concessions, Build – Operate – Transfer, facilities, investments, PPP agreements, education, healthcare.*

Государственно-частное партнерство является взаимовыгодным сотрудничеством государства и частного сектора в отраслях, традиционно относящихся к сфере ответственности государства на условиях сбалансированного распределения рисков, выгод и затрат, прав и обязанностей, определяемых в соответствующих договорах.

ГЧП – передача частному сектору части полномочий, ответственности и рисков относительно реализации проектов, которые традиционно внедрялись или финансировались публичным сектором. Концепция ГЧП представляет собой альтернативу приватизации жизненно важных объектов государственной собственности, которые имеют стратегическое значение [1].

Основной целью ГЧП является развитие инфраструктуры в интересах общества путем объединения ресурсов и опыта государства и бизнеса, реализация общественно значимых проектов с наименьшими затратами и рисками при условии предоставления экономическим субъектам высококачественных услуг.

Экономическое содержание и основа ГЧП изложены в Обзоре Международного банка реконструкции и развития (рис. 1).

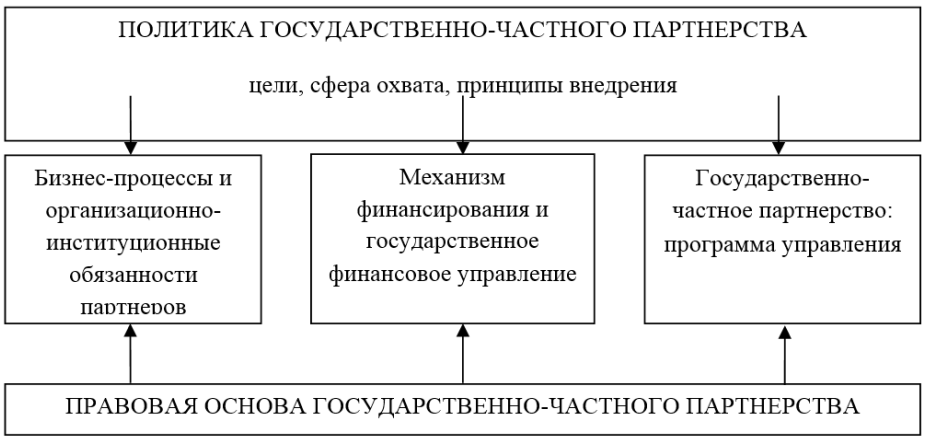


Рисунок 1. Основа государственно-частного партнерства

Источник: [2].

Ключевые черты основных форм ГЧП представлены в табл. 1.

Таблица 1

Ключевые черты основных форм государственно-частного партнерства

	Сервисный контракт	Контракт на управление	Договор аренды	Концессии	Строительство – эксплуатация – передача
Сфера применения	Несколько контрактов на разные вспомогательные услуги	Управление полным циклом или основным компонентом	Ответственность за управление, эксплуатацию и конкретные операции	Ответственность за все операции, финансирование и осуществление конкретных инвестиций	Инвестирование в главный компонент и его эксплуатация
Владение активами	Государственное	Государственное	Государственное	Государственное / частное	Государственное / частное
Срок	1–3 года	2–5 лет	10–15 лет	25–30 лет	Изменяется
Ответственность за управление и эксплуатацию	Государственная	Частная	Частная	Частная	Частная
Капиталовложения	Государственные	Государственные	Государственные	Частные	Частные
Коммерческий риск	Государственный	Государственный	Общий	Частный	Частный
Общий уровень риска частного сектора	Минимальный	Минимальный	Минимальный	Высокий	Высокий
Условия компенсации	Цены за единицу	Фиксированная цена, желательно со стимулированием производительности	Часть тарифных поступлений	Все или часть тарифных поступлений	Главным образом фиксированные
Конкуренция	Интенсивная и текущая	Только один раз, контракты не возобновляются	Только начальный контракт; дальнейшие контракты по договоренности	Только начальный контракт; дальнейшие контракты по договоренности	Только один раз, часто договорная основа без прямой конкуренции

Источник: [3].

Взносы правительства в ГЧП могут быть в натуральной форме (в частности, в виде передачи активов, например, земли, существующей инфраструктуры, производственных фондов и прав на эксплуатацию) или в форме финансирования, часто за счёт объединения грантового финансирования в начале проекта, гарантирующего регулярные поступления, либо возможности выплат в течение всего периода внедрения проекта (предоставление услуги, налоговых льгот и/или предоставление гарантированного годового дохода на протяжении определенного периода).

Реализация проектов ГЧП имеет преимущества и недостатки (рис. 2).

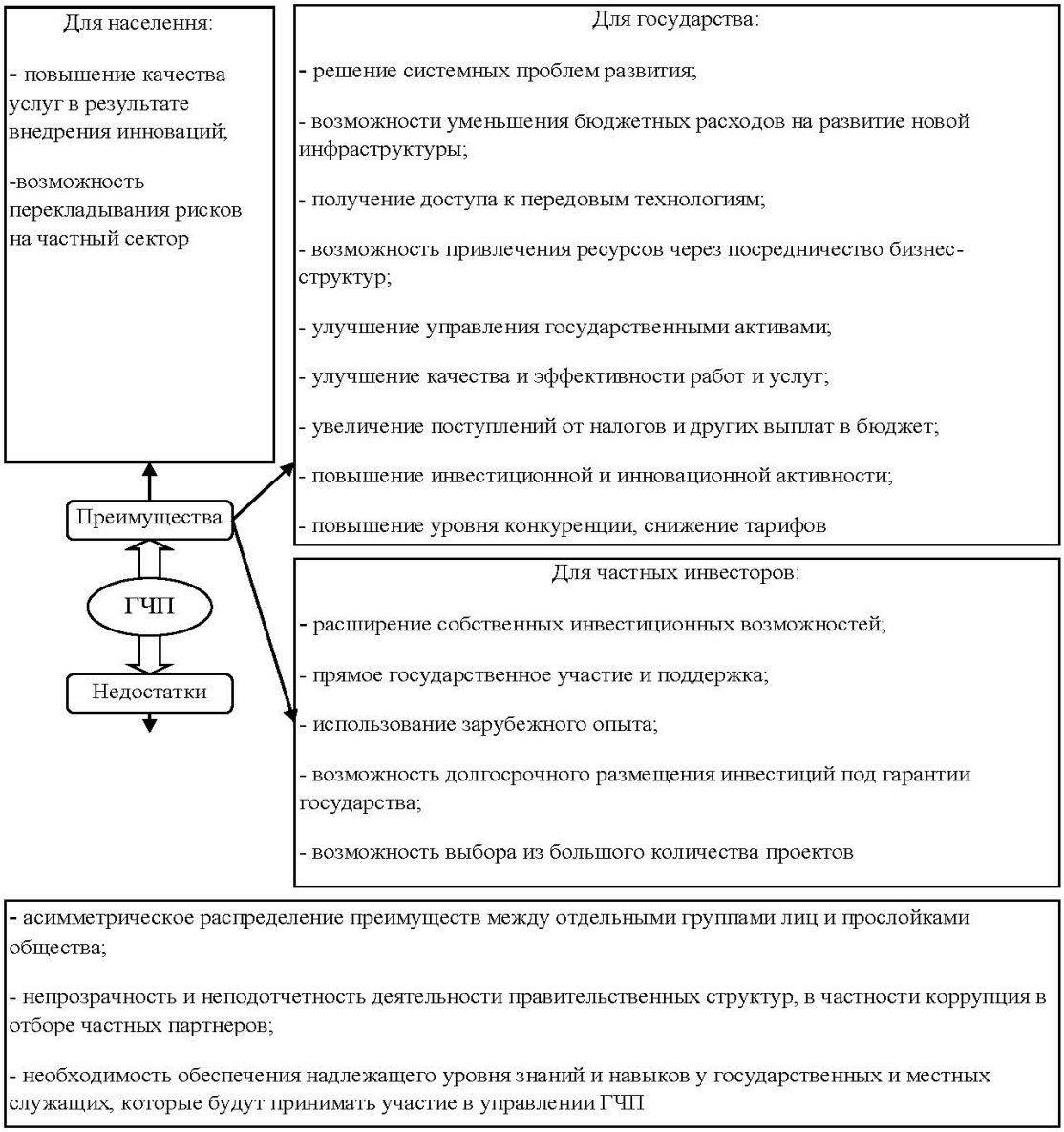


Рисунок 2. Ключевые преимущества и недостатки ГЧП

Источник: составлено автором.

В зависимости от участия и роли государства можно выделить три типа ГЧП (рис. 3):

– государство – заказчик;

– государство – равноправный партнер;

– государство – гарант.

Предложенные типы моделей ГЧП основываются на приоритетной роли государства.



Рисунок 3. Основные типы участия государства в рамках государственно-частного партнерства

Источник: составлено автором.

Механизмы ГЧП в настоящее время широко используются во всех отраслях экономики, за исключением объектов, перечень которых определяется Правительством Республики Казахстан.

Отношения государственного партнера и частного партнера в Казахстане регулируется законами «О концессиях» [4], «О государственно-частном партнерстве» [5] и соответствующими подзаконными актами.

В рамках совершенствования законодательства в сфере ГЧП в декабре 2017 года внесены такие изменения, как сокращение сроков подготовки проектов с 7 до 3 месяцев, внедрение «программного ГЧП» (все процедуры отбора частного партнера по стандартизированным проектам ГЧП возможно прописать в упрощенной форме для каждой сферы в государственных программах, исключая дополнительные экспертизы), оптимизация процедур планирования проектов ГЧП (рис. 4).



Рисунок 4. Законодательные поправки по государственно-частному партнерствув Республике Казахстан

Источник: [6].

По состоянию на июнь 2018 г., в стране заключено 223 договора ГЧП на сумму 786,7 млрд. тенге по 229 объектам. На стадии эксплуатации находятся 164 проекта на сумму порядка 100 млрд. тенге (табл. 2).

Таблица 2

Проекты государственно-частного партнерства в Республике Казахстан По состоянию на июнь 2018 г.

Государственно-частное партнерство	Заключено договоров/ объектов	Введено в эксплуатацию объектов	На стадии строительства объектов
Количество	223/229	164	61
Сумма, млрд. тенге	786,7	100,1	686,5

Источник: [6].

В табл. 3 содержатся характеристики 15 крупнейших ГЧП проектов, по которым уже заключены договоры. Их совокупная стоимость составила около 94% от общей стоимости проектов ГЧП на казахстанском рынке.

Таблица 3

Крупнейшие проекты по заключенным договорам государственно-частного партнерства в Республике Казахстан
По состоянию на июнь 2018 г.

Наименование проекта	Тип контракта	Стоимость проекта, млн. тенге
1	2	3
Аппаратно-программный комплекс (видеонаблюдение), г. Астана	Создание и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	8 394
Станция скорой медицинской помощи в г. Шымкент	Модернизация (Rehabilitate)	3 900
Ледовый дворец в г. Актобе	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	3 519
Офтальмологическая больница на 60 коек в г. Актобе	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	3 237
Универсальный теннисный центр в микрорайоне «Жас Оркен» в г. Петропавловск	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	2 640
Городская станция скорой неотложной медицинской помощи в г. Актобе	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	2 393
Многоквартирного жилой дом в г. Актау Мангистауской области	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	2 338
Уличное освещение в г. Атырау	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	2 336
Детский сад «Одарешка» в г. Караганда	Ремонт и эксплуатация (Rehabilitate-Operate)	2 246
Здание бассейна на 50 м в г. Костанай	Строительство (Build)	2 119
Объекты здравоохранения Бурабайского района, Акмолинской области	Передача в доверительное управление с последующей реконструкцией, модернизацией и эксплуатацией (Management contract)	2 101
Обслуживание детей-инвалидов с психоневрологическими заболеваниями в условиях стационара в г. Актобе	Предоставление услуг (Service contract)	1 952

1	2	3
Детский сад на 140 мест в жилом массиве Мангистау-2 Мунайлинского района Мангистауской области	Строительство и эксплуатация (Build-Operate-Transfer)	1 622
Футбольный манеж в г. Костанай	Строительство (Build)	1 575
7 сервисно-заготовительных центров	Проектирование и строительство (Design-Build)	1 303

Источник: [7].

Самый дорогостоящий проект будет реализован в г. Астана - создание городского комплекса видеонаблюдения.

Как видно, наиболее распространенной является форма контракта «Build – Operate – Transfer» («BOT»). Подобный контракт предусматривает обязанность инвестора построить, финансировать строительство, осуществлять эксплуатацию и обслуживание инфраструктурного объекта (например, аэропорта, порта, электростанции, сети водоснабжения) на протяжении определенного периода времени до передачи инфраструктурного объекта государству. Срок такого соглашения обычно достаточен для того, чтобы инвестор смог окупить затраты на сооружение инфраструктуры за счет тарифа или платы за пользование, взимаемой на протяжении эксплуатации инфраструктуры.

Что касается отраслевой принадлежности проектов ГЧП, реализуемых в Казахстане, то лидером является сектор образования, на который приходится 34% всех проектов. Проекты в сфере здравоохранения занимают второе место. Третье место за энергетикой и жилищно-коммунальным хозяйством – 14% от общего числа проектов (рис. 5). Появляются проекты и в таких сегментах экономики, как туризм, управление объектами твердых бытовых отходов, культура.



Рисунок 5. Отраслевая структура проектов государственно-частного партнерства в Казахстане по состоянию на июнь 2018 года

Источник: [8].

Развитие проектов ГЧП является реальной предпосылкой роста инвестиционной привлекательности казахстанской экономики, укрепления ее конкурентоспособности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Costachi J. Public-private partnership in providing public services. [Electronic resource]. – Access mode:http://www.revistadeasistentasociala.ro/index.pl/publicprivate_partnership_in_providing_public_services_second_part
2. Государственно-частное партнерство: руководство / Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк, Азиатский Банк и Межамериканский банк развития, 2014. [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://documents.worldbank.org/curated/en/600511468336720455/pdf/903840PPP0Refe0Box385311B000PUBLIC0.pdf
3. Moszoro M. Efficient public-private partnerships // IESE Business School. – 2010. [Electronic resource]. – Access mode: https://ideas.repec.org/p/ebg/iesewp/d-0884.html
4. Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года № 167 «О концессиях».
5. Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 379 «О государственно-частном партнерстве».
6. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economy.gov.kz/ru/kategorii/gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo
7. База проектов. Казахстанский центр государственно-частного партнерства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kzppp.kz/project_base
8. Казахстанский центр государственно-частного партнерства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kzppp.kz/project_base



ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW



Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.



В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступ- ности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступле-

ния; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступле- ния; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ



Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое посто- янно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Айтжанова Г.Т. – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Алауханова А.Е. – магистрант 2 года обучения, специальность – 6М030100 «Юриспруденция», Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

Aliyeva M.B. – associate professor, Kazakh Academy of Transport and Communications

Амангазиева М.К. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

Аширова Ж.Б. – «6D011300» - биология мамандығының 2 курс PhD докторанты

Ayapova T. – PhD of Philological sciences, professor at Abai Kazakh National Pedagogical University

Байзакова Р.Б. – Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Құқық» кафедрасының оқытушысы

Байташева Г.У. – ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

Бақытов А. – филология ғылымдарының кандидаты, дипломатиялық аударма кафедрасының доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті

Баялиева Г. – докторант 2 курса по специальности 6D010300 – Педагогика и психология, КазНПУ имени Абая

Бекбергенова А.К. – Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Құқық» кафедрасының оқытушысы

Бекмуратова Л.А. – оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Божқараұлы А. – з.ғ.к., конституциялық және халықаралық құқық кафедрасының меңгерушісі**,** Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Бөрібаева С. – филология ғылымдарының кандидаты, дипломатиялық аударма кафедрасының доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті

Galieva A. – candidate of Philological sciences, associate professor of Zhetysu State University named after I. Zhansugurov

Гахарманова Н.Б. – магистр юриспруденции, старший преподаватель Университета «Туран-Астана»

Джусупов М.Ш. – з.ғ.м., заң факультетінің PhD докторанты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Есимханова Р.К. – магистр педагогических наук, ст.преподаватель кафедры методик обучения и воспитания ЖГУ им.И.Жансугурова

Еспенова Т.Т. – «Кескіндеме және мүсін» кафедрасының аға оқытушысы, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Жагипарова Г.Б. – магистрант специальности «6М010500-Дефектология», Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Жалалова А.М. – философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Жангушукова А.З. – қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы**,** І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Жумасеитова Г.Т. – кандидат искусствоведения, ассоциированный профессор, зав.кафедрой искусствоведения и арт-менеджмента Казахской национальной академии хореографии

Кадирбаева Д.А. – п.ғ.к., доцент, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті

Камзина А.М. – докторант специальности «6D010500-Дефектология», Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Каракпаева С.К. – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Катков А. – магистрант Атырауского университета им. Х. Досмухамедова

Каумбаев Е.Ж. – өнертану ғылымдарының магистрі, оқытушы**,** Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Кауынбаева Э. – оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Копбасарова Г.К. – кандидат юридических наук, и.о. ассоциированного профессора, заведующая кафедрой гражданско-правовых дисциплин, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова

Кошкинбаева А.С. – Каспий қоғамдық университетінің (ККУ) докторанты, қылмыстық құқық және криминология кафедрасы, заң факультеті

Кужантаева Ж.Ж. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті

Кульбекова А.К. – доктор педагогических наук, профессор искусствоведения, профессор кафедры педаго-

гики, Казахская национальная академия хореографии
Курпишева Г.Ж. – оқытушы, магистр, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
Қожақұлов Н.К. – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Қосқараева І. – магистр
Қырғызбаев Т.К. – т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Лекерова Г.Ж. – д.пс.н., профессор, доктор психологических наук, академик МАПН, зав. кафедрой «Психология и дефектология», Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова
Майматаева А.Д. – Phd, Абай атындағы ҚазҰПУ
Маратова А.М. – магистрант Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова
Матаев Т.М. – доктор экономических наук, заместитель Председателя Правления Казахстанского центра государственно-частного партнерства
Медетбекова Н.Н. – педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Mogilevskaya N.M. – associate professor, al-Farabi Kazakh National University
Mutubaeva D. M. – PhD student, Law faculty, KarSU after E.A. Buketov
Мырзакулов Г.М. – аға оқытушы, ОҚМУ
Ниязова Г.Ж. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, п.ғ.к.
Nurbayeva A.M. – senior lecturer, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University
Нурбекова А.М. – к.п.н., Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова
Нурханова А.А. – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова
Нұрсұлтанқызы Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қызылорда Болашақ университеті
Омарова А.А. – магистрант 2 курса КазНАИ им. Жургенова
Омарова А.Д. – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Пошанова Қ.Ж. – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Safronova L.V. – doctor of Philological sciences, professor of Russian language and literature Department, Abai Kazakh National Pedagogical University
Сартаева А.А. – биология ғылымыдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Сатбаева Қ. – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университетінің экономикалық қатынастарды құқықтық реттеу кафедрасының доценті
Сацевич С.В. – к.п.н., доцент, руководитель центра специальных форм образования
Сидорова Н.В. – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университетінің экономикалық қатынастарды құқықтық реттеу кафедрасының доценті
Сүйеркұл Б. М. – ф.ғ.д., А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
Султанмұрат М.С. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 3 курс докторанты
Сұлтанова М.С. – п.ғ.к., проф.м.а., Өнер және мәдениет факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Таджиханова Б.Т. – Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Құқық» кафедрасының оқытушысы
Татаринова Л.Ф. – кандидат юридических наук, доцент, университет «Туран»
Тотикова Г. А. – докторант, М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Төленді М.А. – Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Құқық» кафедрасының оқытушысы
Турсынбаева А.З. – оқытушы, М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты
Тұрымбетова Ж.А. – филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор,
Сулейман Демирель Университеті
Тұрысбеков С.Ж. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Уразалиева М.А. – п.ғ.к.,проф.м.а., Өнер және мәдениет факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Фалеева А.А – к.п.н., профессор Атырауского университета им. Х. Досмухамедова
Хамитова Д.С. – докторант специальности «6D010500-Дефектология», Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Shayakhmetova D. – candidate of Philological sciences, associate professor at Abai Kazakh National Pedagogical University

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов.При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованныхв предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написаниии автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№4 (79) 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 18.04.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 27,87 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №2077.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru



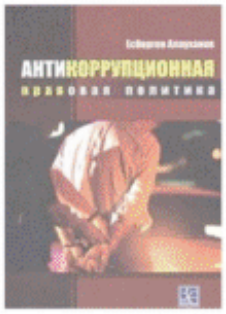
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.





















Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191











